BURJUVA AVRUPA'NIN KURULUŞU

Colin Mooers

burjuva

Colin Mooers

Avrupa'nın Kuruluşu

DOST

Mooers, Colin
Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu; Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi,
ISBN 975-7501-02-6 / Türkçesi; Bahadır Sina Şener / Dost Kitabevi Yayınları
Şubat 1997, Ankara, 240 sayfa.
İktisat-Batı Avrupa-18 ve 19. yüzyıllar-Mutlakçılık-Devrimler-Kapitalizm-Kaynakça-Dizin

BURJUVA AVRUPA'NIN KURULUŞU

Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi

Colin Mooers

DOST
kitabevi

ISBN 975-7501-02-6

The Making of Bourgeois Europe
COLIN MOOERS
© Verso, 1991

Bu kitabın tüm yayım hakları
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir
Birinci Baskı, Şubat 1997, Ankara

İngilizceden çeviren, Bahadır Sina Şener

Yayın Danışmanı, İşaya Üşür
Yayına Hazırlayan, Raul Mansur
Düzelti, Vahide Pekel
Son Okuma, Mustafa Yılmazer
Ofset Hazırlık, Halit Ataseven
Baskı ve Cilt, Pelin Ofset

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak, 11/A,Kızılay 06650, Ankara
Tel: (0312) 418 87 72 Fax: (0312) 418 03 55

İçindekiler

Giriş 9

1. Devletin Oluşumu ve Feodalizmden Kapitalizme Geçişle İlgili Marksist Kuramlar 15

I. *Pazar-İlişkileri Modeli* 15
II. *Üretim İlişkileri ve Üretim Tarzları* 30
III. *Devletin Oluşumu ve Ekonomik Gelişme* 51

2. Fransa: Mutlakçılıktan Bonapartizme 60

I. *Fransa'da Mutlakçı Devletin Ortaya Çıkışı* 62
II. *Devrimin Yol Ayrımında* 85
III. *Devrim Sonrası Devleti* 97
IV. *İkinci İmparatorluk ve Bonapartist Devlet* 109

3. Almanya: Prusya Mutlakçılığından Bismarck'a 126

I. *Alman Mutlakçılığının Yükselişi* 130
II. *Hohenzollern Mutlakçılığının Kuruluşu* 139
III. *Frederickçi Devlet: Meslekçilik ve Tarım Reformu* 149
IV. *Bürokratik Mutlakçılığın Doğuşu* 161
V. *Alman Liberalizmi ve Bürokratik Devlet* 167
VI. *Bismarck ve Yukarıdan Burjuva Devrimi* 175

4. İngiliz Devletinin Oluşumu ve Kapitalizmin Yükselişi 185

I. *Tarımsal Kapitalist Devlet* 185
II. *İngiliz Devletinde Vergilendirme ve Makam Satışı* 193
III. *"Yaşlı Fahişe": Asalaklık ve Kapitalizm* 197
IV. *Anderson-Nairn Tezi* 206
V. *Kıta Avrupası karşısında İngiltere* 212

Kaynakça 220

Dizin 232

Bu tarz bir çalışmanın başkalarının çabalarına çok fazla şey borçlu olması kaçınılmazdır. Doktora tezi olarak başlamış olan bu kitap, pek çok kişiden ilham ve rehberlik almıştır.

İlkin, minnet borcum olan Ellen Wood'a teşekkür etmem gerekir. Onun yol göstericiliği sayesinde Batı Avrupa'da kapitalizmin ve devletler sisteminin ortaya çıkışıyla ilgili çözümlenmemiş yığınla mesele olduğunu farkettim. Israrlı teşvikleri ve ilk taslaklara getirdiği özenli eleştiriler, savlarımın hayli güçlenmesini sağladı. Nick Rogers ile Bill Irvine, İngiltere ve Fransa'daki siyasal gelişmeler konusunda aceleci genellemelerde bulunmamı önlediler. Geoff Eley, bütün el yazmalarını okuma inceliğini gösterdi. Özellikle Almanya ile ilgili bölüme getirdiği yorumların büyük yararı oldu.

Neal Wood kitabın ilk taslaklarına ilişkin kapsamlı yorumlar ve ayrıntılı öneriler getirirken, Robert Brenner, Avrupa'da kapitalizmin kökenleri hakkında yorum hatalarına düşmememi sağladı. Pek çok konuda anlaşamamakta mutabık olsak da George Comninel'in Fransız Devrimi'ni

ele alış tarzıma getirdiği yorumlar son derece yararlı olmuştur. Kitabın yazımı ve yeniden yazımının çeşitli evrelerinde Colin Barker ile David McNally'nin paha biçilmez görüşleri ve moral destekleri oldu. Bir yandan kendi kitabını yazarken bu kitabın da tamamlanmasında bana yardımcı olan karım Augusta Dwyer'in teşviklerine ve şakacı hoşgörüsüne çok şey borçluyum.

Son minnet borcum ise, entellektüel yaşamın sınırlarının çok ötesine uzanıyor. Bu kitap, o yumuşak sebatkârlığı, kişisel özverisi ve yılmaz desteğiyle her şeyi mümkün kılan anneme adanmıştır.

Giriş

Bu kitap, Marksist düşüncenin birbiriyle ilgili iki alanı etrafında kuramsal bir açıklık oluşturma girişimi olarak başladı. Bu alanlardan ilki, Avrupa'da kapitalizmin kökenleri ve evrimi üzerine çok eski bir tartışmayı içine alır. İkincisi ise, onyedinci, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllardaki büyük devrimci başkaldırıların anlaşılmasında yararlı bir araç olma niteliğini koruduğu ölçüde, burjuva devrimi kavramıyla bağlantılıdır.

Ancak birkaç yazarın, bu iki tartışma alanına ait düşünceleri sistematik bir biçimde bir araya getirme gayretleri, son dönem Marksist bilim adamlarının en göze batan özelliğini oluşturmaktadır. Bunun kuşkusuz çok karmaşık sebepleri var. Bugün pek çok eski Marksist, post-Marksizmin daha fazla yeşillik vaadeden çayırları uğruna bu alanı terkettiler. Ama son on yılda Marksistler arasında bile, tarihsel materyalizmin kapsamlı bir tarih ve toplum kuramı sağlamaya yeterli olduğu düşüncesinden belirgin bir geri çekilme yaşandığına tanık olundu. "İndirgemecilik" ve "belirlenimcilik" suçlamalarından rahatsızlık duyan çok sayıda Marksist, maddi ve toplumsal yaşam, siyaset ve ekonominin özsel birliğinde ısrar

eden Marx'ın tarihsel yönteminin bütüncül [holistik] iddiaları ile aralarına mesafe koymak durumunda kaldılar. Çokları için bu, ayrı ve indirgenemez gerçeklik düzenleri öne süren post-yapısalcılık ya da günün modası analitik Marksizmin yöntembilimsel bireyciliği gibi, Marksizme seçenek oluşturan yöntembilimlere sığınmak anlamına geliyordu. Bunun, bir zamanlar Marksizm için temel addedilen anlayışlann terkine yol açması neredeyse kaçınılmazdı.

Burjuva devrimi kavramı, buna bir örnektir. Marksist burjuva devrimi kavramına yönelik saldırılar yakın zamana özgü bir olay değildir. İngiltere'de 1950 başlarında Marksizm karşıtı tarihçiler, İngiliz Devrimi'ni burjuva devrimi olarak gören Marksist yoruma karşı saldırıya geçmişlerdi.[1] Yine Fransız Devrimi'ne ilişkin Marksist yoruma yönelik 'revizyonist' saldırılar da kabaca aynı döneme denk düşer. Alfred Cobban, Fransız Devrimi'nde toplumsal güçlerin taşıdığı önemi teslim etmekle birlikte, devrimin bir burjuva devrimi olduğu Marksist savını açıkca reddetmiştir. Söz konusu devrimin "kapitalizmin embriyosunun tamamen Fransız toplumuna nüfuz etmesine [yol açan] değil, büyük ölçüde bu nüfuz etmeye karşı bir devrim" olduğu sonucuna varmıştı.[2]

Ancak burjuva devrimi kavramına yöneltilen ilk saldırılar az çok tarih bilimi alanıyla sınırlı kalırken, son dönem revizyonistleri, çalışmalarının temelini oluşturan siyasal içerimler konusunda önceki utangaçlıklarını ve ürekekliklerini üzerlerinden atmaya başladılar. Fransız revizyonist tarihçiliğinin en süzme örneklerinden biri olan François Furet,[3] açıkça "Jakobenlerin elinde devrimin kontrolden çıkışını [*dérapage*; yerden kesilmek], yirminci yüzyılda Stalinci diktatörlüğün yarattığı dehşet" ile birlikte anmakta, "bugün Gulag, bizi Terör dönemini yeniden düşünmeye sevketmektedir, çünkü projeler aynıdır" demektedir. Marksist devrim yorumuna saldırırken, Furet'nin niyetinin her türden bütün devrim düşüncesini gözden düşürmek olduğu açıktır. Batı'da "devrim[in] sona erdi"ği ilân edildi, zira devrimin liberal evresine ait en önemli düşünceler üstün gelmişti.[4] Bu tema sağcı aydınlar tarafından giderek daha çok benimsendi. Doğu Avrupa'da ortaya çıkan gelişmeler, kimilerinin, liberal değerlerin

1. Bakınız: Lawrence Stone, *The Causes of the English Revolution 1529-1642* (New York: Harper ve Row Publishers, 1972), bölüm 2.

2. Alfred Cobban, *The Social Interpretation of the French Revolution* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1968), s. 172.

3. François Furet, zikreden Alex Callinicos, "Burjuva Devrimleri ve Tarihsel Materyalizm", *International Socialism*, sayı 43 (Haziran 1989), s.120.

4. 6 Ocak 1989 tarihli *International Herald Tribune*'de yer alan görüşme.

bütün gezegen sathındaki zaferinin "tarih denen şeyin sonu [anlamına geldiğini]... Batılı liberal demokrasinin, insani yönetimin nihai biçimi olarak evrenselleştiğini ve insanlığın ideolojik evrimine son noktayı" koyduğunu ilân etmelerine yol açtı.[5]

Marksizme saldırmak, burjuva demokrasisinin erdemlerinin çığırtkanlığını yapmak yeni bir şey değildir. Yeni olan, Marksistlerin, revizyonistlerin burjuva devrimleri Marksist yorumuna reddiyelerini kabule bu denli hazır olmalarıdır. Revizyonist tarihçilerin yaptıkları ayrıntılı tarihsel çalışmaların çoğunun yararından kimsenin kuşkusu yoktur. Ancak tarihsel olaylar hakkındaki yorumları kesinlikle su götürür. O nedenle yakın dönem Marksist yazarlardan birinin yaptığı gibi, "Fransız Devrimi'nin Marksist yorumunun tarihsel geçerliliğine ilişkin eski savlar[ın] çürütüldü"ğü sonucuna varmak için vakit biraz erkendir.[6]

Bu kitabın asıl hedeflerinden biri, feodalizmden kapitalizme geçişe ilişkin soyut tasarımlarından devrim kavramının kaçınılmazlığını çıkarsamak gibi bir tuzağa düşmeden, Marksist burjuva devrim kavramına itibarını yeniden kazandırmaktır. Buna karşın Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde kapitalizme geçişin niteliği ile yaşanmış burjuva devrim tarzı arasındaki bağlantı üzerinde durmak da önemlidir. Son yıllarda "geçiş tartışması"na büyük katkıda bulunmuş çalışmalarda, siyasal iktidar biçimleri ile kapitalizm öncesi sınıf ilişkilerinin evrimi arasındaki yakın ilişkiler üzerinde ısrarla durulmuştur.[7] O nedenle kapitalizm öncesi sınıf ilişkilerindeki kümelenişlerin, kapitalizm öncesi devletlerin burjuva devletine dönüştürülme tarzı üzerinde etkide bulunmasında şaşırtıcı bir yan olmasa gerektir.

Bununla birlikte çoğunlukla kapitalizmin ortaya çıkışını kavramlaştırma tarzının gölgesinde kalan ilâve bir düşüncenin daha gözönünde bulundurulması gerekmektedir. Kapitalizm ilk kez İngiltere'de gelişmiş olmakla birlikte, ulusal sınırların dışında da etkisini süratle hissettirmiştir. İngiliz kapitalizminin doğuşu, Avrupa'nın diğer bölgelerinde de kapitalizme geçişin niteliğini ve ritmini derinden etkileyen yeni güçlerin ve üretim ilişkilerinin uluslararasılaşmasına yol açmıştır. Yine kapita-

5. Francis Fukuyama, *"Tarihin Sonu mu?"*, *The Globe and Mail*, 1 Aralık 1989.

6. George Comninel, *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* (Londra: Verso, 1987), s. 3.

7. Bunu söylerken aklımda Robert Brenner'in çalışması ile yazılarının yol açtığı çeşitli katkılar var. Bakınız: T.H. Ashton ve C.H.E. Philpin 'in yayına hazırladığı *The Brenner Debate* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1987).

list gelişmenin eşitsiz niteliğinin de, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda kıta Avrupasında ortaya çıkan burjuva devrim biçiminin belirlenmesinde hatırı sayılır bir rolü olmuştur. O nedenle burjuva devriminin birden fazla örüntüsü [kalıbı] bulunduğundan söz etmek daha doğru olacaktır. Şayet burjuva devriminin tek bir örüntüsü yoksa, bu durumda burjuva devrimlerini nasıl tanımlarız? Geoff Eley şu tanımı getiriyor. Ona göre;

> iki belirlenme ve anlamlandırma düzeyi arasında –halkın yaygın seferberliğini ve siyasal ilişkilerin yeni bir düzenlenişini gerektiren devletin özgül bir bunalımı olarak devrim ile öte yandan pek çok mevcut uygulama ve kurumu devre dışı bırakarak, kapitalist üretim tarzının giderek başat duruma gelmesine ve toplumsal ilişkilerin eşitsiz bir yoldan dönüşmesine yol açan, daha derin yapısal değişim süreci arasında–[8]

ayrım yapılması zorunludur. Burjuva devriminin bu tanımı, çok sayıda farklı tarihsel durumu kapsayacak kadar geniştir. Üstelik, "siyasal ilişkilerin" kapitalizmin lehine olmak üzere "yeniden oluşturulması"nı sağlayan toplumsal güçlerin niteliği hakkında da bize hiç bir şey söylememektedir. Dikkati, devrimi yapanların bilinçli amaçlarından ve güttükleri davadan, kapitalist birikim için uygun koşulların geliştirilmesindeki etkilerine kaydırmaktadır. Dolayısıyla Bismarck Almanya'sı örneğinde Eley ve Blackbourn'un gösterdiği gibi, burjuva devrimlerinin kapitalist olmayan güçlerce üstlenilmeleri son derece mümkün hale gelmektedir.

Kimi değişiklikler yapılabilirse de, aynı savın Fransa için de geçerli olduğunu ileri süreceğim. Bu yüzden tarihsel materyalizmin bütünleyici bir parçası olarak burjuva devrim anlayışından vazgeçmeden, revizyonistlerin Fransız Devrimi'nin Marksist yorumuna yönelttikleri başlıca itirazları karşılamak mümkün olmalıdır.

Bu savlar, ilk olarak kapitalizme geçiş tartışmasına büyük katkıları olmuş Marksist çalışmaların bir değerlendirmesini yapmak ve ikinci olarak da bu çalışmaların İngiltere, Fransa ve Almanya'da kapitalist gelişme örüntüsünü aydınlatmaya ne denli yardımcı olduklarını göstermek ve kapitalist gelişmenin "eşitsiz ve birleşik" doğasının, bu ülkelerden her birinin yaşadığı burjuva devrim biçimini nasıl koşulladığını tanıtlamak suretiyle belirtik hale getirilecektir. Son bölümde ise Perry Anderson ve başkalarının ileri sürdüğü burjuva devriminin normatif kuramına karşı çıkıyo-

8. David Blackbourn ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History* (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1984), s. 82-3.

rum. Bana göre bu görüşler İngiliz Devrimi'nin "geri kalmışlığı"nı, Kıta'nın daha gelişkin olduğu varsayılan burjuva devrimleri ile karşı karşıya getirmekle hata yapmaktadırlar.

Elinizdeki kitap, devasa bir alanı kucaklamaktadır. Resmederken çoğu kez kalın bir tarihsel fırça kullanmaktan çekinmedim. Ele aldığım çeşitli ülkelerin uzman tarihçilerine güvenimi saklamaya da çalışmadım. Yapmaya çalıştığım kendi düşüncelerimle başkalarının düşüncesini, Marksistler için belli bir önem taşıyan çok sayıda kuramsal sorunu aydınlatmak umuduyla, sistemli bir biçimde biraraya getirmektir.

1
Devletin Oluşumu ve Feodalizmden Kapitalizme Geçişle İlgili Marksist Kuramlar

I. Pazar-İlişkileri Modeli

Çok sayıda çağdaş yazar, kapitalizmin ortaya çıkışının anahtarının, ticaretin doğması, para ilişkilerinin ve değişimin yaygınlaşmasıyla bağlantılı olduğunda ısrar etmiştir. Bu, Paul Sweezy, Andre Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein gibi Marksist kuramcıların da ortak görüşüdür. Ama yine bu görüşün Marksist olmayan gelenekte de derin kökleri bulunmaktadır. Fernand Braudel'in Akdeniz ticaret ekonomilerinin çöküşü ve onaltıncı yüzyılda Atlantik ticaretinin ortaya çıkışını inceleyen çalışmalarına yine bu aynı görüş yol gösterir. Söz konusu yaklaşımın Belçikalı iktisat tarihçisi Henri Pirenne'nin yazılarından, Karl Polanyi ile Max Weber'den, *Ulusların Zenginliği*'nin* özellikle Birinci Kitabı'yla Adam Smith'e kadar uzandığı görülmektedir.[1]

* Adam Smith, *Ulusların Zenginliği.*

1. Bakınız Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (Harper and Row, 1973); Henri Pirenne, *Medieval Cities* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1925) *[Akdeniz Dünyası I-II*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., 1990.*]*; *Economic and Social History of Medieval Europe* (Londra: Routledge ve Kegan Paul, 1936); Max Weber, G.Roth ve C.b Wittich'in yayına hazırladığı *Economy and Society* içinde (New York:

Bu kavramlaştırmanın odağında, para ekonomisinin ortaya çıkmasının ve Avrupa feodalizmini niteleyen bireyselleşmiş köylü ekonomisinin yavaş yavaş geniş bir para ağına ve pazar ilişkilerine dahil edilmesinin, feodal toplum yapısını "çözmeye" yettiği ve kapitalizmin tam anlamıyla serpilmesinin yolunu açtığı inancı yatmaktadır. Örneğin Paul Sweezy, "kullanım için üretim sistemi" olarak niteliği feodal toplumda içkin olarak var olan ataletten dolayı, bırakın kapitalizme geçiş için bir uyaranın varlığını, uzun vadeli bir büyümeyi ve genişlemeyi uyarabilecek içsel bir dinamiğin bile bulunmadığını ileri sürmüştü. Anlaşılacağı gibi, feodalizmi çözülmeye götüren dinamik unsuru, sisteme dışsal nedenlerde aramak gerekmekteydi. "Kullanım için üretim yapan eski feodal sistemin yanıbaşında değişim için bir üretim *sistemi* ortaya çıkartan yaratıcı güç", Sweezy'ye göre "uzun mesafe ticareti olabilirdi"[2] Bu anlayışa göre, kentlerin, "değişim ekonomisinin merkezi ve çekirdeği"[3] olarak ortaya çıkmaları, yaşamsal öneme sahipti. Kentler, başka türden bir feodal dünyadaki "kapitalizmin adaları" gibi görülmekteydi; kentlerin ticari yaşamının büyümesi ile birlikte feodal lordlar kentlere lüks malların temini açısından giderek daha fazla bağımlı hale geldiler. Bu arada serfler de kölelik [servitude] bağlarından kaçarak, (topraktan uzaklaşarak) kentlere doğru aktılar.

Bu bakış açısı yığınla ciddi sorun taşımaktadır. Herşeyden önce kentlerin feodal toplum yapısının bir biçimde dışında yer aldığı görüşü son derece kuşkuludur. Bir yorumcunun da belirttiği gibi, "kollektif bir senyör" işlevi gören kentler, feodal ekonominin yapısıyla adamakıllı bütünleşmişlerdi; kentsel ekonomi, "senyör ekonomisinin yükseliş ve çöküşü kadar feodalizmin içsel" bir parçasıydı. Aslına bakılırsa onu tanımlayan bu birlikte-varoluştu.[4] Başlangıçta serf ya da köylü safları arasında yaşadıkları topraklardan gelerek kentlerde toplanmış küçük zanaatkârlar ve el işçileri, toprakta olduğundan farklı yollarla da olsa hâlâ feodal sömürüye tâbiydiler. Beledi-yerel merkezleri denetimleri altında tutan feodal lordlar, ev ve dükkân kirası, değirmen ve fırın tekeli, resim ve vergiler gibi çeşitli

Bedminster Books, 1968); Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Yayınları, 1957).

2. Paul Sweezy, "Bir Eleştiri", Rodney Hilton'ın yayına hazırladığı *The Transition From Feudalism to Capitalism* içinde (Londra: Verso, 1978), s. 42. *(Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci*, May Yayınları, 1974, çev. Çetin Yetkin).

3. Age., 32

4. John Merrington, "Kapitalizme Geçiş Sürecinde Kent ve Kır", *Transition* içinde, s. 178.

el koyma usulleriyle el işçilerinden artık aktarmaktaydılar.[5]

Üstelik, kentte yapılan üretimin büyük bölümü, feodal hakim sınıfların lüks mallara duydukları arzuyu karşılamaya ayrılmış gibi görünmektedir. Ama bunun nedeni bizatihi feodal üretimle uyuşmaması değildi. Bu tür bir üretim (ve tüketim) hemen hiç üretken değildi; bağımlı sınıfların el konmuş ekonomik artıklarının çok az bir kısmı tarıma ya da sanayiye geri dönebiliyordu. Kısacası kentli zanaat ekonomisinin yapısında, kendi başına kapitalizmin genişlemeci dinamiğinin yolunu açabilecek, yeniliğe yönelik içkin bir uyarandan eser yoktu. Sadece Batı Avrupa feodalizmi için değil, hatta daha fazlasıyla feodalizmin doğulu biçimi için de bu yargıda bulunulduğu görülüyor.[6] Dolayısıyla "feodal Avrupa'da kentli toplum yapılarının, kırsal toplum yapısını yinelediği"[7] görüşünün sağlam bir temeli varmış gibi görünüyor.

Feodal lordlar ile köylü kitleleri arasındaki ilişkilerin parasallaşmasının bir ölçüde feodalizmin çözülmesine ve kapitalizmin doğuşuna işaret ettiği savı da aynı ölçüde sorunlu görünmektedir. Birincisi, eğer ondördüncü yüzyıl İngilteresini göz önüne alırsak, kapitalizmi andıran bir şeylerin ortaya çıktığına tanık olmamız için, emek [iş] hizmetlerine dayalı serflikten para-ranta geçildikten sonra bile hayli zamanın geçmesini beklemek gerekmektedir. Üstelik para-rant, başlangıçta kent pazarlarından ve ticaret yollarından en uzak bölgelerde ortaya çıkmak gibi bir eğilim göstermekteydi.[8]

Avrupa genelinde alındığında rant biçimlerinin bile çok değişken bir örüntü çizdiği gözlenmektedir. Aslında görüldüğü kadarıyla emek hizmetlerindeki rantların yerini kesin düz çizgisel bir örüntü içinde yavaş yavaş para-ranta bırakması diye bir şey söz konusu değildir. İngiltere'de, kuzey Fransa'da, Ren Vadisi'nde ve orta İtalya'nın demesnelerinde onuncu yüzyıl gibi erken bir tarihte bile emek-rant baskın bir eğilim

5. Rodney Hilton, "Giriş", *Transition* içinde, s. 21; Hilton, "Feodalizmin Bunalımı", *Past and Present* 78 içinde (1980), s. 8.

6. Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System* (Londra: Verso, 1976), s. 78. (*Feodalizmin Ekonomik Teorisi*, Birey ve Toplum Yayınları, İktisat Tarihi Dizisi, 1985, çev. Oğuz Esen.)

7. Rodney Hilton, "Avrupa'da Feodalizm: Tarihsel Materyalizmin Sorunları", *New Left Review* (Eylül-Ekim 1984), s. 91.

8. Bakınız: Kahachiro Takahashi, "Tartışmaya Bir Katkı", *Transition* içinde, s.84; Maurice Dobb, "Bir Cevap", *Transition* içinde, s. 67.

Orta çağda İngiltere'nin uzak kuzey ve batı yörelerinde emek hizmetlerinin bir biçimde var olup olmadığı konusu tartışmalı bir konudur. Bu yörelerde emek hizmetlerine rastlanmadığı savı için bakınız: Jairus Banaji, "Feodal Üretim Tarzında Köylülük: Bir Ekonomik Modele Doğru",

oluşturtsa da, para-rant emek hizmet rantlarıyla birlikte varolmuştur.[9] Doğu Avrupa'da emek hizmetleri ve para-rant, onsekizinci yüzyılın ortalarına dek birlikte varoldular.[10] Her durumda artığa feodal el koyma biçimleri yalnızca bunlar değildi. Hilton'un da belirttiği gibi: "Onikinci yüzyılla birlikte köylünün artığı, ister emek şeklinde, ister aynî, ister nakdi olsun, köylünün mülkünün büyüklüğü üzerinden hesaplanan bir rant biçiminden ziyade, senyöral vergi *(tallage)* ve yargılamadan doğan kazançlar biçiminde topraklı aristokrasiye aktarılmaktaydı."[11] Mahkeme cezaları, muhtelif tekellerden sağlanan kazançlar ile köylüleri tahıllarını lordun değirmeninde öğütmeye mecbur eden düzenlemeler dahil artığa el koymanın bu yeni biçimleri, hakim sınıfın feodal toplumun ekonomik yaşamının hemen her veçhesi üzerindeki nüfuzunun yanısıra gelirlerini de önemli ölçüde arttırmıştı.

Para-rantın doğuşunun, feodal ekonomik ilişkilerle uyuşmadığı görüşünü destekleyecek hemen hiçbir kanıtın bulunmaması, üzerinde durulması gereken genel noktayı oluşturmaktadır. Takahashi'nin de dediği gibi, "para-rant, 'yalın' haliyle sadece ayni veya emek hizmetleri şeklinde alınan rantın bir türüdür ve esasında rantta olduğu gibi, özü gereği kârı aynı 'embriyonik' biçimde soğurur".[12]

(i) Wallerstein'ın dünya-kapitalist sistemi

İlk kez 1950'lerde Paul Sweezy ile Maurice Dobb arasındaki bir tartışma bağlamında boy gösteren bu eleştirilere karşın pazar-ilişkileri yaklaşımı, son yıllarda Immanuel Wallerstein'ın "dünya-sistemi" kuramında yeni bir canlılık kazanarak belki de en sistemli gelişimine ulaştı.[13] Wallerstein, Fransa'da ya da İngiltere'de feodalizmin, "dışsal" ya da "içsel" etkenlerin bir sonucu olarak mı çözüldüğü sorusunun aslında hatalı bir so

Journal of Peasant Studies cilt 3, sayı 3 (Nisan 1976), s. 312. (Banaji hakkında Türkçe kaynak için bknz: *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Birey ve Toplum Yayınları, 1984, çev. ve der. H. Çağatay Keskinok ve Melih Ersoy, s.45)

9. Hilton, *Transition* içinde, s. 16.

10. Kula, *Economic Theory*, s. 72.

11. Hilton, *Transition* içinde, s. 17.

12. Takahashi, *Transition* içinde, s. 84

13. Andre Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York: Monthly Review Yayınları, 1969); *World Accumulation* 1492-1789 (New York: Monthly Review Yayınları, 1978); Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce: Civilization and Capitalism 15th to 18th Century*, çeviren Sian Reynolds (New York: Harper ve Row, 1982). Braudel'in kapitalizm ve geçiş sorununu kavramlaştırmasına ilişkin yararlı bir özet için bakınız: Kendi

ru olduğunu belirtir. Ona göre uygun çözümleme birimi ulusal topluluklar değil, toplumsal sistemler olmalıdır. Wallerstein'a göre bir toplumsal sistemin:

> en tanımlayıcı özelliği olarak, onun değişik alanları ya da sektörleri arasındaki işbölümünü saptıyoruz. Bu işbölümü içinde her bir alan gereksinmelerini sürtünme yaratmaksızın sürekli olarak sağlayabilmek için diğer alanlarla iktisadi bir değiş tokuşa girmek durumundadır... Bu tarz yegâne toplumsal sistem, çok basitçe tek bir işbölümü ve çok sayıda kültürel sistemden oluşan bir birim olarak tanımlayabileceğimiz dünya-sistemidir.[14]

Wallerstein, "dünya sistemleri"nin, dünya imparatorlukları ve dünya ekonomileri adını verdiği iki ayrı tipini ayırdetmektedir. Dünya imparatorlukları özü gereği, esas olarak yeniden-dağıtımcıdırlar ve Çin, Mısır ve Eski Roma gibi modern-öncesi uygarlıklarda olduğu gibi tek bir siyasi egemenlik tarafından yönetilirler. Öte yandan dünya ekonomilerine özelliğini veren, içinde çok sayıda hükümran devlet barındıran, ticaretin ve değişimin hakimiyetidir.

"Modern dünya ekonomisi" onaltıncı yüzyıl Avrupasında ortaya çıkmıştır. Wallerstein'a göre ilk kez burada:

> tam gelişmiş ve ekonomik üstünlüğünü ilân etmiş bir pazar görmekteyiz. Bu sisteme kapitalizm adı verilmekteydi. Kapitalizm ve bir dünya-ekonomisi (yani tek bir işbölümü, ama siyasal ve kültürel çeşitlilik), aynı madalyonun iki yüzü gibidir.[15]

Bu görüşe göre modern çağın başlarında pazar ilişkilerinin gösterdiği yayılma, Avrupa çapında giderek karmaşıklaşan bir işbölümünün doğmasına neden oldu; çeşitli bölgeler, daha sonra uluslararası pazara satacakları belli tarımsal malların üretiminde uzmanlaşmaya başladılar. Uzmanlaşma da farklılaşmaya, belli bölgelerin belli malların üretiminde tekel oluşturmalarına, böylelikle de dünya-ekonomisi ölçeğinde zenginliğin genel da-

kitabı *Afterthoughts on Capitalism and Material Life* (New York: Harper ve Row, 1977), özellikle bölüm 2.

14. Immanuel Wallerstein, "Kapitalist Dünya Sisteminin Yükselişi ve Geleceği: Karşılaştırmalı bir Analiz için Temel Kavramlar", *Comparative Studies in Society and History* 4 (Eylül, 1974), s. 390. (Bu yazının Türkçe çevirisi için bknz: *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar* içinde, Belge Yayınları, 1983, s.71).

15. *Age.*, s. 391.

ğılımından daha büyük bir pay almalarına yol açtı.

Yine Wallerstein'a göre uluslararası işbölümündeki ve ticaretteki gelişme, dünya ekonomisi içinde yer alan her bölgeye belli bir alan biçti: Merkez, çevre ya da yarı-çevre. Yine buna benzer biçimde her alana da, belli bir bölgenin uzmanlaşmaya başladığı özgül ekonomik etkinlik biçimine karşılık gelen belli bir emek denetim biçimi verdi. Dolayısıyla şöyle bir örüntünün ortaya çıktığını görüyoruz: Doğu Avrupa ve İspanyol Amerikasından oluşan çevrede, burada hakim olan üretim etkinliğinin biçimine karşılık gelen, sırasıyla serflik ve kölelik şeklinde "baskı altında nakit-ürün emek"* ortaya çıktı. Bu üretim etkinliğinin biçimini doğu Avrupa'da dünya pazarında satılmak üzere tahıl üretimi ile İspanyol Amerikasında pamuk, şeker gibi "emek-yoğun" ürünler oluşturmaktaydı.[16] Yarı-çevrede ortakçılık baskın bir emek denetimi biçimi olarak ortaya çıktı; merkezde ise, "vasıflı emek"e duyulan büyük gereksinimden ötürü ücretli emek baskın duruma geldi.[17]

Dolayısıyla Wallerstein için *sınıf yapısı*, esas olarak belli bir bölgenin uzmanlaştığı ekonomik etkinlik biçimi ile bu üretim biçimine "karşılık gelen" emek denetim biçimi tarafından belirlenmektedir. Çevredeki sınıf yapısı basit ve büyük ölçüde zora dayalıdır: (Doğu Avrupa'daki şekliyle) lord ile serf ya da (İspanyol Amerikasında olduğu gibi) efendi ile köle. Merkez bölgelerde ise sınıf yapısı daha karmaşık ve doğrudan zora daha az yer ayıran bir görüntü arzeder: Lord, emekçi, köylü, zanaatkâr, tüccar ve yeoman. Yarı-çevre ise bu önceki iki sınıf yapısının bir birleşimidir.

Siyasal biçimler ya da devletler bu üç alandaki egemen sınıfların gereksinimleri doğrultusunda ortaya çıkarlar. Wallerstein'a göre:

> Bir dünya-ekonomisinde varolan üç yapısal konum –yani merkez, çevre ve yarı-çevre– 1640 dolaylarında istikrarlı bir durum almaya başlamıştır.... Kilit öneme sahip olan olgu şudur: Başlangıç noktaları biraz farklı olmakla birlikte, çeşitli yerel grupların çıkarları kuzeybatı Avrupa'da birbirine yaklaşarak güçlü bir devlet aygıtının gelişmesine, çevre bölgelerde ise birbirinden tamamen koparak son derece *zayıf* bir devlet aygıtının oluşmasına yol açmıştır.[18]

* İhracat yolu ile pazarlanabilecek tarımsal malların üretimi. *Dünya Ekonomisi..*, s.74. Ayrıca Wallerstein'ın bu emek biçimini "ikinci serflikle" özdeşleştirdiği hakkında, agy., s.86 -çn.

16. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in Sixteenth Century*, cilt 1. (New York: Academic Press, 1974), s. 87.

17. *Age.*, s. 101.

18. Wallerstein, "Yükseliş ve Gelecek", s. 401.

Göreli olarak güçlü ya da zayıf olmalarına karşın, her devletin dört ana işlevi vardır: Birincisi, belli bir coğrafi alan ile burada yaşayan insanlar üzerinde teritoryal bir denetim kurmak; ikincisi, emek denetim biçimini yasallaştırmak; üçüncüsü, sermayenin egemen sınıfın elinde birikmesini kolaylaştıracak vergi aygıtları oluşturmak; ve son olarak, rakip devletlerinkine karşı olduğu kadar "birikmiş sermayenin kendi sınır boylarında yoğunlaşması"nı teşvik edecek kudrette silahlı bir güç oluşturmak.[19]

Dünya ekonomisinin merkezinde güçlü devletlerin ortaya çıkması, üretimin giderek daha karmaşık hale gelmesinin ve merkezdeki hakim sınıfların, başka bölgelerde üretilmiş olan kısma el koyarak dünya ekonomik artığından daha büyük bir pay alma arzularının bir sonucuydu. Bu yüzden "devlet aygıtlarının gücünde bir farklılık gördüğümüz her yerde, güçlü devletlerin zayıfları, merkez devletlerin çevre alanları mecbur ettiği eşitsiz 'değişim'in işleyişine tanık olmaktayız".[20]

Wallerstein için onaltıncı yüzyılın merkez ekonomilerinde Avrupa mutlakçılığının boy atması, yanılmaya yer bırakmayacak ölçüde kapitalist bir görüngüydü. Ulusal ticari kapitalist grupların çıkarlarını uluslararası ekonomi içinde var edebilmelerinin başlıca yolu buydu. " 'Mutlak monarşi' biçiminde güçlü bir devletin varlığı, doğmakta olan kapitalist sınıf için başka yerlerde güçlü devlet bariyerlerinin yaratılmasına karşı önleyici nitelikte bir koruma, bir toplumsal meşruiyet modeli, yerel ve uluslararası eşkiyalığa karşı bir bekçiydi ve aynı zamanda esas müşteriydi."[21] Onaltıncı yüzyıl, kapitalist dünya ekonomisini oluşturan unsurların tümünün nihai olarak modern bir dünya-sistemi oluşturmak üzere tek bir süreç halinde birleştiği bir zaman çerçevesi oluşturmak bakımından, kapitalizmin tarihinde tayin edici bir dönem olmuştur:

> Bir yandan, bu ekonominin (merkez, yarı-çevre ve çevre adını verdiğimiz) çeşitli alanlarına özel ekonomik rollerin biçildiği, farklı sınıf yapılarının geliştiği ve bunun sonucu olarak farklı emek denetimi tarzlarının kullanıldığı ve sistemin işleyişinden eşitsiz kazanç sağlandığı dünya ölçeğinde bir işbölümü üzerine kapitalist bir dünya-ekonomisi kuruldu. Öte yandan dünya-ekonomisi içinde farklı rollerin farklı biçimde yapılaşmış olmasından ötürü, siyasal eylem esas olarak, en ortada merkez ülkelerin yer aldığı, devletlerin oluşturduğu bir çatı

19. Immanuel Wallerstein, *Historical Capitalism* (Londra: Verso, 1983), ss. 48-56. [*Tarihsel Kapitalizm*, Çev. Necmiye Alpay, 2. Baskı 1996]

20. Wallerstein, "Yükseliş ve Gelecek", s. 401.

21. Wallerstein, *Modern World System* cilt 1, s. 355.

altında gerçekleşti... Bu gelişmeler raslantısal değildi; belli olası değişikliklere yer açacak şekilde yapısal olarak belirlenmişti.[22]

Hakkıyla değerlendirildiğinde Wallerstein'ın "dünya sistemi" şeması tutarsızlıklardan sıyrılmış değildir. Örneğin Wallerstein'ın "merkez"i "güçlü devlet yapıları"yla eşitlemesi, tarihsel gerçeklere asla karşılık gelmez. Örneğin 1550'yi çıkış noktası olarak alırsak, Wallerstein'ın sözünü ettiği merkez ekonomilerden çoğunun (Hollanda, İngiltere, İspanya'nın bir bölümü ve Güney Almanya) aslında zayıf bir devlet yapısına (Hollanda ve Almanya) sahip olduklarını görürüz. Öte yandan 1700'lerde siyasal ve ekonomik durum köklü bir değişikliğe uğramış ve İngiltere, Fransa ve Hollanda "merkez" ekonomileri temsil etmeye başlamışlardı. Ancak ne Britanya'da ne de Hollanda'da mutlakçı devletin Fransa'dakine benzer düzeyde bir gelişme gösterdiğine tanık olunmuştur. Aynı dönemde Avusturya-Macaristan ve İsveç gibi merkezin dışında yer alan ülkelerde güçlü devlet yapıları ortaya çıktı. O nedenle Wallerstein'ın modelinin aksine, "merkezin dışında hem daha fazla hem de daha güçlü mutlakçı devletler bulunmaktaydı"[23]

Bu yüzden, Gourevitch'in de gözlemlediği gibi, Wallerstein'ın merkez ile çevre arasındaki uluslararası işbölümünü sırasıyla güçlü ve zayıf devlet yapılarının doğuşuna bağlayan ana savı, kanıtlar karşısında tutunamamaktadır:

> çevre ülkeler hakkındaki sav, Polonya ile Prusya arasındaki karşıtlığı açıklayamamaktadır; merkez hakkındaki sav da bir tarafta Hollanda, öte tarafta Britanya ile Fransa arasında var olan farklılığı olduğu kadar, Britanya ile Fransa arasındaki farklılıkları da açıklayamamaktadır.[24]

Pazar öğesine tanıdığı belirleyicilik, açımlamasının belli yerlerinde Wallerstein'ı, merkez ekonomileri güçlü devletlerle, çevre ekonomilerini de zayıf devletlerle özdeşleyen genel savıyla açık çelişkiler içine sürüklemektedir. "Baskı altında nakit-ürün emek" ile devlet biçimi arasındaki ilişkiler hakkında şu savı ileri sürmektedir:

22. *Age.*, s. 162.

23. Theda Skocpol, "Wallerstein'ın Dünya Kapitalist Sistemi: Kuramsal ve Tarihsel Bir Eleştiri", American Journal of Sociology cilt 82, sayı 5 (Mart 1977), s. 1084.

24. Peter Gourevitch, "Uluslararası Sistemin ve Rejimin Oluşumu", *Comparative Politics*, cilt 10 (Nisan 1978), s. 426.

> toprak sahibi [senyör], kapitalist bir dünya ekonomisi için üretimde bulunmaktaydı. Sömürücü baskının ekonomik sınırları, pazarın arz-talep eğrisi tarafından belirlenmekteydi. Toprak sahibi iktidarını merkezi otoritenin zayıflığından ziyade güçlü olması sayesinde sürdürmekteydi.[25]

Öyle anlaşılıyor ki doğrudan zorlama, doğulu lordların uluslararası tahıl pazarından en iyi şekilde yararlanmak amacıyla emek gücünü denetim altına alma gereksinimlerinden kaynaklanan bir zorunluluktu.

Sonraki sayfalarda Wallerstein, çevre bölgelerin zayıf devletlerle nitelendiği yolundaki genel iddiasına geri dönmektedir:

> Onaltıncı yüzyıl, Batı Avrupa'da devlet iktidarının yükseliş dönemi iken, doğu Avrupa'da tersine, ekonomik konumunun hem sonucu hem de nedeni olarak devlet iktidarının gerilediği bir çağ olmuştur.
> Bugün pek çok insan Prusya devletini şu iki görüngü ile birlikte anmaktadır: Güçlü devlet ve güçlü bir *Junker* sınıfı. Onaltıncı yüzyılın, ilerde Prusya'yı oluşturacak olan bölgelerde güçlü bir *Junker* sınıfının doğuşuna tanık olduğu kesindir. Ama bu aynı zamanda devletin güçlendiği değil, zayıfladığı bir yüzyıl olmuştur.[26]

Eğer ilk durumda Wallerstein "zayıf olmaktan ziyade güçlü bir merkezî siyasi otorite" derken *mutlakçı* bir devlet yapısını kastediyorsa, açıkça yanılmaktadır. Doğu Avrupa'daki "ikinci serflik" dönemi, doğuda mutlakçı devletlerin ortaya çıkışını yaklaşık iki yüzyıl kadar öncelemektedir. Serfleştirme süreci "gerçekte 1400'lere dek yürürlükte" idi.[27] Oysa Prusya ve Rusya'da "güçlü" mutlakçı devletler onyedinci yüzyılın son yarısına kadar ortaya çıkmış değildir. Öte yandan benzeri bir emek denetimi biçimine sahip olan Polonya'da ise güçlü bir mutlakçı devleti andıran hiçbir gelişme gözlenmemiştir.

Bununla birlikte bu dönemde Doğu Avrupa'da siyasal örgütlenmenin –Wallerstein'in genel temellendirme çizgisinin akla getirebileceği gibi daha zayıf değil– daha güçlü olduğu iddiası bir anlamda gerçeğe daha yakın düşmektedir. Ama Wallerstein'ın bunun sağlamlaştırılmış bir "merkezi otorite" olduğu savı, onun neden bir örnek oluşturduğunu ve gerçekte hangi biçimi aldığını açıklama gücüne sekte vurmamaktadır. Örneğin

25. Wallerstein, *The Modern World System*, cilt 2 (New York: Academic Press, 1976), s. 90.
26. *Age.*, s. 310.
27. Skocpol, "Wallerstein'ın Dünya Sistemi", s. 1082.

Polonya'nın durumunda güçlü bir merkezi otoritenin ya da mutlakçı devlet yapısının ortaya çıkmadığı doğru olmakla birlikte, aynı dönemde toprak lordlarının iktidarlarının ve siyasal örgütlenmenin yerel düzeyde güçlendiği de bir gerçekti. Siyasal iktidarların, ulusal ekonomi düzeyinde olmaktan çok yerel ekonomi ve demesne düzeyinde çok daha etkin bir biçimde yoğunlaşabilmelerinin kesin nedeni, siyasal otoritenin bütün bu bölgede farklı toprak lordları arasında "parçalanmış" olmasıydı kuşkusuz. Polonya'da yerel meclislerin ve eyalet meclislerinin güçlerinin artması da buna işaret etmekteydi. Robert Brenner'in belirttiği gibi:

> Bu yönetsel kurumları yaratırken Doğu Avrupa lordları oldukça basit gereksinimlerine özellikle uygun düşen bir devlet biçimi oluşturdular. Kendilerini en dolaysız ve doğrudan temsil edebilecek ve toprakları ile köylüler üzerinde sahip oldukları hakların korunacağından emin olmalarını sağlayan bir biçimdi bu. Bu arada devletin idari aygıtlarının sebep olacağı maliyetler de böylelikle en aza indirilebilmekteydi.[28]

Dolayısıyla güçlendirilmiş, sağlamlaştırılmış olan merkezi otorite değil, yerel lordların yargılama ehliyetleriydi [jurisdiction]; siyasal iktidar merkezsizleştirilmişti. Sonuç olarak Wallerstein'ın, onaltıncı yüzyılın Doğu Avrupa'da "devletin güçlenmediği, zayıfladığı" bir dönem olduğu yolundaki genel savına temel oluşturan ikinci iddiası yanıltıcıdır. Gerçekte bu, doğulu toprak lordlarının sınıf örgütlenmelerinin ve siyasal iktidarlarının, ulusal değil, yerel düzeyde de olsa dramatik ölçülerde güçlendiği bir dönem olmuştur. Ancak bunun nedeni, Wallerstein'ın ticaret-merkezli merkez-çevre modelinin bizi inandırmak istediğinden tamamen farklı bir dinamikten kaynaklanmaktaydı. İlkin bu, doğulu toprak lordlarının serfleştirilmiş köylüler üzerinde sahip oldukları doğrudan sömürü erklerini güçlendirme gereksiniminden ileri gelmekteydi. Bir ara göreceğimiz gibi bu, tamamen pazarın belirlediği bir sonuç olarak açıklanması hiç bir suretle mümkün olmayan uluslararası tahıl ticaretinin etkisiyle ilgili bir görüngüdür.[29]

Wallerstein'ın ikinci serfliği uluslararası tahıl ticaretinin doğuşuyla bağlantılandırmasındaki ilk güçlük, zamanlamayla ilgilidir. Yukarıda da

28. Robert Brenner, "Sanayi Öncesi Avrupa'da Tarımsal Sınıf Yapısı ve Ekonomik Gelişme: Avrupa Kapitalizminin Tarımsal Kökleri", *The Brenner Debate*, s. 282-3.

29. Robert Brenner, "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smithçi Marksizmin Eleştirisi", *New Left Review* 104, (Temmuz-Ağustos 1977), s. 65.

belirtildiği gibi serfleştirme süreci zaten 1400 dolaylarında yürürlükteydi. Bir yorumcunun belirttiği gibi, "Doğudan batıya tahıl ihracı 1500 dolaylarında anlamlı bir artış göstermeye başlamış ve ... zorunlu emek sisteminin temelleri sağlamlaştırıldıktan sonra ancak 1550 ile 1600 arasında ani ve hatırı sayılır bir büyüklüğe ulaşmıştı."[30] Şu halde çevrede güçlü devletlerin ortaya çıkış zamanlamasında olduğu gibi, "zorunlu baskı altında nakit-ürün emek sistemi"nin ortaya çıkışı ile tahıl ticaretinin doğuşu arasındaki bağlantı ve zamanlama da aynı ölçüde kuşkuludur.

Tahıl pazarı –ve böyle bir ticari sürece katılmaktan dolayı doğulu toprak lordlarının sağladığı gelir artışları– ile toprak lordlarının iktidarının köylü nüfus karşısında güçlenmesi arasında bir bağlantı bulunduğu kuşku götürmez. Polonya'da onaltıncı yüzyıl sonlarında "üretimin pazardan geçen gerçek miktarı, yüksek soylular söz konusu olduğunda üç kat, aşağı soylular için iki kat artmış; köylülerin durumunda ise dörtte bir oranında azalmıştı."[31] Öyle de olsa artan pazar olanaklarının genel etkileri, Doğu Avrupa'nın farklı bölgelerinde dramatik ölçülerde farklı olmuştur. Brenner'in gösterdiği gibi:

> [Doğulu lordların] köylüleri başarıyla serfleştirmeleri sayesinde tahıl üretimi üzerinde sağladıkları denetim, hiçbir suretle sadece tahıl pazarlarının ortaya çıkması gibi yalın bir gerçek tarafından sağlanmış değildi. Kuzeybatı Almanya'nın tahıl üretilen zengin bölgelerinde köylüler, tam da kuzeydoğu Almanya'da serfleştirmenin ortaya çıktığı dönemde tahıl üretiminin iplerini başarıyla ellerine geçirmişlerdi ve bunu, toprak lordlarına karşı uzun sürmüş bir direniş döneminin çok sonrasında gerçekleştirmişlerdi. Aslında bu bölgede köylülerin (iç ticaret yollarının yanısıra Baltık ihracatının da bir parçasını oluşturan) tarım malları ticaretini denetleyebilmelerinin, toprak lordlarına karşı iktidarlarını ve mülkiyetlerini pekiştirmelerine yardımcı bir etken olduğu görülmektedir.[32]

Gerçekte uluslararası pazarın Doğu Avrupa ekonomileri üzerindeki etkisi son derece sınırlı olmuştur. Kula'nın Polonya örneği üzerinde belirttiği gibi, "dış pazarın Polonya'daki ticari üretim açısından hatırı sayılır bir önemi bulunmaktaydı; ama genel üretim açısından ele alındığında son derece sınırlı bir önemdi bu."[33] İhraç mallarına yönlendirilmiş olma-

30. Skocpol, "Wallerstein'ın Dünya Sistemi", s. 1082.
31. Kula, *Economic Theory*, s. 125.
32. Robert Brenner, "Tarımsal Sınıf Yapısı", s. 37.
33. Kula, *Economic Theory*, s. 125.

sına rağmen, Polonya ekonomisi onaltıncı yüzyılda ve onyedinci yüzyılın büyük bölümünde genel üretimin ancak ortalama yüzde 7 ilâ 10'u oranında pazar ilişkilerine açılmıştı. Üstelik tahıl pazarına girilmesi uzun vadede ticari alışverişte artışa değil, azalmaya yol açmıştı: "Onsekizinci yüzyıl sonunda Polonya'nın tahıl ihracatı, aynı yüzyılın başlarında ulaşılan düzeyin çok altında gerçekleşmiştir."[34] Doğu Avrupa'da "azgelişmenin gelişmesi" köklerini, Wallerstein ile pazar ilişkileri yaklaşımının diğer yorumcularının büyük ölçüde ihmal ettikleri bir dizi koşuldan almaktaydı. Tahıl üretiminin pazarlanabilir artığının uzun vadede azalması, basitçe onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru ticaretin koşullarında meydana gelen bir değişmenin sonucu değildi. Bu gelişmenin bizatihi "baskı altında nakit-ürün sistemi emek sistemi"nin etkisini görece yitirmesinden ileri gelmesi anlamlıdır.

Pazara getirdikleri tahılın ya da orada satın aldıklan lüks malların fiyatlarının belirlenmesinde hiç bir etkileri bulunmadığı için, –şayet pazarlanabilir artığı, dolayısıyla lüks mallar tüketimini arttırmak istiyorlarsa– toprak lordlarının başvurabilecekleri tek çare, köylünün artık üretiminden daha büyük bir pay almaktı. Bu sayede lordların pazar olanaklarının artması, köylülüğün kölelik zincirlerinin daha da sıkılaştırılması gibi bir etki yarattı. Hasadın iyi, üretimin yüksek olduğu güzel yıllar sadece köylüden daha büyük bir artığın çekilip alınmasına yaramıştı. Öte yandan lordların bu artan el koymalardan sağladıklan yüksek gelirler de üretime pek nadir olarak dönmekte; daha ziyade lüks mallar tüketimine harcanmaktaydı.[35] Bu anlamda gelirin artmasına toprak lordlarının verdiği karşılığın örüntüsü, Avrupa feodalizminin tümünü niteleyen örüntüden pek az farklıydı.

Doğu Avrupa'da lord/köylü arasındaki ilişkilerin izlediği bu örüntünün uzun vadeli etkisi, lordların genişlemiş pazar olanaklarına tarıma daha fazla yatırım yaparak üretimi iyileştirmek yerine, köylüleri sık boğaz ederek yanıt vermelerinin doğrudan bir sonucu olarak genel üretkenlikte bir düşme oldu. Topraktaki üretkenliğin azalması nihai olarak yansısını tahıl fiyatlarının artışında buldu. Ancak bu durum, fiyatlann artmasının sonucu olarak daha yüksek kârların gerçekleşmesini sağlayabilecek genişçe bir pazara işaret etmiyordu; tam tersine, devrevî bir üretkenlik bunalımı, serfe dayalı üretimin giderek tükenmesinde ve hasadın düşmesinde yansısını bulmuştu. Bu düşüşün Polonya ekonomisi üzerindeki etkisi yıkıcı oldu:

Ticaretin koşullarında ortaya çıkan ve Polonya'nın lehine gibi görünen değiş-

34. *Age.*, s. 116.
35. Kula, *Economic Theory*, s. 95.

meler, tek bir toplumsal tabakaya büyük ekonomik üstünlükler getirmiş olsa da, aslında Polonya'nın ekonomik gelişmesinin temellerini oymuştu. Dünya ölçeğinde meydana gelen büyük değişikliklerin buluşması sonucunda Polonya soyluluğu ... kendini, "kupon kesen ve ülkede yaşanan ekonomik gerilemeden kazanç sağlayan Rantiyer konumunda bulmuştu".[36]

Şu halde, gördüğümüz gibi tahıl biçiminde aktarılabilir artık ürün miktarı, onaltıncı yüzyıl ile onsekizinci yüzyıl arasında en azından yarı yarıya azaldığı için, Wallerstein'ın çevredeki baskı altındaki nakit-ürün emeğin –"eşitsiz değişim" mekanizması aracılığıyla– Batı'nın ekonomik ilerlemesinin temelini oluşturduğu savı, bir yanlış anlamaya dayanmaktadır. Her durumda ihraç edilen artık, en başından beri genel üretimin bir kısmını oluşturmaktan öteye geçmemiştir. Önemli olan husus, Doğu Avrupa'nın –çevreden merkeze servet aktarımı yoluyla– en azından Batı'nın ilk kez sanayileşme yoluna girdiği ve o yüzden de şiddetle artık sermayeye ihtiyaç duyduğu onsekizinci yüzyılın son döneminde, hiç de Batı Avrupa'nın ekonomik gelişmesini besleyecek bir konumda olmamasıdır.

Özet olarak Wallerstein'ın ikinci serfliğin *kapitalist* niteliği üzerindeki ısrarını sürdürmek olanaksız görünmektedir: Doğulu lordlar genişleyen pazar olanaklarına "kapitalist" bir tarzda karşılık vermediler (ya da veremediler); onun yerine kısa vadede gelirlerini arttıran ama uzun vadede üretkenliği sarsan ve ekonomiyi tüketen köylüyü sömürme biçimine bel bağladılar. Giderek artmakta olan verimsizliklerinin sonucu olarak üretim yöntemlerini değiştirmeyi başaramadıklarında iş yaşamından çekilmek zorunda kalmadılar. Öte yandan (fiyatların yükselmesi gibi) pazar "dürtüleri", iyileştirilmiş üretim yöntemlerine daha büyük yatırımlarda bulunmalarına da yol açmadı; fiyatlar yükseldiğinde tahılın pazarlanabilir miktarı düştü. Yükselen fiyatlar bir üretim bunalımında yansısını buldu, ama bu kapitalizmde olduğu gibi refahın ve kârlılığın yükselmekte olduğunun işareti değildi.[37]

Brenner'in de dediği gibi, Doğu Avrupa ekonomilerinin gerileme nedeni, kesinlikle feodal toplumsal ilişkilerin yeniden hayat bulmalarından –ve kapitalizme geçilememesinden– kaynaklanıyordu.[38] Doğu ekonomi-

36. *Age.*, s. 133.
37. *Age.*, s. 107.
38. Brenner, "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri", s. 7239. Jairus Banaji, "Gunder Frank Geri mi Çekiliyor?", *Journal of Peasent Studies* cilt 7, sayı 4 (Haziran 1980), s. 514-18.

lerinin tarihsel açıdan azgelişmişliklerini anlamanın anahtarı pazar güçlerinin etkisinde değil, daha ziyade *üretim ilişkileri*nin dönüşümünde (ya da Doğu Avrupa'nın böyle bir şeyden yoksun olmasında) aranmalıdır.

Wallerstein'ın devletler-sisteminin oluşum ve yapılanmasını olduğu gibi, Doğu Avrupa'daki azgelişmişliğin ve Batı Avrupa'daki gelişmişliğin nedenlerini de, ticaret ve değişimin etkilerinden çıkarsama girişiminin karşılaştığı güçlükler, bir bütün olarak pazar ilişkileri yaklaşımının genel kuramsal noksanlıklarını aydınlatmaya yaramaktadır. Pazar ilişkileri bakış açısının aslında yaptığı, "dünya pazarı" kavramını, Banaji'nin dediği gibi Marx'ın *Grundrisse*'de eleştirdiği "genelde üretim" soyutlamasına yakın bir "biçimsel soyutlama"ya dönüştürmektir.[39] Yani pazar işlemleri ile bunların farklı tarihsel koşullar ve toplumsal örgütlenme biçimleri altında aldıkları çeşitli biçimler içindeki farklılıklar arasında ayrım yapmayı başaramamaktadır. Kula'nın ikinci serflik döneminde Polonya hakkında dile getirdiği gibi, "pazar görüngüsü tamamen farklı yasalarca idare olunur... ve her şeyden önce bu görüngülerin pazar dışı sektör üzerindeki, dolayısıyla bir bütün olarak ekonomik yaşam üzerindeki etkileri tamamen farklıdır"[40] Gerek Sweezy'nin, pazarın farklı toplumsal koşullar altında ve farklı toplumsal sınıflar üzerindeki etkileri arasında bir ayrım yapamayışı, gerekse Wallerstein ile Frank'ın onaltıncı yüzyılda ticaretin büyümesinin kendi başına batının kapitalist gelişmesine neden bir güvence oluşturamadığını ya da doğulu ekonomileri neden kapitalist yöne çekemediğini anlayamamış olmalarının kökeninde, farklı toplumsal dönemlerde "pazar"ın aldığı tarihsel olarak benzersiz biçimleri birbirinden ayırt edememek gibi ortak bir başarısızlık yatmaktadır.

Ticaret sermayesinin, feodal toplumun kurumsal ilişkilerini –özellikle de lord ile köylü arasındaki bağımlılık ve zora dayalı ilişkileri– değiştirememesi, basitçe pazarın Doğu Avrupa'daki işleyiş tarzının bir özelliği değildir. Rodney Hilton'ın işaret ettiği gibi onbirinci yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar değişimin ve ticari değiş tokuşun örüntüsü her zaman kendini "gerek siyasal gerekse toplumsal olarak feodal hakim çevrelere uydurmak olmuştur. Çünkü bu egemenler lüks mallar [tüketicisi], özel ve devlet borçları tahsildarları olarak başlıca pazarı oluşturmaktaydılar."[41]

Benzer nedenlerden dolayı Marx, "parasal servetin saf varlığının, hatta

40. Kula, *Economic Theory*, s. 17.

41. Rodney Hilton, "Kapitalizm, Ad Olarak Nedir?", *Transition* içinde, s. 152. (Türkçe kaynakta "Yorum" olarak verilmiş. çn.)

belli bir üstünlük elde etmesinin, sermayeye çözünmesi için hiç bir biçimde yeterli" olmadığını vurgulamıştır.[42] Marx, kapitalizme geçişte tüccar sermayesinin rolünü tümüyle dışarda bırakmış değildi; belirli tarihsel durumlarda eski üretim tarzının çözülmesine yardımları olabilirdi, ama ancak toplumsal üretim ilişkilerinin başka nedenlerin sonucu olarak çoktandır dönüştüğü koşullarda. Bu yüzden ticaretin yayılmasının, kapitalizme geçiş için zorunlu ama yeterli olmayan bir koşul olduğunu söylemek büyük ihtimalle doğru olacaktır.

"Sermayenin ilk oluşumu", Marx'a göre şöyle gerçekleşir;

> zaman zaman sermaye, yaşam için gerekli şeylerin, emek ve hammadde gereçlerinin istiflenmesi şeklinde düşünülür ... Oysa sermayenin ilk ortaya çıkışı ... eski üretim tarzının çözülmesi ile olur.[43]

Başka bir deyişle, Marx'ın Adam Smith'den bahsederken belirttiği gibi, "önceki sermaye birikimi"ni, basitçe ticaret ve değişim yoluyla devasa miktarda bir parayı istifleme ve sonra da bu sermayeyi, genişleyen bir ölçekte daha fazla sermaye üretmek için kullanma süreci olarak görmek saçmalıktır.[44] Eğer bu mümkün olsaydı, Marx'ın da vurguladığı gibi eski Roma ya da Bizans'ın neden kapitalizme değil de, "kırın kent üzerinde üstünlüğü"ne[45] yol açtığı nasıl açıklanırdı? Aynı şekilde onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda Flaman ve İtalyan ticaret merkezlerinde var olan büyük çaplı ticaret sermayesinin, kredi yoğunlaşmasının ve gelişkin değişim mekanizmalarının, hatırı sayılır miktarda ücretli emekçinin varlığıyla birlikte, neden yeni bir üretim tarzı yaratamayarak eski üretim tarzı içine yerleşip, varlıklarını sürdürdüklerini açıklamamız gerekirdi. Kısacası onaltıncı yüzyıl başlarında Avrupa'nın ticari genişlemesinde olduğu gibi, sadece pazarın ve ticaretin büyümesi, bir üretim tarzından diğerine geçişi açıklamak için yeterli değildir.

Marx'a göre kapitalist koşullar altında paranın ve pazardaki değişim ilişkilerinin oynadığı *özgül* rolü anlamak için, ilkin paranın ya da metanın sermaye gibi işlev görebilmelerinden önce toplumsal üretim ilişkilerinde ortaya çıkması gereken değişikliklerin önemini kavramamız gerekmek-

42. Karl Marx, *Grundrisse* (Harmondsworth: Penguin Books, 1973), s. 506. (*Grundrisse*, Birikim Yayınları, 1979, çev. Sevan Nişanyan.)

43. *Agy.*

44. Karl Marx, *Capital*, cilt 1, s. 874-5. [*Kapital* cilt 1, Çev. Alaâttin Bilgi Sol Yay.]

45. Marx, *Grundrisse*, s. 506

tedir: "Üretim ve geçim araçları ne kadar sermaye ise, kendi başlarına alındıklarında para ve meta da o kadar sermayedir. Sermayeye dönüştürülmeleri gerekir". Marx şöyle devam etmektedir:

> bu dönüşümün kendisi ancak, şu noktada bir araya gelen özgül şartlar altında ortaya çıkabilir: Tamamen farklı iki meta sahibinin karşı karşıya gelerek, temasta bulunmaları; bir yanda başkalarının emek-gücünü satın alarak el koyduğu değerin tutarını fiyatlandırmak isteyen, paranın, üretim araçlarının, geçim araçlarının sahipleri ile öte yanda kendi emek-güçlerinin, dolayısıyla emeklerinin satıcısı durumundaki özgür işçiler. İşçiler, serflerde, kölelerde vs. olduğu gibi, ne üretim araçlarının bir parçasını oluşturduklarından, ne de kendileri çalışan mülk sahibi köylülerin durumunda olduğu gibi üretim araçlarına sahip olduklarından, çifte anlamda özgürdürler. Bu yüzden işçiler herhangi bir üretim aracına sahip olmaktan ve onunla engellenmiş olmaktan özgürdürler. Meta-pazarın bu iki sınıf arasında kutuplaşması ile kapitalist üretimin temel koşulları ortaya çıkar. Sermaye ilişkisi, işçiler ile işçilerin emeklerinin gerçekleşmesi için gerekli şartlara sahip olanlar arasında tam bir ayrılmayı önvarsayar O nedenle ilkel birikim denen şey, üreticinin üretim araçlarından ayrılmasının tarihsel sürecinden başka bir şey değildir. "İlkel" gibi görünmesinin nedeni, sermayenin ve sermayeye karşılık gelen üretim tarzının tarih öncesini oluşturmasındandır.[46]

Marx'ın, Adam Smith'in sermayenin "önceki birikimi"ne ilişkin kavramlaştırmasına yönelttiği eleştiri, Braudel, Frank ve Wallerstein'ın yazılarında dile getirilen kapitalizmin kökenlerine ilişkin pazar-merkezli açıklamaların çağdaş eleştirisiyle çok sayıda paralellik arzetmektedir. Marx'ın klâsik ekonomi politikçiler için söyledikleri günümüzün "yeni Smithçi"[47] kuramcıları için de doğrudur: Yani, kapitalist üretimi niteleyen toplumsal ilişkilerin benzersiz niteliğini incelerken, pazar işlemlerinin ötesine geçmeyi başaramamaktadırlar.

II. Üretim İlişkileri ve Üretim Tarzları

Feodalizmden kapitalizme geçişte olduğu gibi büyük ölçekli tarihsel dönüşümlerin belirlenmesinde üretim alanındaki değişikliklerin, diyelim değişim alanındaki gelişmelerden *nedensel olarak* daha temel nitelikli

46. Marx, *Capital*, cilt 1, ss. 874-5.

47. Bu kavramın Wallerstein ile Gunder Frank bağlamında açıklaması için bakınız: Brenner, "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri".

olduğu düşüncesi, pek çok açıdan Marksizmin beylik düşüncelerinden biridir. Sorun ancak çeşitli Marksistlerin "üretimin önceliği"nden ne anladıklarına ve üretim alanındaki değişikliklerin ortaya çıkışını nasıl kavradıklarına daha yakından bakıldığında doğmaktadır.

(i) Üretim güçleri ve üretim ilişkileri

Yıllardır Marx'ın tarih kuramının ortodoks yorumu şu görüşü dile getirmiştir: Tarihsel değişmenin dinamiğini belirleyen unsur, köklerini üretimin teknolojik güçlerinin *bağımsız* gelişmesinde bulur. Bu yüzden bir üretim tarzından diğerine geçiş, üretimin teknik/maddi güçleri üretim ilişkileriyle çatışmaya girdiğinde meydana gelir. Bu anlayışa göre üretim ilişkilerinin, üretim araçları üzerindeki mülkiyet ilişkileri ile birlikte emek sürecinin teknolojik açıdan gerekli kıldığı ilişkiler olarak tanımlanması adettendir. Bu durumda Lucio Colletti'nin belirttiği gibi, bu görüşe göre materyalist tarih kavramlaştırması, "tarihin teknolojik kavramlaştırması"na indirgenir.[48] Aslında Marx'ın bazı formülasyonları, özellikle de tarihsel yönteminin stenografik bir özetini vermeye giriştiği satırlar, bu tarz bir yoruma elverişli gibi görünmektedir. Örneğin *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın malum bir pasajında Marx, "maddi yaşamın üretim tarzı"ndan, "yaşamın toplumsal, siyasal ve tinsel süreçleri"nin belirleyici unsuru olarak sözeder:

> Gelişmesinin belli bir evresinde toplumdaki üretimin maddi güçleri mevcut üretim ilişkileriyle çatışmaya girer... Üretim ilişkileri, üretim güçlerinin gelişme biçimleri olmaktan çıkarak onlara köstek olmaya başlar. Ardından toplumsal devrim dönemi gelir. Ekonomik temelin değişmesiyle birlikte bütün o muazzam üstyapı da az ya da çok bir süratle dönüşür.[49]

Marx'ın "el değirmeni size feodal lordun toplumunu, buharla işleyen değirmen ise sanayi kapitalistinin toplumunu verir"[50] sözlerinin yer aldığı *Felsefenin Sefaleti*'nden aynı oranda ünlü bir pasaj da, tarihsel materya-

48. Lucio Colletti, "Bernstein ve İkinci Enternasyonel Marksizmi", *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society*, çeviren John Merrington ve Judith White (New York: Monthly Review Press, 1972) s.65.

49. Karl Marx, "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı", Lewis S. Feuer'in yayına hazırladığı *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Society* içinde (New York: Doubleday, 1959), s.43.

50. Karl Marx, *The Poverty of Philosophy* (Moskova: Progress Publishers, 1975). [*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay.]

lizmin özünde teknolojik belirlenimciliğin bir biçimi olduğu görüşünü olumlamak amacıyla sık sık zikredilir. Bu tarihsel materyalizm anlayışının merkezinde, üretim güçlerinin üretim ilişkilerini nedensel olarak belirlediği düşüncesi bulunmaktadır. Üretim ilişkileri, üretici güçlerin yeraltındaki hareketlerini [adeta bir sismograf gibi] kaydeder. Başka bir deyişle, bir şekilde herhangi bir toplumsal dolayımdan ayrı ve bağımsız maddi bir alt tabaka belirlemenin mümkün olduğu varsayılır. Böylelikle "üretimin maddi güçleri"nin gelişmesi, tarihsel değişmenin bağımsız değişkeni durumuna gelir.

Ama bu, Marx'ın görüşü müdür? Eğer öyleyse, ana hedeflerinden biri üretimin tamamen teknik terimlerle tanımlanabileceği savına karşı çıkmak olan klâsik ekonomi politiğe yönelttiği eleştirinin hiçbir anlamı olmazdı. Gelirleri –toprak, emek ve sermaye biçiminde– çeşitli "üretim faktörleri"ne ayıran "bayağı" [vulgar] ekonomik politikçilerin benimsediği "üçlü formül", Marx tarafından, tam da burjuva dağıtım ilişkilerini zaten emek sürecinin teknik koşulları içinde mevcut olarak gördüğü için eleştirilmişti. Rosdolsky'nin de belirttiği gibi, bayağı ekonomi politik, "düşünmeden, üretimin tarihsel olarak belirlenmiş biçimlerini, reel emek sürecinin maddi yanları ile birleştirmektedir".[51]

Marx için üretim ilişkileri, üretimin maddi koşullarından ayrı ve onlara karşıt değildir. Onları "doğal olarak" vazedilmiş ilişkiler olarak ele almak suretiyle kapitalist ilişkileri basitçe üretimin teknik sürecine ilâve eden klâsik ekonomi politikten farklı olarak, Marx, üretim sürecini, gerek maddi ürünlerin gerekse toplumsal ilişkilerin üretiminin *çözünmez bir biçimde* toplumsal ve maddi süreci olarak görmüştür. Marx'ın, gelir bölüşümünün temelinin zaten maddi/teknik emek sürecinde bulunduğunu söyleyen John Stuart Mill'e eleştirisinde bu durum açıkca ortaya konmaktadır. Mill'i eleştirirken şöyle yazıyor Marx :

> Bölüşüm, ürünlerin bölüşümü olmazdan önce, 1) üretim araçlarının bölüşümü ve 2) aynı ilişkinin bir sonucu olarak, toplum üyelerinin farklı üretim çeşitlerini bölüşmesidir, (Bireylerin belirli bir üretim ilişkileri çerçevesine oturtulması.) Ürünlerin bölüşümünün, bizzat üretim sürecinde içerilmiş olan ve üretimin yapısını belirleyen bu bölüşümün sadece bir sonucu olduğu açıktır. Bu iç bölüşümü gözönüne almadan üretimden söz etmek şüphesiz boş bir soyutlamadır.[52]

51. Roman Rosdolsky, *The Making of Marx's Capital* (Londra: Pluto Press, 1977), s.29.
52. Marx, *Grundrisse*, s. 160-161.

Bu satırlar pek çok nedenden ötürü önem taşımaktadır. Birincisi, bölüşüm ve tüketim karşısında üretime öncelik verildiği açıktır. İkincisi, üretim sürecinin yalın teknik terimler içersinde anlaşılabileceği önermesi reddedilmektedir. Üretim hem maddi/teknik, hem de toplumsal bir süreçtir; toplumsal ilişkilerden soyutlanarak kavranmış üretim, "boş bir soyutlama"dır. Ve üçüncüsü, üretim ilişkileri, kendisi de "bireyleri özgül üretim ilişkileri" altına sokan üretim araçlarının "içsel bölüşümü" tarafından belirlenir.[53]

Marx için üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişki içsel olarak belirlenmiş bir ilişkidir; toplumsal ilişkiler, önceden var olan (yani toplumsal olmayan) "maddi" bir temelle basit bir biçimde çakışmazlar. O nedenle Marx'ın görüşlerinin "teknolojik" bir toplum ve tarih kuramına cevaz verebileceğini düşünmek mümkün gözükmemektedir. Hatta teknolojik yorumun en incelikli biçimleri bile, son kertede üretici güçlerin gelişmesinin, üretim ilişkilerinden soyutlanarak nasıl belirlenebileceğini ortaya koymaktan acizdirler.[54] Üretim güçlerini tarihin bağımsız bir değişkeni olarak ele almakla tarihsel materyalizmi gerçekte *tarihsizleştirmek*tedirler.

O zaman üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkiyi Marx nasıl kavramsallaştırmıştır? Marx'ın görüşlerinin odağında, üretim güçleri ile ilişkilerinin *çelişkili bir birlik* olarak kavranabileceği düşüncesi bulunmaktaydı.[55] Ricardo'nun çözümleme yöntemini, tam da kapitalist üretim tarzının çelişkili temelini yadsıdığı için "tek yanlı" olmakla eleştirmişti. Marx için kapitalizmin temel çelişkisi meta üretiminin kalbinde yatmaktadır; kapitalist koşullar altında metalar, hem maddi bir kullanım değerini hem de toplumsal olarak belirlenmiş değişim değerini kişileştirirler. Kapitalist üretimin çelişkili temellerine ilişkin bu görüşe dayanaraktır ki Marx, bu temel çelişkinin somut ve soyut değer yaratan emek arasındaki ayrımda; sabit ve değişken sermaye ile, Marx'ın bunun "mevcut çelişkilerin ancak geçici ve zora dayanan çözümleri olduğunu"[56] söylediği

53. Bu satırların ayrıntılı bir çözümlemesi için bakınız: Alex Callinicos, *Is There A Future for Marxism?* (Londra: Macmillan, 1982), s.148-50.

54. Bakınız: G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence* (Oxford: Clarendon Press, 1978),s. 134, 172.

55. Simon Clarke, "Althusserci Marxism", *One-Dimensional Marxism: Althusser and the Politics of Culture* (Londra: Allison ve Busby, 1980). İzleyen sav, dayanağını büyük oranda Clarke'ın "yapısalcı" Marxism eleştirisine borçludur. Yine Clarke'ın şu önemli yazısına bakınız: "Sosyalist Hümanizm ve Ekonomizmin Eleştirisi", *History Workshop Journal* 8 (Ağustos 1979).

56. Marx, *Capital*, cilt 3, s. 249. (Karl Marx, Kapital, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları.)

bunalım zamanlarındaki nihai ifadesi arasındaki ayrımda kendini dışavuran gelişkin biçimlerini inceleyebilmiştir. Marx açısından Ricardo'nun yöntemi nihai olarak indirgemeciydi; zira Marx'ın sözleriyle Ricardo, bu çelişkili biçimleri, "çeşitli ekonomik kategori ya da ilişkilerin değer kuramı ile çelişmediğini, aksine görünüşteki çelişmeleriyle birlikte bu temelden geliştikleri ya da bizzat bu temelin gelişmesini temsil ettikleri"ni[57] göstermek amacıyla "dolayımsız [tek bir] özdeşlik"[58] içine sokmuştu.

Üretim güçlerinin ve ilişkilerinin bu çelişkili birliği, Marx tarafından toplumsal gelişmenin [kilidini açacak] tarih-üstü soyut bir anahtar olarak anlaşılmaz.[59] Tersine bu ilişkinin aldığı özgül biçim, ancak belirli toplumsal koşullar içersinde tarihsel olarak nasıl dile geldiği incelenmek suretiyle anlaşılabilir. Marx için bu dışsal değil, köklerini sınıf mücadelesinden alan ve sınıf mücadelesi tarafından dolayımlanmış içsel bir çelişkidir. Başka bir deyişle, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişki ile sınıflar arasındaki çatışma, birbirinden ayrı iki çelişki değildir. Onları bu biçimde ele almak, şu ya da bu teknolojik belirlenimciliğe sapmak gibi bir tehlikeyi de beraberinde getirir. Derek Sayer'in ileri sürdüğü gibi:

> Söz konusu çelişki, *basit olarak* teknoloji ile toplumsal ilişkiler arasında değil, hem kendi tarzında bir üretici güç oluşturan hem de yüksek bir teknolojiyi taşımaya yeter, yeni doğmuş bir üretim ilişkileri dizisi ile bu dizinin o zamana dek içinde işlediği çerçeve içinde yer alan *diğer* bir [dizi] arasındadır.[60]

O nedenle Marx'ın üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkiyi basit bir "mütekabiliyet" ilişkisi olarak kavradığını ileri sürmek yanıltıcı olur.[61] Böyle bir görüşe dayanarak, son derece iradi bir sınıf mücadelesi kavramlaştırmasına meydan vermeden bırakalım tek bir üretim tarzı içindeki çeşitlenmeleri, bir üretim tarzından diğerine geçişin nasıl olduğu-

57. Clarke, "Althuserci Marxism", s.45.

58. Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 2 (Moskova, Progress Yayınları, 1977), s.150.

59. Karl Marx, "Rusya'nın Gelişme Örüntüsü", Lewis S. Feuer'in yayına hazırladığı *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy* içinde (New York: Doubleday, 1959), s. 441.

60. Derek Sayer, *Marx's Method: Ideology, Science and Critique in 'Capital'* (Brighton: Harvester Press, 1983), s. 86.

61. Özellikle bakınız: Etienne Balibar, "Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları", *Reading Capital* içindeki 3 ve 4. bölümler, çeviren Ben Brewster (Londra: Verso, 1979). Balibar'ın "mütekabil ve mütekabil olmayan" ilkesine yaklaşımının eleştirisi için bakınız: Clarke, "Althuserci Marksizm".

nu görmek bile zordur. Yani [bu görüş] sınıf mücadelesinin, üretim güçleri ile ilişkileri arasındaki işlevsel birliği parçalamak için dönemsel olarak müdahalede bulunduğu inancını güçlendirir. Ancak üretim ilişkileri ile üretim güçleri arasındaki ilişkiyi –Perry Anderson'ın ileri sürdüğü gibi– basitçe tersine çevirmek de sorunu halletmez, çünkü bu da örtük olarak üretimin teknik/maddi boyutlarının bir biçimde –ki tarihsel materyalizmin ham yorumlarının tam da bizi inandırmak isteyecekleri gibi– toplumsal ilişkilerden ayrılabilir olduğu imasını taşır.[62]

(ii) Üretim ilişkileri ve sömürü biçimleri

Pek çok kuramcı Marx'ın geleneksel yorumlarında üretim güçlerinin abartılı bir biçimde öne çıkartılmasından rahatsızlık duymuş, ama pek azı bu anlayışta içkin olarak var olan üretim ilişkileri kavramını sorgulamıştır. Geleneksel görüşün teknolojik bakımdan belirlenimci içerimleri konusunda taşıdıkları endişelere rağmen, çoğu Marksist teknolojik yorum a dayanağını veren anlayışa benzer darlıkta bir üretim ilişkileri kavramlaştırmasını muhafaza etmiştir. Hatırlanacağı gibi üretim ilişkileri, bu bakış açısına göre emek sürecinin teknik gerekliliklerine göre tanımlanmaktadır. Üretim ilişkileri, dolaysız üretim süreci içindeki sömürü biçimlerinin eş değeri olarak kavranmaktadır. Buna göre üretim tarzları, işletme düzeyinde var olan sömüren ile sömürülen arasındaki doğrudan ilişkiye göre tanımlanır. O yüzden bir üretim tarzının yerini bir başkasının alması, ekonomik bir sömürü biçiminin yerini teknik açıdan daha verimli bir ekonomik biçimin aldığı bir sürece indirgenir.

Son zamanlarda "pazar-ilişkileri" yaklaşımına yöneltilen bazı eleştirilerde de bu dar üretim ilişkileri kavramlaştırması kendine yer bulmuştur. Latin Amerika'da kapitalist gelişmenin niteliği üzerine iyi bilinen bir tartışmada Ernesto Laclau, Frank'ı ve Wallerstein'ı, "üretim tarzı" teriminin anlamını karıştırmakla suçlamıştır.* Laclau'ya göre kapitalizm, "zorunlu önkoşulu doğrudan üreticinin üretim araçlarının sahipliğini yitirmesi olan, özgür işçinin emek-gücünü satmasıyla oluşan temel ekonomik ilişki" ile tanımlanır. Feodalizm ise "köylülüğe bindirilen ve ekonomik

62. Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism* (Londra: Verso, 1978), s. 204; *Arguments within English Marksism* (Londra: Verso, 1980), s. 55-6.

* *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, s. 95 . Laclau'nun aynı yazısının bir başka Türkçe çevirisini şu yararlı derlemede bulmak mümkündür: *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*, Gözlem Yayınları, Bilim/Araştırma Dizisi, der. Atilla Aksoy, s.121. -çn.

artığının büyük bir kısmını emen ekonomi-dışı zorlamaların genel toplamı"dır.[63] Frank ve Wallerstein gibi pazar-ilişkileri bakış açısı yandaşlarının hatası, "kapitalist üretim tarzı ile kapitalist dünya ekonomisi sistemine katılmayı birbirine karıştırmaları"dır.[64] Laclau, "dünya kapitalist sistemi[nin], tanım düzeyinde çeşitli üretim tarzlarını içerdiği" sonucuna varmaktadır.[65]

Laclau'ya göre Avrupa kapitalizminin genişlemesi, aslında Latin Amerika'daki feodal üretim biçimlerinin güçlenmesine sebep olmuştur. Dünya ölçeğinde bir değişim sistemi ile iş bölümü ağına dahil oluşun mutlaka bu ilişkilerin kapitalist olarak tanımlanmasını gerektirdiğini varsaydığı için, pazar-ilişkileri yaklaşımının bu gelişmeleri açıklaması mümkün değildir. Laclau'nun genel tutumu, yani pazar-ilişkileri bakış açısının kapitalist dönüşümü açıklarken üretim ilişkilerini gözardı ettiği saptaması, kesinlikle geçerli bir saptamadır. Ne var ki Laclau'nun çıkardığı sonuçlar yanıltıcıdır ve özellikle feodalizmden kapitalizme geçiş konusunda oldukça kısır bir dizi kuramsal sonuca sebebiyet verebilir.

Örneğin Laclau şu görüşü savunuyor: Üretim ilişkilerinin, baskın "üretim tarzı"nın üretim ilişkilerinden –kapitalizmde "ücretli-emek", feodalizmde "baskı altında-emek"– farklı olduğu yerde, farklı "üretim tarzları"nın birlikte varoldukları söylenebilir. Eğer bu doğru olsaydı, bütün bir ortaçağda kiralık emeğin varlığının, sınırlı bir biçimde de olsa kapitalizmin varlığına işaret ettiğini kabul etmek zorunda kalırdık. Aslında Maurice Dobb, Batı Avrupa feodalizmini anlatırken işi tam da bunu ileri sürmeye kadar vardırır. Dobb'un savına göre, onüçüncü yüzyıl İngilteresinin feodal malikânelerinde kiralık emeğin kullanılması, başka yerlerde hâlâ feodal toplumsal ilişkiler baskın olmakla birlikte, kapitalist üretim ilişkilerinin kurulduğu anlamına gelmektedir.[66] Mantıksal sonuçlarına vardırılırsa bu sav, kapitalizmin varlığını nihai olarak belirleyen şeyin, kiralık emeğin basit sayısal üstünlüğü olduğu gibi bir imayı taşır içinde .[67]

Dobb'un sözleriyle üretim tarzları, özgül sömürü biçimleriyle "fiilen

63. Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory* (Londra: Verso, 1979), s. 28. (*İdeoloji ve Politika*, çev. Hüseyin Sarıca, Belge Yayınları.)

64. *Age.*, s.41.

65. *Age.*, s.33.

66. Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (New York: International Publishers, 1963), s. 55. (M. Dobb, *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler*, çeviren: F. Akar, Belge Yayınları, 1992.

67. Jairus Banaji, "Materyalist Bir Tarih Kavramlaştırmasında Üretim Tarzları", *Capital and Class 3* (Ağustos 1977), s.7.

özdeş"tir.[68] Ancak bu anlayış, Marx'ın görüşleriyle tutarlı değildir. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Marx üretim ilişkilerini çok daha geniş biçimde kavramsallaştırır. Marx için her üretim tarzı, artık emeğe el konulmasını sağlayan "özgül bir ekonomik biçim"le nitelenir; kapitalizmde zenginliğin üretilmesine aracılık eden ve sonunda sermaye tarafından artık-değer biçiminde mülk edinilen baskın ekonomik biçim, ücretli emektir. Ama bu, ücretli emeğin var olduğu her yerde kapitalizmden söz edebileceğimiz anlamına gelmez. Marx'ın sözleriyle "ücretli emek", ancak "belli tarihsel koşullar altında sermayeyi varsayan, sermaye üreten emek" durumuna gelir.[69] Kapitalist işletmede sermaye ile ücretli emek arasında özgül bir ekonomik biçimin ortaya çıkmasının ön koşulu, sermaye ile özgür emek arasındaki *sınıf ilişkisi*dir. Eğer sadece emeğin alınması ve satılmasıyla kurulan özgül ilişkiyi incelersek, burada herhangi bir sınıf ilişkisi ayırt etmemiz mümkün olmaz. Marx'ın Kapital'de, "bu yüzeysel ilişkiyi, bu temel biçimselliği, kapitalist ilişkilerin bu aldatıcı görünümünü *onun gerçek özü* gibi gören... [ve] böylelikle ilişkinin özsel doğasını gizleyen" kimseleri paylamasının nedeni budur.[70]

Ücretli emek ile sermaye arasındaki "ilişkinin özsel doğası", emek ile sermaye arasındaki ilişkinin içinde gerçekleştiği (ki *tek tek girişimler* ancak bunun içinde yer alırlar) toplumsal iş bölümünün gelişmesini ve rekabet koşullarını göz önüne aldığımızda açığa çıkar. Başka bir deyişle ücretli emeğe özgül kapitalist niteliğini veren şey, ayırt edici ölçüde kapitalist olan toplumsal ilişkilerin daha geniş yapısı içinde sahip olduğu görünümdür. Aynı mantıkla baskı altındaki emek de, feodal sınıf ilişkileri içine sokulduğunda feodaldir ancak. Her iki durumda da sadece dolaysız emek sürecini inceleyerek, emek biçiminin ya da "üretim tarzı"nın gerçek niteliğini ortaya çıkarmak mümkün değildir. Her üretim tarzı, Marx'ın da belirttiği gibi, "içeriği"ne uygun düşen "belli bir ekonomik [sömürü] biçimi" ortaya koyar. Ancak bu, üretim tarzlarının tek başına bu biçimlere indirgenebilir olduğu anlamına gelmez. Bu anlamda Marx, kapitalizmi söz konusu ederek şöyle yazmaktadır:

> Burjuva toplumuna geniş bir açıdan ve bir bütün olarak bakarsak, üretim sürecinin nihai sonucu daima bizzat toplumun kendisiymiş gibi görünür, yani toplumsal ilişkileri içindeki insan. Ürün vs. gibi sabit, belli bir biçime

68. Dobb, *Studies*, s. 17, 35.
69. Marx, *Grundrisse*, s. 463.
70. Marx, *Capital*, cilt 1, s. 1064.

> sahip her şey, bu hareket içinde sadece bir an, bitiş noktası gibi görünür. Doğrudan üretim sürecinin kendisi burada sadece bir an olarak görünür. Bu sürecin koşulları ve nesnelleşmeleri de eşit biçimde sürecin anlarıdır ve onun özneleri sadece bireylerdir, ama eşit oranda yeniden üreten ve yeni bir şey üreten, karşılıklı ilişkileri içindeki bireyler.[71]

Burada önemli olan nokta, Marx'ın üretim tarzlarını sömürü biçimleriyle "fiilen özdeş" olarak tanımlamak gibi bir maksat gütmüyor olmasıdır. Sömürü biçimleri Marx'ın tanımının özsel bir parçasını oluşturur, ama bu biçimlere indirgenmez. Üretim, üretim ilişkileri ile güçlerinin çelişkili birliğine dayandığından, –verili bir üretim tarzında kendini tarihsel olarak ifade eden– bu birliğin Dobb'un görüşlerinin akla getirdiği gibi, Ricardocu bir biçimde bir dizi "dolayımlanmamış özdeşlikler" olarak kavranması anlamsızdır. Belli bir üretim tarzının ekonomik "hareket yasaları" denen şeyi oluşturan, üretim güçleri ile ilişkilerinin tarihsel olarak edindikleri özgül ilişkidir. Daha önce de gördüğümüz gibi, bu ilişkide içkin olarak varolan özsel çelişki kendini kapitalizmde açık seçik ve gelişmiş biçimleriyle, sermayenin bütün devri boyunca gösterir; sermaye ilişkisi, değişimi, fiyatın belirlenmesini, gerçekleşmesini vs. içeren sermayenin tam devrinde kişileşmiş bütün toplumsal ilişkiler alanının özet bir ifadesidir yalnızca. Sermaye kendini yeniden üretmek için doğrudan emek sürecinin dışına, ötesine geçmek zorunda kaldığı için, emeğin doğrudan sömürüsü de ancak üretim süreci içersinde bir uğrak olarak görünür yalnızca.[72] Bunun için Marx, kapitalizm tanımını yalın ve basit olan bu ilişkiye indirgememek için özenli davranır: "Bütünlükleri içinde üretim ilişkileri, tarihsel gelişimin belli bir evresindeki toplumsal ilişkiler ve toplum denen şeyi oluşturur".[73]

Marx'ın burada "tarihsel gelişmenin belli bir evresi" sözleri üzerinde durulmayı hak etmektedir, zira burada üretim tarzlarının tanımlanması sorununun yalın kuramsal bir çözümünün yeterli olmayacağı kastedilmektedir. Belli bir üretim ilişkileri düzeneğini "onların bütünselliği" açısından yargılamak, bizi el koyucular ile üreticiler arasındaki dolaysız ilişki açısından baktığımızda varacağımız sonuçların tamamen aksi sonuçlara götürebilir. Bu sorun kendini en açık biçimde Marx'ın Amerika'daki ve Batı Hint'deki [Adaları] kölelik biçimleri üzerine yaptığı çözümlemelerinde

71. Marx, *Grundrisse*, s. 712.

72. Bunu Colin Barker'a borçluyum, "'Sanayi Toplumu' Üzerine Notlar ve Kapitalizm", Manchester, 1982 (Teksir).

73. Marx, *Selected Works*, cilt 1, s.90.

göstermektedir. Marx, zaman zaman Amerika ve Karayip plantasyon köleliğinin kapitalist niteliğinden dem vurmuştur. Amerikan köleliğini kapitalist kılan şey, kapitalizmin baskın olması ve üretimin, özellikle İngiltere'deki ücretli emek temelinde genişleyen uluslararası ekonomik ilişkiler düzeneğine sokulmuş olmasıydı. Şöyle yazıyor:

> üretimleri henüz köle emeği, angarya vb. gibi aşağı şekiller içinde dönüp duran halk, kapitalist üretim tarzının ağır bastığı uluslararası piyasanın girdabına kapılıp da ürünlerinin satışının ihracata yönelmesi başlıca kaygıları haline gelince, kölelik, serflik vb. barbarca aşırı-çalışma dehşetine, bir de uygar aşırı-çalışma dehşeti eklendi... pamuk ihracının bu eyaletlerin hayatî çıkarları halini alması ölçüsünde, zencilerin aşırı-çalıştırılması ve bazen yaşamlarının yedi iş yılında tükenip gitmesi, bu hesaplı kitaplı sistemin bir öğesi halini aldı. Artık sorun, köleden belli miktarda yararlı ürün sağlanması değil, bizzat artı-değerin üretilmesi idi.[74]

Şu halde bu örnekteki "baskı altındaki emek", sadece belli bir zaman için de olsa kapitalizmle uyuşmuştu. Plantasyon sistemi, emeği ve toprağı entansiften ziyade ekstansif olarak kullanmaktaydı; genişleme biçimi, kölelerin ve yeni toprak arzının artmasına bağlıydı.[75] Köle emeği sömürüsü, Marx'ın, mutlak-artı değerin çekilip alınmasına dayanan emeğin sermayeye "biçimsel" boyunduruğu dediği şeye bir örnek oluşturmaktaydı. Köle emeği, iş gününün uzatılması yoluyla üretkenlikte, dolayısıyla çekilip alınacak artı-değer miktarında artış sağlamak üzere, tükenme noktasına dek sömürülmekteydi. Başka bir deyişle mutlak emek zaman miktarını basitçe arttırmak yoluna başvurulmaktaydı. Emek ancak üretim araçlarıyla doğrudan ilişkisini yitirdiğinde, [durumu bu örnekte ifade edersek] köleler ücretli emekçi haline dönüştüklerinde, sermaye de üretkenlikteki genel artışla birlikte, çalışma saatlerini kısaltarak, nispi artık-değer çekip almaya başlar. Ancak bu noktadadır ki, kapitalist üretim tarzı tam anlamıyla kendi yoluna girmiş, emek ile sermaye teknolojik bakımdan en verimli tarzda bir araya getirilmiştir. Marx'ın yazdığına göre:

> demek oluyor ki teknolojik gelişme düzeyi ne olursa olsun, *emek sürecinin*

74. Marx, *Capital*, cilt 1, s. 345.

75. Bunun için Marx, Amerikan İç Savaşı'nda "güneyli Konfederasyonun sürdürdüğü savaşı... bir savunma savaşı değil, köleliğin devamını ve genişlemesini amaçlayan fetihçi bir savaş" olarak görmüştür. Karl Marx, "Birleşik Devletler'deki İç Savaş", David Fernbach'ın yayına hazırladığı *Surveys from Exile* içinde (Harmondsworth Penguin Kitapları, 1977), s. 245.

sermayeye doğrudan bağlılığı, biçimsel boyunduruğun genel özelliği [olarak kalır]. Ama bu temelde şimdi emek sürecinin ve onun koşullarının doğasını dönüştüren teknolojik olarak ve başka yönlerden *özgül üretim tarzı –kapitalist üretim–* doğmaktadır. Ancak bu gerçekleştiğindedir ki, sermayenin emeğe gerçek boyunduruğuna tanık oluruz.[76]

Burada önemli olan nokta, kuramsal açıdan anlamlı olabilmesi için plantasyon köleliğini bir biçimde kapitalist toplumsal ilişkilerin "dışı"nda görmemizin gerekmemesidir. Ama bu ancak kapitalizmin, bir üretim tarzı olarak, en basit anlamıyla ücretli emeği tanımlayıcı özelliği diye öne çıkartan kısıtlayıcı tanımını terkedersek olanaklı olur. Bu gözlemler Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde kapitalizme geçişin aldığı biçime de aynı oranda uyar. İlerleyen bölümlerde de üzerinde duracağımız gibi, dolaysız üretim ilişkileri üzerinde takılıp kalmak, bizi bu toplumların gerçek doğası konusunda fevkalâde yanlış sonuçlara götürebilir.

Şimdiki tartışmamıza dönersek, bu gözlemler, üretim ilişkilerinin Dobb ile Laclau'nun yapmak istediği kadar dar biçimde tanımlanamayacağını ortaya koymaktadır. İster sermaye ile ücretli emek, ister lord ile köylü arasında olsun, temel sınıf ilişkisi hiçbir şekilde düz bir "ekonomik" ilişki değildir: Farklı gelişmiş tarihsel biçimler alan bir sınıf ilişkisidir. Bu alternatif görüşün içerimlerinden biri de, Laclau'nun formülasyonunda var olan, belli bir "toplumsal formasyon" içinde bulunabilecek "üretim tarzları"nın sayısını arttırma eğiliminden kaçınmaktır: Üretim tarzları belli emek biçimlerine indirgenemeyeceğinden herhangi özgül bir tarz, çok çeşitli emek biçimleriyle uyuşabilir. Aslına bakılırsa Jairus Banaji'nin de ileri sürdüğü gibi, "'üretim tarzları' ile 'toplumsal formasyonlar' arasında son zamanlarda Marksist yazında yapılagelen genel ayrım, gerçekte üretim tarzlarının mekanizmalarını karanlıkta bırakmakta ve gizemlileştirmektedir".[77] Buna ek olarak bu alternatif görüş, siyasal yapılar temel üretim ilişkisi üzerinde yapılanmış görüldüklerinden, ekonomik ve siyasal yapılar arasında yapılabilecek herhangi bir tefriki de engellemektedir.[78]

Geçiş sorunuyla ilgili bu tartışmanın tarihsel boyutlarına dönmeden önce son bir noktanın daha belirtilmesi gerekiyor. Üretim ilişkilerinin,

76. *Age.*, s. 1035. Karayiblerdeki kölelik bağlamında bu konu ile ilgili daha tam bir değerlendirme için bakınız: Abigail Bakan, "Plantasyon Köleliği ve Kapitalist Üretim Tarzı: Jamaika Emek Gücünün Gelişmesi Üzerine Bir Çözümleme", *Studies in Political Economy 22* (Bahar, 1987), s. 73-99.

77. Banaji, "Üretim Tarzı", s. 30.

78. Dobb, *The Transition*, s. 100.

aşırı dar ve teknisist bir "ekonomik olan" tanımına yol açan geleneksel "alt-üst yapı" modeli temelinde yeterince kavranamayacağını söylerken, "başka herşey"in –bütün siyasal, yasal ve ideolojik biçimlerin– üretim ilişkilerinin oluşumunda eşit ağırlığa sahip olduklarını savlamak gibi bir tuzağa da düşmemek gerekiyor. Fiilen bütün toplumsal biçimleri üretim ilişkilerine çözündüren bu tarz üniter bir yaklaşım, oluşturucu/kurucu unsurlardan herhangi birinde –örneğin devlette– meydana gelen değişikliklerin aynı zamanda üretim tarzında da bir değişikliğe yol açabileceği imasını içinde taşır. Belli yasal ve siyasal ilişkilerin üretim ilişkilerinin oluşturucu/kurucu yönleri olduğu, başkalarının ise olmadığı açıktır. Belli yasal mülkiyet ilişkisi biçimleri, sermaye ve emeğin karşı karşıya geldiği koşulları oluşturmak bakımından kapitalist üretim kertesi için merkezî bir önem taşır. Wood'un belirttiği gibi:

> Hukuki-siyasal "kerte", en az iki anlamda üretici "temel" [tarafından] içerilir. Birincisi bir üretim sistemi her zaman, üretim ilişkilerini kişileştiren mülkiyet biçimleri, özgül örgütlenme ve tahakküm tarzları ve belli toplumsal belirlenmeler biçiminde var olur. (Yani üretim sisteminin "üst yapısal" hukuki-siyasal niteliklerinden ayrı olarak, "temel" denilebilecek şey). İkincisi, *tarihsel* bir bakış açısından *köy ve devlet* gibi siyasal kurumlar bile doğrudan üretim ilişkilerinin oluşumuna girerler ve bir anlamda (hatta söz konusu kurumların artığa el koymanın doğrudan aygıtlarını oluşturmadıkları yerlerde bile), üretim ilişkilerinin, sınıf çatışmasının sonucunu tayin eden siyasal iktidarın konfigürasyonu tarafından belirlenmesi ölçüsünde, tarihsel olarak üretim ilişkilerinden önce gelirler.[79]

Burada önemli olan şudur: Bir üretim tarzını oluşturan şeyin ne olduğu sorusunu "çözmek", ancak tarihsel bilgiye dayanan bir çözümlemeyle mümkündür. Şayet toplumsal ilişkilerin bütünlüğünü farklılaşmamış bir birlik haline getirirsek, bir üretim tarzını diğerinden ayırmak için hiçbir gerçek yol bulamayız. Öte yandan dikkatimizi sadece dolaysız üretim sürecine yoğunlaştırmak, üretim ilişkilerinin niteliğini belirlemeye yardım edecek başka etkenleri –hukuksal, siyasal ve en önemlisi üretim güçleri ve ilişkilerinde meydana gelen değişikliklerin uluslararası düzeydeki etkilerini– göz ardı etmemize neden olabilir.

Dobb'un durumunda aşırı dar bir üretim ilişkileri tanımına bel bağ-

79. Ellen Meiksins Wood, "Kapitalizmde Ekonomik olan ile Siyasal olanın Ayrılması", *New Left Review 127* (Mayıs-Haziran, 1981), s.80.

lamak, onu kapitalizme geçişin hayati yönlerini ihmale götürmektedir. Bu yüzden Dobb, gelişen ticaret ve değişim ilişkilerinin oynadığı rolü, feodalizmin çöküşüne ilişkin açıklamasına tam olarak dahil etmeyi başaramamaktadır. Bunun yanında ve benzer nedenlerle Dobb, feodal toplumsal ilişkiler içerisinde siyasal iktidarın rolünün merkezi niteliğini yeterince kavrayamamakta ve o nedenle Avrupa feodalizminin bunalımının ardından kıta Avrupası ülkeleri ile İngiltere'nin izlediği farklı yolların biçimlenmesinde devlet yapılarının etkisine gereken önemi vermemektedir. Dobb'un çizdiği kuramsal çerçeve, kıta Avrupasındaki öteki ülkeler benzer bir geçişi gerçekleştiremezken, neden onyedinci yüzyılda İngiltere'de kapitalizme geçildiğini açıklayamamaktadır. Son olarak açıklamaları, pazarilişkileri yaklaşımının savunduğuna benzer bir kapitalist dönüşüm kavramsallaşmasına geri dönmektedir: Kapitalizm eski üretim tarzını "dışarı"dan istilâ eder.[80] Başka bir deyişle Dobb tam da açıklanması gereken şeyi, yani kapitalizmin feodalizmin içsel toplumsal çelişkilerinden nasıl ortaya çıktığı sorununu halledilmiş varsayarak hareket etmektedir. Bütün bu noksanlıklarına rağmen Dobb'un kapitalizmin doğuşuna ilişkin tarihsel yaklaşımı, Marksist bir tarihçinin yaptığı en kavrayışlı ve ilgiye değer anlatımlardan birini oluşturur. O nedenle Dobb'un tarihsel çözümlemeleri, biraz daha ayrıntılı biçimde incelenmeyi hak etmektedir.

(iii) Küçük meta üretiminin rolü

Feodalizmi serflikle "fiilen özdeş" kabul eden tanımından ötürü, Dobb'un meta ilişkilerinin genişlemesinin feodal toplumun "çözülmesi"ne ne ölçüde katkısı olduğu konusundaki açıklamaları belirsizlikten kurtulamamaktadır. Bu belirsizlik, Dobb'un ondördüncü yüzyılda serfliğin sona ermesi ile 1640 İngiliz Devrimi arasındaki dönemi ele alışında gayet belirgindir; bu dönem, "küçük [meta] üretimi tarzı" ya da "çöküş halindeki feodalizm" olarak değişik biçimlerde tanımlanmış, belirlenmemiş bir sınıf karekterinin *geçişsel* üretim tarzı olarak adlandırılır.[81] Dobb, bu döneme ilişkin değerlendirmesini şöyle toparlamaktadır:

> feodal üretim tarzının çözülme süreci, zaten kapitalist tarzın ortaya çıkmasın-

80. Robert Brenner, "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Konusunda Dobb", *Cambridge Journal of Economics 2* (1978), s. 122.

81. Dobb, *The Transition*, s. 100.

dan önce ileri bir aşamaya ulaşmıştı ve bu çözülme, yeni üretim tarzının eskinin rahminde gelişmesiyle herhangi yakın bir ilişki içinde evrilmedi ... [O yüzden] serfliğin çözülmeye başlaması ile kapitalizmin yükselişi arasında bir ara sürenin varlığı zorunluydu.[82]

Feodalizmi serflikle eşitlemesine rağmen, –denildiğine göre 1500 dolaylarında sona ermişti– Dobb feodalizmin İngiltere'de nihai olarak ancak 1640 devrimiyle ortadan kalktığında ısrarlıdır. Bu tutarsızlığın odağında, Dobb'un meta ilişkilerinin feodalizme *dışsal* bir şey olarak değil, feodal üretim ilişkilerinin bütünleyici bir parçası olarak ortaya çıktığını görememesi yatmaktadır. Rodney Hilton'un geçenlerde ileri sürdüğü gibi:

küçük meta üretimi, sadece tarımcılar, endüstriyel el işçileri ve küçük tacirler arasındaki eski işbölümünün bir ifadesi değil, aynı zamanda lordlar ile köylüler arasındaki ilişkilerin de bir unsuru olarak vardı.[83]

Şu halde Sweezy'nin de açıklamalarından anlaşılacağı üzere pazar için meta üretimi, feodal topluma aşılanmış ve feodalizmin yapısıyla temelden uyuşmayan dışsal bir unsur değildi. Feodal üretimin, feodal hakim sınıfların –bu "ihtiyaçlar" ister pahalı lüks mallara duyulan istekle, ister savaş için gerekli mallar olarak tanımlansın– dolaysız tüketim ihtiyaçlarına ayarlanmış bir üretim devri olarak tanımlanması doğru olur. Öte yandan geçimliğin üzerinde kalan artık, lordun el koymasına maruz kaldığı için, köylü üretimi köylü hanesinin dolaysız geçimine ayarlanmıştı. Ancak bundan kaçınılmaz olarak şöyle bir sonuç çıkmaz: Lordun, geçimliğin üzerindeki artığa el koyma gücü, tıpkı köylünün bu artığı kendinde alıkoyma gücünün, lordun artığı sızdırma girişimlerine direnme gücüne bağlı olması gibi, bu hak iddiasını yaşama geçirebilme gücüne bağlıydı. Köylülüğün maddi çıkarı, mümkün olduğunca büyük bir payı kendisine ayırmasında, böylelikle kendi tüketimini azamileştirmekte yatmaktaydı.

Lord ile köylü arasındaki mücadele, köylünün ürettiği artık üzerinde süren mücadele, hem kısa hem de uzun vadede feodal dinamiğin asıl temelini oluşturmuştur. Feodalizmin ileriki evrelerinde bu mücadele, büyük ölçüde pazarın olanaklarından hangi sınıfın daha fazla yararlanacağı konusunda bir mücadele halini almıştı. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Doğu Avrupa'da onaltıncı yüzyılda dünya tahıl pazarındaki genişlemeyle birlik-

82. *Age.*, s. 100.
83. Hilton, "Avrupa'da Feodalizm", s. 87.

te köylünün artığından yararlanma olanakları, ikinci serfliğin dayatılmasına paralel olarak feodal hakim sınıfların lehine kesin bir değişiklik gösterdi. Diğer örneklerde, meselâ Almanya'nın bazı bölgelerinde köylülük bu taleplere direnebildi ve bu sayede genişleyen pazar olanaklarından daha fazla yararlanmayı başardı. Köylülük açısından bakıldığında pazardan daha fazla yararlanmak, feodal yükümlülüklerden sıyrılmanın ve özerkliğin temelini oluşturmaktaydı. Aynı zamanda kötü hasada ve kıtlığa karşı da bir güvenceydi. Şu halde meta ilişkilerinin köylülük arasında yayılması, lord ile köylü arasındaki feodal rant mücadelesiyle ayrılmaz bir biçimde bağlıdır. Ondördüncü yüzyılda pazar için üretimde meydana gelen dikkate değer büyümeyi yorumlarken Rodney Hilton şöyle yazıyor:

> Tarımsal artık –temel üreticilerin geçinmesi için gereken artık– üretimindeki artış, elbette pazar için üretimin zorunlu temelini oluşturmaktaydı. Artan teknolojik verimliliğin de bunda kısmen payının bulunduğuna kuşku yoktur, ama organizasyonun iyileştirilmesi ve daha fazla artık sağlamak için lordların üreticiler üzerindeki artan baskılarının önemi daha büyüktü. Aslında şu iki sorunun belli ölçülerde birbiriyle bağlantılı olması gerekir: Rant talebi, zaman zaman köylü üretimini uyarmış, zaman zaman da zayıflatmıştır. Lordlar kendi topraklarında [demesne] pazar için üretime katılmış olsalar bile, öyle görünüyor ki satış amacıyla köy pazarlarına, taşra kasabalarına ve kentlere getirilen tarımsal mallar, kira, vergi, mahkeme cezaları ve endüstriyel ürünler için para arayan köylüler tarafından üretilmekteydi.[84]

Ondördüncü yüzyılın sonu ile onbeşinci yüzyılın ilk yarısında patlak veren feodalizmin bunalımını belli ölçülerde hızlandıran büyük köylü ayaklanmalarının niteliğine baktığımızda, köylünün meta üretiminin bağımsızlığının, lord ile devletin artan [artık] sızdırmalarının yarattığı baskının oluşturduğu yükten kendini kurtarmak gibi daha geniş çaplı bir mücadeleye ne denli bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Neredeyse istisnasız bir biçimde bu dönemdeki en büyük ve –lordlar açısından bakıldığında– en yıkıcı ayaklanmalar, Paris havzası, Barselona çevresi, Ren Vadisi gibi bölgelerde ortaya çıkmış ve belki de en görkemlisi 1381 İngiliz isyanı olmuştur. Tümünde de pazar için yüksek düzeyde üretimin yapılmakta oluşu, bütün bu bölgelerin ortak özelliği idi .[85]

İngiliz örneğinde köylü isyanının merkezini, ortada Londra'nın bulun-

84. Rodney Hilton, *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381* (Londra: Methuen, 1973), s. 15.

85. Hilton, *Bond Men*, s. 166-74; Anderson, *Passages*, s. 205.

duğu güneydoğu bölgesi oluşturmaktaydı. Dobb'un saptadığı gibi, gerek kiliseye ait gerekse laik malikânelerde hâlâ serflik ile emek hizmetleri göze çarpmaktaydı. Aslına bakılırsa ondördüncü yüzyılın sonunda kronik hale gelmiş olan feodal gelir bunalımı, malikâne sahiplerinin, daha fazla emek hizmeti ve köylü nüfusun hareketliliğine daha fazla kısıtlama getiren serflik ilişkilerini yaygınlaştırma çabaları için sadece bir uyarıcı görevi gördü. Ancak bunun yanında özgür statüye sahip yüksek oranda bir köylü nüfus da bulunmaktaydı. Bu bölgede bir arada yaşayan toplumsal biçimlerin düzensiz niteliği, yansısını pazar için üretimin ilk ortaya çıkışının köylülük arasında yarattığı karşıt etkide bulmuştu. Daha ondördüncü yüzyılda köylük yerlerde pazar ilişkileri, İngiltere'nin güneydoğusundaki varlıklı bölgelerde yaşayan köylü saflarında bir toplumsal farklılaşma düzeyi oluşturmaya başladı. "Senyörlük tepkisi"ne en güçlü direnişi gösterenler, köylülüğün pazar olanaklarından daha fazla yararlanmaları sayesinde en yüksek hareketlilik ve özerklik düzeyine sahip olan kesimleriydi: "Durumlarını bastırmaya çalışan lordlara karşı köylülüğün enerjisini ve gücünü berkiten şey, pazar için üretimin bu ilk ortaya çıkışı oldu"[86]

Burada bir fırsat olarak pazar ile bir *zorlama* olarak pazarı birbirinden ayırmamız gerekir. Önemli olan şudur: Köylü hareketliliği, geçimlik üretimden ziyade köylü topluluğunun yeniden üretimine, bu kez pazarın yarattığı zorlamaların egemen olduğunu gösteren bir işarettir. Kritik pazar, toprak kirasının oluşturduğu pazardı ve içinde geçim koşulları yüzünden pazara girme zorunluluğunu barındırmaktaydı. Doğrudan üreticilerin, rekabetçi bir kira sistemi aracılığıyla geçim araçlarına dolaysız, pazar dışı yoldan ulaşabilme olanağından yoksun kaldıkları bir durumu tanımlamaktadır. Bu anlamda, pazara yönelmiş olan köylüler varlıklı olmaya mecburdular; pazar olanakları kendi başına, İngiliz köylüleri arasında yarattığı sonuçları yaratamazdı. Ama geçim araçları temini için pazara giderek daha çok bağımlı hale gelen özgür emekçilerin oluşturduğu pazar ile küçük üretimin buluştuğu yerlerde, mantık eski üretim ilişkileri biçimlerinin çözülmesi yönündeydi. Önceki çözümlemelerimize göre bu gelişmeler, yükselmekte olan bir sınıfta "kişileşmiş", içinde işledikleri toplumsal ilişkilerin oluşturduğu çerçeveyle çelişen yeni üretim güçlerinin içsel olarak gelişmesini ifade etmekteydi. "Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından çıkmıştır. İkincisinin çö-

86. Hilton, *Bond Men*, s. 166.

zülmesi, birincinin unsurlarını özgür bırakmıştır."[87]

Ondördüncü yüzyılın sonu ile onbeşinci yüzyılın büyük bölümünde "kiralar yeterince düşmüştü ve gerek toprak sahiplerinin gerekse devletin köylülerin ve emekçilerin serbest hareketini denetleme gücü uygulamada öylesine azalmıştı ki ... basit meta üretimi üzerindeki feodal kısıtlamalar fiilen ortadan kalkmıştı."[88] Tarımsal ücretler yüzde %50 artmış ve tarımsal işletmelerdeki mülkiyet haklarının zilyetlikten belgeliliğe (copyholds) dönüşmesinin de gösterdiği gibi, köylülük *de facto* mülkiyet hakkı elde etmişti. Koşullar onbeşinci yüzyılda da iyileşmeye devam etti. Toprağın istikrarlı bir biçimde tasarruf edilebilmesi ve uzun vadeli kira sözleşmeleri, tarımsal ürünlerin fiyatlarının yükselmesiyle de birleşince, sadece köylülüğün üretkenliğini harekete geçirmekle kalmadı, aynı zamanda köylülük içindeki toplumsal farklılaşmayı ve bölünmeleri de hızlandırdı. Üretim maliyetlerinin (yani geçimlik ve kira) üstünde gerçekleşen bir artığa dayanarak sağlanan köylü birikiminin, zengin bir köylü tabakasının doğuşunda payı vardı.

Bu zengin köylü tabakası, ya da İngiltere'de söylendiği gibi yeomanlar, gelirlerinin büyük bir kısmını emeğin üretkenliğini arttıracak şekilde tarımda iyileştirmelere harcadılar. Bunun sonucunda küçük meta üretimi genişledi ve yeomanlık, "onaltıncı yüzyılın başlarında kâr amacıyla üretim yapan gruplar arasında en önemlisi" haline geldi.[89] Onaltıncı yüzyıl sonlarında bazı belgelilerin elinde yaklaşık 200 dönüm toprak birikti.[90] Marx'ın dediği gibi, "demek ki, onaltıncı yüzyıl sonunda İngiltere'nin, zamanın şartlarına göre zengin insanlar olan kapitalist çiftçilerin oluşturduğu bir sınıfa sahip bulunduğuna kuşku yoktur".[91]

Yeomanlık büyük oranda küçük köylülük aleyhine ortaya çıkmıştır. Mülklerin zengin köylülerin elinde toplanması, hali vakti daha az yerinde olanların ekseriyetle bu büyük mülklerde tarım işçileri olarak çalışmak zorunda kalmaları anlamına geliyordu. Köy topluluğundaki geleneksel köylü dayanışmasının çökmesi, küçük köylülüğün mülksüzleşmesinin bir yan ürünüydü: "Şimdi büyük ölçüde ortakçı çiftçi olan ve hayvan ye-

87. Marx, *Capital*, cilt 1, s.875.

88. Hilton, *The Transition*, s. 15.

89. G.A.Clay, *Economic Expansion and Social Change* 1500-1700, cilt 1 (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1984), s. 57.

90. Mildred Campbell, *The English Yeoman* (Londra: Merlin Press, 1942), s. 102.

91. Marx, *Capital*, cilt 1, s. 906-7.

tiştiren zengin köylü aileler, artık lordllar ile geleneksel kiracı toplulukları arasında arabuluculuk yapmıyorlardı."[92]

Köylüleri yeniden üretimlerini pazardan sağlamak zorunda bırakan pazar için meta üretiminin genişlemesi, köylü saflarından küçük kapitalist çiftçiler sınıfının doğması ve sonuçta köylü dayanışmasının dağılması; bütün bunlar, İngiltere'de toprakta kapitalist ilişkilerin kurulması ile neticelenecek olaylar zincirinin temel halkalarını oluşturmaktadır. Rodney Hilton'un özetlediği gibi:

> kırsal komünlerin gelişmesinde, özgür kiracıların ve statülerin genişlemesinde, köylü ve zanaatkâr ekonomilerinin meta üretiminin gelişmesi lehine özgürleşmelerinde ve nihayetinde kapitalist girişimin ortaya çıkmasında köylü direnişinin yaşamsal bir önemi vardı.[93]

Daha önce de belirttiğimiz gibi bu kaçınılmaz bir ticarileşme süreci değildi. Köylülük içindeki farklılaşma, sanki köylüler oturmuş, kapitalist olmak için kendilerine bir şans verilmesini bekliyorlarmış gibi, pazar için meta üretiminden kendiliğinden ortaya çıkmış değildir. Kapitalist itki, köylülerin pazara bağlı olmaları gerçeğinden doğmuştur. Toprak için ödedikleri kiranın anlamı şuydu: Pazara gitmek artık önceden bilinebilecek bir seçim değil, yaşamak için birikimde bulunma gerekliliğinin kendilerine dayattığı bir zorunluluktu.

Onyedinci yüzyılda, farklılaşmanın sonucu olarak köy topluluğunda ortaya çıkan zayıflama süreci, önceki dönemlerde gelir ve kiralarda köylünün kazancının bir sonucu olarak meydana gelen düşme eğilimine set çekmek isteyen büyük toprak sahipleri ve *gentry* için önemli bir fırsat oluşturmaktaydı. Çoğunluğu yeomanlık saflarından gelen büyük toprak sahipleri, bütün güçleriyle köylülerin haklarına karşı saldırıya geçerek, köylülük içindeki bölünmeleri kendi çıkarlarına kullanmayı başardılar. Bu saldırı, "rack-renting" –bir mülkün bir yıllık gelirine eş kira yükümü koymak– gibi uygulamaları ve sonunda eskiden köylü kiracıların tasarrufunda bulunan mülklerin [koyun yetiştirmek amacıyla, otlağa dönüştürülmek üzere] tümden çitlenmesini içeriyordu. 1590 ile 1640 arasında çitlemeler ve ikiye katlanan kiralar, birlikte sınıfsal güç dengelerinde lordlar lehine dramatik bir değişikliğe yol açtı. Büyük lordlar birleştirilmiş

92. Hilton, "Feodalizmin Bunalımı", s. 17.
93. Hilton, *The Transition*, s. 27.

mülklerde kapitalist çiftçilikle uğraşmaya başladıkça, daha küçük yeomanlar da sömürülmekte olduklarını gördüler. Marx'ın kapitalist çiftçiliğe yorduğu şu klâsik üçlü örüntü, onyedinci yüzyıl ortalarında yerleşmiş oldu: Büyük lordlar mülklerini, kendileri de mülksüzleştirilmiş köylü kitlelerinin saflarından devşirilen ücretli emeği kullanan çiftçilere kiraladılar. İlkel sermaye birikimi, yani üretici köylülerin elinden topraklarının alınması –ilerde göreceğimiz gibi– sadece İngiltere'de Marx'ın sözcükleriyle "klâsik biçimi"ni kazandı. Toprak sahibi sınıflar tarafından "ilkel birikimin pastoral yöntemleriyle" köylülüğün mülksüzleştirilmesi "... araziyi kapitalist tarım için fethetti, toprağı sermayeye kattı ve kentli endüstri için gereken özgür ve haklardan yoksun işçi arzını sağladı."[94] Dobb'un açıklaması, feodalizmin çözülmesine katkıda bulunan içsel etkenleri, değişim dinamiğini feodal ilişkiler dışına yerleştiren bir geçiş kavramlaştırması lehine gözardı ettiğinden, geçişin evreleri –serflikten, "geçiş niteliğindeki" küçük meta üretiminden, kapitalizme– basitçe yan yana duruyor görünmektedirler; Dobb'da, bir evrenin içsel sınıf çatışmalarının, bir sonraki evreye yol açtığını görmenin olanağı yoktur. Üstelik kapitalizm, eski üretim tarzını basitçe dışardan istilâ ettiği için, feodalizmin bunalımının neden bütün Avrupa'da böylesi farklı sonuçlara sebebiyet verdiği konusunda da açıklamasız bırakılıyoruz; örneğin neden Batı ekonomileri tam tersi bir yöne girmeye başlarken, Doğu Avrupa ikinci serfliğe dönüş yapmıştır? Ve neden Fransa ve Almanya ekonomileri oldukları yere saplanıp kalırken, İngiltere tarımsal kapitalizme geçebilmiştir?

(iv) "Siyasal etmenler"in rolü

Gördüğümüz gibi, bu gelişme her ne kadar geç ortaçağda feodal yükümlülüklere karşı Avrupa çapında bir direniş ve isyan örüntüsüne kaynaklık etmiş görünse de, köylülük içinde ortaya çıkan meta ilişkilerinin Avrupa genelinde kapitalizme tek-biçimli bir geçişe yol açmadığı açıktır. Bunun nedeni, kendini bütün açıklığıyla Dobb'un açıklamalarında gösteren ikinci büyük bir ihmalle bağlantılıdır. (Yani Dobb, sınıf yapısındaki ve siyasal iktidardaki farklılıkların, feodalizmin bunalımından çıkan sonuçların örüntüsünün belirlenmesinde tayin edici bir unsur olduğunu görememiştir). Dobb'un, siyasal zorlamayı feodal toplum ilişkileri ile ilgili çözümlemesinin merkezine koymamış olması, mutlakçı devletler biçimin-

94. Marx, *Capital*, cilt 1, s.895-6.

de ortaya çıkan "feodal merkeziyetçilik"in, kıta Avrupasının büyük bölümünde kapitalizme geçişi nasıl durduğuna ilişkin doyurucu bir açıklama getirmesini engellemektedir.

Dobb'un serfliğin çöküşüne ilişkin savının ana hattı, ondördüncü yüzyılda Avrupa'nın genelinde patlak veren kıtlığın ve Kara Ölüm'ün [veba] ardından nüfusta görülen dramatik azalmaya dayanmaktadır. Köylü nüfusta ortaya çıkan bu azalma, senyörlük gelirlerini ciddi biçimde etkilemiş ve sağ kalanları lordlar karşısında çok daha iyi pazarlık edebilecekleri bir konuma getirmişti. Öte yandan kiralanmamış toprakların ekime açılması ve özgür köylü topraklarına yerleşmede lordların köylü nüfus üzerindeki denetimleri açısından bir tehdit oluşturmaktaydı. İlk etapta sanki Dobb siyasal ve toplumsal etkenleri, çözümlemesinin ön sırasına koyar gibidir. Şu sözlerine bakalım:

> Köylü direnişinin gücü, yerel lordların bu direnişi kırmayı ve toprakların terkedilmesini engellemeyi duruma göre kolaylaştıracak ya da zorlaştıracak siyasal ve askeri güçleri –krallığın nüfuzunu senyörlük otoritesini güçlendirmek yolunda ne ölçüde kullandığı veya tersine birbirlerine rakip kesimlerini güçsüzleştirmek için köylü direnişlerini fırsat bilmesi– tüm bunlar köylülerin toprağı terketmesi ve nüfusun azalması karşısında senyörün ödün mü vereceğini yoksa yeni baskılar mı uygulayacağını ve eğer baskı uygulanacaksa bunun etkili olup olmayacağını belirleyen önemli etmenlerdir. [95]

Ancak Dobb bu düşünceleri daha mürekkebi kurumadan, bunların en iyi halde ikincil etkenler olduğunu belirterek, bir yana koymaktadır: "Bu tarz siyasal etkenlerin Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde meydana gelen olayların seyrindeki farklılıkların açıklanmasında yeterli görülmeleri hemen hiç mümkün değildir ... Bütün belirtiler, sonucun tayininde ekonomik etkenlerin bariz etkileri olduğunu göstermektedir".[96] Dobb için "ekonomik etkenler", emeğin bolluğu ya da kıtlığı anlamına gelmektedir; serfliğin kimi bölgelerde düşüşünü, kimi bölgelerde ise güçlenmesini belirleyen "siyasal etkenler" değil, buydu:

> Şu açık gibi görünüyor: Lord, emek hizmetleri yerine nakdi ödemeyi geçirmeyi isteyip istemeyeceğine karar verirken esas olarak emeğin kıtlığını ya da

95. Dobb, *İncelemeler*, s. 47-48.
96. *Age.*, s.53.

bolluğunu, kiralık emeğin ucuz ya da pahalı olmasını göz önüne almış olmalıdır.[97]

Bu açıklamada, söz konusu seçimlerin hangi anlamda lord ile köylü arasındaki sınıfsal güç dengeleri tarafından tayin edildiği hususu eksik bırakılmaktadır. Dobb'un köylülüğün farklılaşmasını ele aldığı yerlerde, bu durum kendini iyice belli etmektedir. Burada Dobb, garip bir iddia geliştirerek, köylülüğün farklılaşmasını, "toprağın türündeki, konumdaki ve servetteki eşitsizlikler"e[98] yormaktadır. Görüldüğü kadarıyla Dobb, "toprağın türündeki eşitsizlikler" gibi coğrafi arazları, "konum ve servet" gibi toplumsallıkları kuşku götürmeyen nedenlerle biraraya getirmek istemektedir. Daha da önemlisi bu gelişmelerin toplumsal nedenlerine eğildiğinde, onları sanki *lord*un iktidarının yeniden dayatılmasının yardımcı unsurlarıymış gibi ele almaktadır. Dobb için "bir kulak tabakası"nın ortaya çıkışının anlamı şuydu: Yoksul köylülerin, zengin komşuları tarafından mülksüzleştirilmeleri yüzünden kırdaki yoksulluk artmış, ama aynı anda da lordun elindeki kiralık emek havuzunun seviyesi yükselmiştir. Bu görüşe göre, köylülerin kurtuluşu tamamen lordun inisyatifine bağlı "bir tür rantın biçim değiştirmesi"nden [commutation] doğan tek yanlı bir meseleydi.[99]

Dobb'un bu pasajlarını yorumlayan Robert Brenner şu yerinde gözlemde bulunmaktadır:

> Feodal sınıf ilişkilerinin sürdürülmesinin ya da dönüşümünün tayininde sınıf mücadelelerinin kesin etkilerinin sözkonusu olduğu noktada, Dobb'un neden ekonomik olanla siyasal olanı karşı karşıya koyduğunu bilmek zor. Çünkü feodalizmin özünü, ekonomik-üretken etkinliklerin, doğrudan, ekonomi dışı zor yoluyla artık çekme ilişkilerinin belirleyici olduğu bir yapı tarafından kapsanmış olarak tanımlayan Dobb değil miydi? [100]

Brenner önemli bir açıdan haklıdır; en azından biçimsel olarak Dobb, feodalizmi sınıf ilişkilerine göre tanımlamaktadır. Ama tarihsel çözümlemesinde tayin edici olan bu tanıma kısıtlı bir anlam verdiği de kesindir; Dobb'un çözümlemelerinin odağında, feodal işletmenin sınırları içinde

97. *Age.*, s.54.
98. *Age.*, s.61.
99. *Age.*, s.56.
100. Brenner, "Geçiş Konusunda Dobb", s. 128.

lord ile serf arasındaki dolaysız ilişki yer alır. Bu yüzden lordların feodal bunalıma gösterdikleri tepkileri incelerken, sanki bu *tek tek* lordların yargı bölgeleri içinde "kiralık emeğin ucuz ya da pahalı olması"yla belirlenmiş basit bir ekonomik hesap meselesiymiş gibi hareket etmektedir; feodal hakim sınıf ile köylülük *arasındaki* sınıfsal güç dengesiyle ilgili yapılacak daha geniş değerlendirmeler bu görüş açısının dışında kalmaktadır.

Emek hizmetlerini ister biçim değiştirmek ister olduğu gibi sürdürmek biçiminde olsun, tek tek lordların önündeki seçeneklere verilen bu önem, aynı zamanda beraberinde lordların iktidarının belirleyici bir üstünlüğe sahip olduğu gibi bir yan anlam da taşımaktadır: Lordlar kendi bireysel ihtiyaçlarına en uygun emek biçimini kolayca seçebilmektedirler.[101] Bu bakış, asıl söz konusu olan şeyi ciddi bir biçimde saptırmaktadır; en azından İngiltere'de rantların biçim değiştirmesi, serfliğin yeni bir biçim altında yeniden dayatılmasını değil, feodal lord ile serf arasında var olan geleneksel bağlarla çelişen tamamen yeni bir toplumsal ilişkiler düzeneğinin başlangıcını temsil eder. Üstelik ortaya çıkışı, söz konusu ekonomik aktörlerden herhangi birinin tasarladığı bir bilinç ürünü olmaktan çok uzak bulunan kapitalist ilişkiler, Brenner'in dediği gibi ancak "kapitalizm öncesi tek tek aktörlerin *amaçlamadıkları*, özellikle de kapitalizm öncesi sınıflar arasındaki bir çatışmanın sonucu olarak" görülürse lâyıkıyla anlaşılabilir.[102] Köylülük içindeki farklılaşmanın sebep olduğu sonuçları, lordun iktidarının yeniden dayatılmasının bir yardımcı boyutu olarak görme eğilimi yüzünden Dobb, sadece köylü ekonomisinin niteliğini değil, aynı zamanda bütün Avrupa'da lordların siyasal iktidarındaki farklılıkların, meta ilişkilerinin (dolayısıyla köylülük içindeki farklılaşmanın) gelişmesini nasıl etkilediğini, dolayısıyla onaltıncı yüzyıldan sonra ekonomik gelişmenin nasıl farklı yörüngeler izlediğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

III. Devletin Oluşumu ve Ekonomik Gelişme

Robert Brenner'in kapitalizmin kökenlerine ilişkin son çalışması, Dobb'un tarihsel açıklamasının noksanlıklarını düzeltmek bakımından belli bir mesafenin alınmasını sağlamıştır. Öte yandan Brenner bu işi ancak, Laclau ile Dobb'a olan borcunu teslim etmesine rağmen, söz

101. *Age.*, s. 129.

102. Robert Brenner, "Ekonomik Gelişmenin Toplumsal Temeli", John Roemer'in yayına hazırladığı *Analytic Marxism* içinde (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1986), s. 26.

konusu kuramcıların oluşturdukları çerçeveden üstü kapalı bir biçimde ayrılarak yapabilmiştir. Brenner'in kapitalizmin kökenlerine ilişkin çözümlemesi, devletin oluşması gibi "siyasal etkenler"i üretim ilişkileri ve ekonomik gelişme ile ilgili kavramlaştırmasına dahil etmekle, Dobb'un çözümlemelerinin hayli ötesine geçer. Brenner'in bakış açısına göre esas olan," 'ekonomik olan' ile 'siyasal olan' ... arasındaki 'karışma'nın, feodal sınıf yapısının ve üretim sisteminin ayırdedici bir özelliği olduğu" inancıdır.[103] Feodalizmin bu kavramlaştırmasından yola çıkarak Brenner, feodal dinamiğin kilit özelliklerinden birini tanımlamak üzere 'siyasal birikim' diye bir terim ortaya atmıştır:

> feodal çağ boyunca (1000-1100 dolaylarından itibaren) hakim olan "siyasal birikim" yönündeki uzun vadeli eğilim, –yani daha büyük, daha etkili bir askeri örgütlenmenin oluşturulması ve/ya da daha güçlü bir artık-çekme aygıtının kurulması– sistemin uzun vadede içerdiği sınırlı ekonomik büyüme potansiyelinin koşullandırdığı bir şey, ve belli ölçülerde de tarımın genişletilmesi ve iyileştirilmesinin alternatifi olarak görülmelidir. Üretimi arttırmanın güçlükleri veriliyken, kısa vadede bile zorun etkin bir biçimde uygulanması servet yığmanın en iyi yöntemi olarak görülmekteydi.[104]

Çeşitli ülkelerin sınıf ilişkilerini karşılaştıran Brenner, farklı sınıf yapılarının ve sınıfsal örgütlenme geleneklerinin kapitalizme geçişte belli tarihsel sonuçları nasıl belirlediğini göstermektedir. Örneğin İngiltere ve Fransa'daki tarımsal sınıf ilişkileri üzerine yaptığı karşılaştırmalı çözümleme, Fransa'da köylülüğün görece sahip olduğu güç ile toprak sahibi sınıfların görece zayıflığının, tarımdaki [sınıf] ilişkilerinin İngiltere'dekine benzer bir yapıya dönüşmesi sırasında toprak sahibi sınıfların zor kullanma olanaklarını nasıl azalttığını ve sarstığını ikna edici bir biçimde göstermektedir. Gerçekten de Brenner'in açıklamalarının ortaya koyduğu gibi, kıta Avrupasının başka hiçbir yerinde İngiliz çitleme modeline benzer türde bir ilkel birikim örüntüsü ortaya çıkmamıştır.

Brenner'e göre siyasal birikimin gelişmesi, basitçe ya da sadece feodalizmde ekonomik büyümenin entansif [tarımdan] ziyade ekstansif [tarıma] –arazinin genişletilmesine dayalı olmasının– değil, bundan çok entansif olmasının, emeğin genel üretkenliğini arttıran teknolojik iyileştirmelerin ürünüydü. Zor uygulanması, köylülerden artık çekmenin ve servete

103. Brenner, "Avrupa Kapitalizminin Tarımsal Kökenleri", *Bernner Debate*, s. 227.
104. *Age.*, s. 238.

rakip lordlar tarafından benzer bir güç gösterisiyle el konulmamasını güvenceye almanın bir yolu olduğundan, siyasal birikim yönündeki eğilim, "kendini idame ettirme ve sayıca çoğaltma" etkeni haline gelir –yani, daha fazla güç uygulamak için gerekli kaynakların toplanması amacıyla daha etkili bir biçimde zor kullanmak üzere daha fazla toprak ve insan yığmak.[105]

Şu halde, uzun vadede siyasal birikim yönündeki, kendilerini hakim sınıf olarak kalıcı kılmak için lordların ihtiyaç duyduğu askeri merkezileşmenin doğal sonucu olan eğilim, *feodal devletler*in bir inşasıydı. Brenner'e göre, siyasal birikimin Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde aldığı değişik biçimlerden yola çıkarak, toplumsal sınıf ilişkilerinin, sınıf çatışmalarının ve mülkiyet sistemlerinin çeşitli örüntülerinin bir planını çıkarmak, haritasını yapmak mümkündür. Örneğin Fransa'da iki önemli gelişmeye rastlıyoruz: Birincisi onbir ve onikinci yüzyıllardaki köylü fetihlerinin sonucu olarak, merkezsiz ya da parçalanmış feodal otoriteden, lordlara dayanan siyasal örgütlenmenin çok daha merkezi biçimlerine doğru tedrici bir evrilmenin olduğunu görüyoruz. Onaltıncı yüzyılın sonunda ortaya çıkan mutlakçılığa doğru hızlı yönelim, sadece bu söz konusu eğilimin en bariz ifadesidir. İkincisi, Avrupa'da başka her yerden çok daha güçlü bir köylü dayanışması ve örgütlenmesi geleneğinin varlığına tanık oluyoruz ve bu gelenek, (kendini giderek yerel lordlara köylünün artığı üzerinde rekabet eder durumda bulan) mutlakçı devletin köylü haklarına sağladığı korumayla birlikte, Fransız köylüsünün toprak üzerinde güçlü mülkiyet hakları oluşturmasına olanak vermiştir. Sağlamlaştırılmış köylü mülkiyet hakları uzun vadede, "ortaçağdan beri bilinen bir gelişim örüntüsünü harekete geçirdi: Nüfusun büyümesi, mülklerin ufalmasına yolaçtı. Buna bir de üretkenliğin düşmesi eşlik etti. Sonuç, durgunluk ve gerileme oldu".[106]

İngiltere'de ise tersine onbir ve onikinci yüzyıllardan itibaren lordlar arasında, "siyasal birikim"in son derece merkezi bir tarzda gerçekleşmesini sağlayan yüksek düzeyde bir tutunumun ve örgütlenmenin varlığına tanık olmaktayız. Bunun sonucu olarak "yeni doğan merkezi artık çekme sistemini ikame etmek gibi bir eğilim olmadı ... embriyonik bir mutlakçı yönetim biçimi doğmadı".[107]

Brenner'e göre, bu merkezî olmayan [ademi merkezi] artık çekme bi-çimi, zaman içinde İngiliz aristokrasisinin kozu haline geldi. Zira köylü-

105. *Age.*, s. 38, 82, 239.
106. *Age.*, s.290.
107. *Age.*, s. 264.

lerin ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda kaydettiği ilerlemeler karşısında bile İngiliz lordları, temel feodal mülkiyet haklarını sürdürmeyi başardılar. Bu mülkiyet haklarının alıkonması, sonuçta tayin edici oldu: İngiliz lordlarının onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda köylülüğün geleneksel haklarının ve belgeliliklerinin temellerini oyarak, mülklerini kapitalist ilkeler doğrultusunda işlemeye başlamalarına olanak sağladı.[108]

Brenner'in, İngiltere ve Fransa'daki farklı mülkiyet sistemlerinin, her birinin uzun vadeli ekonomik geleceklerini belirlediği görüşü, mülkiyet biçimlerinin ya da mülkiyet ilişkilerinin ekonomik gelişmeyi sınırlandırma ya da tersine tahrik etme biçimine ilişkin çok daha temel nitelikteki bir dizi varsayıma dayanmaktadır. Brenner şunu ileri sürüyor: Her toplumsal ekonomide,

> mülkiyet ilişkileri, bir kere kurulduğunda, doğrudan üreticilerle sömürücüler açısından ussal olan ekonomik eylem tarzını belirleyecektir ... mülkiyet ilişkileri, her toplumun ekonomik gelişme örüntüsünü çok büyük bir oranda tayin edecektir; bu örüntü de, doğrudan üreticiler ve sömürücülerin yeniden üretimleri için [gerekli] kuralların yerine getirilmesinin *toplam* bir sonucudur yalnızca.[109]

Brenner'e göre kapitalizm öncesi mülkiyet ilişkilerinin "yeniden üretim kuralları", özü gereği ekonomik gelişmeye ters düşer. Çünkü:

> gerek sömürenlere gerekse üreticilere yeniden üretim araçlarına doğrudan ulaşma olanağı vermekle, kapitalizm öncesi mülkiyet biçimleri hem sömürenleri hem de üreticileri değişim için üretim yapma zorunluluğundan, bu sayede de toplumsal bakımdan zorunlu miktarda üretme gereğinden özgür kılar Bunun sonucunda üreticiler de sömürenler de varlıklarını idame ettirebilmek için maliyetleri azaltma zorunluluğundan ve böylelikle uzmanlaşma ve/ya da birikim ve/ya da yenilenme yoluyla üretimi sürekli geliştirme zorunluluğundan kurtulmuşlardır. Kendi başına mülkiyet ilişkileri ekonomik gelişmenin ayrılmaz bir koşulu olan ... iyileştirmelerde bulunmaları için tek tek üreticilere bu amansız baskıyı *dayatmayı* başaramamıştır.[110]

Brenner'in, Avrupa feodalizminin evriminde tayin edici önemi siyasal etkenlere –yani siyasal birikim süreci aracılığıyla mutlakçı devlet yapıla-

108. *Age.*, s. 293.
109. Brenner, "Ekonomik Gelişmenin Toplumsal Kökenleri".
110. *Age.*, s. 28-29.

rının kurulmasına– veren çözümlemesinin, kapitalizme geçiş konusunda yapılan ilk Marksist açıklamalar karşısında belirgin bir üstünlüğü bulunmaktadır. Ama yine de tartışmasız değildir. Guy Bois, Brenner'in siyasal Marksizmini, "sınıf mücadelesini, diğer bütün nesnel olumsallıklardan ve ... belli bir üretim tarzına özgü olabilecek yasalardan kopartan iradeci bir tarih kavramlaştırması"na varmakla eleştirir.[111] Ancak Brenner bu "nesnel olumsallıklar"a bir açıklama getirmiştir. Bu konudaki savı basitçe şudur: Feodalizmde var olan mülkiyet ilişkileri, üretici güçlerin gelişmesine belirli sınırlar koyar; "siyasal birikim" ile mutlakçı devletin kurulması yönündeki itkiyi belirleyen de budur. Köylülerin toprak işgallerine karşı direnme güçleri, feodal hakim sınıfların ne denli etkili bir biçimde örgütlenebildiklerine bağlıdır.

Brenner'e göre İngiliz hakim sınıfı, Avrupa'nın en iyi örgütlenmiş hakim sınıfını oluşturmaktaydı. Kısa vadede bunun, İngiliz aristokrasisinin köylülüğü son derece etkili bir biçimde sömürmesi; uzun vadede ise onsekizinci yüzyılda çitleme yoluyla köylülüğü görece kolay bir biçimde mülksüzleştirmesi gibi bir anlamı olmuştur. Öyle görünüyor ki Brenner, kapitalizmin doğuşunun, kökleri İngiliz aristokrasisinin çok eski erklerine uzanan, özünde lord-merkezli bir inisyatif olduğunu ileri sürmek istemektedir. İmdi tarımsal kapitalizmin en görkemli ilerlemelerini İngiliz Devrimi'nden sonra gerçekleştirdiğine ve çoğunluğu geleneksel aristokrasiden gelen büyük kapitalist çiftçilerin bu gelişmede merkezi rolü oynadıklarına kuşku yok. Ama yine de bunun, kapitalizmin ilk kez küçük üreticilerin saflarından doğduğu düşüncesinden nerede ayrıldığını sormamız gerekir. İngiliz aristokrasisi nasıl olur da hem köylülüğü yeniden serfleştirecek kadar güçsüz, ama aynı anda da çitleme yoluyla onları topraklarından sürebilecek kadar güçlü olabildi? Kapitalizmin ortaya çıkışını münhasıran lordun inisyatifine bağlamak suretiyle Brenner, bütün sürece bir kısa devreyle son vermektedir. İngiliz lordlarının onyedinci yüzyılda köylü haklarına saldırabilme gücünü kendinde bulabilmesinin nedeni, ancak ekonomik farklılaşmanın sonucu olarak köylü topluluğunun daha önceden zayıflaması olabilirdi. Yeomanlığın küçük kapitalist birikim temeline dayanarak aşağıdan gerçekleştirdiği hamle, büyük ölçekli kapitalist çiftçiliğin sonraki gelişmesinde yaşamsal bir ara evre olmuştur. İngiliz tarımsal kapitalizminin bu benzersiz üçlü örüntüsünü açıklamak başka nasıl mümkün olabilir? Onsekizinci yüzyılda ücretli emek

111. Guy Bois, "Yeni Malthusçu Ortodoksiye Karşı", *Brenner Debate*, s. 115.

temelinde büyük kapitalist çiftlikleri işleten kiracı çiftçiler gökten zembille inmiş olamaz!

Brenner'in çözümlemesinde iradeci olarak yorumlanabilecek örtük bir tehlike vardır. Çünkü eğer İngiliz lordları ortaçağdan itibaren üstün sınıf örgütlenmeleri sayesinde yaşamsal önemi haiz bütün sınıf savaşlarından galip çıkmışlarsa, bu durumda kapitalizmin, özünde hakim sınıfın seçimine dayanan ussal bir hesap olarak doğduğu sonucuna varmak için geriye atacak küçük bir adım kalmaktadır. İhtimaldir ki koşullar farklı olsaydı, hakim sınıflar da kapitalist yöntemler kullanmamayı yeğleyebilirlerdi. Hakim sınıfların seçiminin toplumun temelinde ortaya çıkan üretim güçleri ve ilişkilerindeki değişiklikler tarafından sınırlandığına ve biçimlendirildiğine ilişkin anlayışın izini burada bulmak mümkün olmaktan çıkmaktadır.

Esas olarak İngiltere'deki kapitalist gelişmenin son derece özgül koşullarıyla uğraştığı için, Brenner'in çözümlemesi üzerinde daha fazla durmak hakkaniyete sığmayacaktır. Bununla birlikte diğer kuramcılar, hakim sınıflara hem devrimlerin sonucunu hem de kapitalist gelişmenin (ya da böyle bir gelişmenin olmamasının) örüntüsünü buyurma gücü tanımakta [Brenner'den] daha özgür davranmışlardır. Bir sonraki bölümde Fransa üzerinde göstermeye çalışacağımız gibi, toplumun temelini oluşturan üretim ilişkilerindeki ve güçlerindeki değişiklikleri ciddiye almaktaki acz, bizi Bois'nın uyardığı gibi tam da iradeci bir tarih anlayışına götürebilir.

Bu noktaları daha fazla geliştirmeden önce, Perry Anderson'un düşüncelerine de kısaca değinmemiz gerekiyor. Brenner gibi, Anderson da feodalizmden kapitalizme geçişte siyasal etkenlerin önemini vurgulamaktadır. Yine de bu benzerliğe rağmen Anderson'un Avrupa mutlakçılığının doğuşuna ilişkin açıklamaları, pek çok açıdan Brenner'in benimsediği genel yaklaşımdan ayrılır. Avrupa'da mutlakçılığın doğuşuyla ilgili incelemesinde Anderson, Batı Avrupa'nın feodal gelişmesini ayırt edici kılan "üstyapısal" özelliklere belli bir ağırlık tanımaktadır. Anderson, "Avrupa'da kapitalizme benzersiz geçişi mümkün kılan şey[in], *antikite ve feodalizm sıralanışı* ..." olduğuna inanmaktadır.[112] Özelde Roma hukuk geleneği ile kentli yurttaşlık kavramları, mutlakçı devletlerin ortaya çıkışında ve kapitalizme geçişte eşit değerde görülmektedirler. Şöyle yazıyor Anderson: "Roma Hukuku",

112. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra: Verso, 1979), s. 420.

> Rönesans Avrupasında ... kapitalist ilişkilerin kentlerde ve kırda yayılmasının bir işaretiydi: Ekonomik açıdan bu hukuk, ticaret ve manifaktür burjuvazisinin yaşamsal çıkarlarına yanıt olmuştu siyasal açıdan ise Roma Hukuku, çağın yeniden örgütlenmekte olan feodal devletlerinin anayasal zorunluluklarına karşılık gelmekteydi.[113]

Anderson, kapitalist mutlak mülkiyet haklarının nihai olarak ortaya çıkmasında merkezi rolü, feodal egemenliğin batı Avrupalı kavramlaştırmasına Roma Hukuku'nun dahil edilmesine vermektedir. Batıdaki parçalı ya da merkezsiz [ademi merkezî] bir görünüm arzeden egemenlik ile kademeli mülkiyetin ve bunların doğuda görece yokluğunun, açıklamasını Batı'da kapitalist özel mülkiyetin gelişmesinde ve Doğu'da ise "özel mülkiyet biçimleri aynı süratle gelişemeyeceği için", kapitalist gelişmenin gecikmesinde bulduğu söylenmektedir.[114] Kapitalizmin feodalizmin bunalımından doğuşu şu dikkate değer formülde özetlenir: "Klâsik geçmiş, tahayyül edilemeyecek kadar uzak ve garip bir biçimde yakın olan kapitalist geleceğin gelmesine yardımcı olmak üzere feodal şimdinin bağrında uyanmıştı".[115]

Batı'da antikiteden ve feodalizmden kapitalizme geçişin uzun tarihi büyük ölçüde Anderson için özgül bir mülkiyet biçiminin –mutlak özel mülkiyetin– tarihsel süreç içerisinde mükemmelleşmesi olarak görülebilir. Bu görüşün belki de en belirgin sorunu, Kıta üzerinde çok büyük bir etkisi olmuş Roma Hukuk geleneğinin, kapitalizmin ilk ortaya çıktığı İngiltere'de hemen hiçbir etki yaratmamış olmasında yatmaktadır. Anderson'un da işaret ettiği gibi İngiliz teamül hukuku [örfi hukuk] geleneği, "ilerde, modern çağın başlarında Sulh Yargıçlık'ına [Justices of Peace]* evrilecek olan ... maaşsız, aristokratik bir öz-yönetim" biçiminde doğdu.[116] Mutlakçı devletin İngiltere'de ayak basacak bir zemin bulamamasının nedeni büyük ölçüde aristokratik örgütlenmenin bu merkezsiz doğasından kaynaklanmaktaydı. Öte yandan Anderson'ın kapitalist özel mülkiyetin en önemli habercilerinden biri olarak gördüğü "dağılmış egemenlik yapısı"nın, bölgesel düzeyde yerel aristokrasiden devşirilmiş vekillerce temsil olunan yasal otoritenin Taç tarafından merkezileştirilmesi yüzün-

113. *Age.*, s. 26.
114. *Age.*, s.224.
115. *Age.*, s. 422.
* Sulh Yargıcı; küçük çaplı medeni davalara ve ceza davalarına bakan, daha ciddi suçların sanıklarının ön sorgusunu yapan yerel kamu görevlisi -çn.
116. *Age.*, s. 116.

den önemi sınırlı olmuştur. Sayer ve Corrigan'ın da belirttiği gibi, "ulusal düzeyde birleştirilmiş bir hukuk sisteminin ortaya çıkması, köylüler karşısında bir sınıf olarak değilse bile tek tek feodal lordların Taç karşısında güçlerinde bir azalmaya delâlet edecek şekilde 'dağılmış egemenlik' "in sınırlarını çizmiştir.[117]

Anderson'a göre "arketipik feodal sisteme, kıtanın herhangi bir bölgesinden çok daha yakın düşen"[118] Fransa'ya geldiğimizde, durum bundan daha iyi değildir. Anderson için Fransa saf tip gibi bir şeyi ve kendi belirlediği ölçütlere göre, kapitalizme doğru evrimsel gelişmenin *locus*'unu temsil etmektedir.[119] Fransa'da hem egemenliğin dağılmış olduğunu hem de ticari kafalı ve kent merkezli bir burjuvazinin ortaya çıktığını görüyoruz. Yine işlerine, Romalı hukuk öğretisi ve mülkiyet hukuku geleneğinin eğitiminden geçmiş çok sayıda hukuk uzmanının *–maîtres de requêtes–* nezaret ettiği bir mutlakçı devletin varlığına tanık oluyoruz.[120] Anderson'un Fransız Devrimi'ni, diğer bütün devrimlerin karşısında donuk ve silik kaldığı, neredeyse arketipik bir burjuva devrimi olarak görme eğiliminin ardında bütün bu düşünceler bulunmaktadır.

Anderson'un burjuva devrimlerine ilişkin şemalaştırımı üzerinde ilerde çok daha fazla duracağız. Şimdilik Anderson'ın hukuksal geleneklerin gerek İngiltere'de gerekse müteakip evrelerinde Fransa ve başka yerlerde kapitalizme geçişte belirleyici bir rol oynadığı kanaatini destekleyecek en ufak bir kanıt olmadığını söylemek yeterlidir. Roma Hukuku'nun, Roma antikitesinde, batı Avrupa mutlakçılığında ve kıta kapitalizminde var olan son derece farklı üretim ilişkileri ve mülkiyet biçimleriyle uyuşmuş olması gerçeği, tam da hukuksal geleneklerin hayli esnek yapılı olduklarını gösterir. Anderson'un çözümlemesi antikiteden kapitalizme uzanan hukuksal, siyasal ve ekonomik ilişkiler arasındaki *süreklilikler* ile çokca uğraştığından, belli noktalarda hem evrimcilik hem de işlevselciliğe yaklaşmaktadır. Fransa'da klâsik geleneğin birikimsel ve organik mirasından ötürü kapitalizme geçiş, geriye bakıldığında neredeyse kaçınılmaz bir hal almaktadır.

Bu tutum, özellikle geçişin büyük ölçüde İngiliz kapitalizmiyle girilen

117. Philip Corrigan ve Derek Sayer, *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution* (Oxford: Basil Blackwell, 1985), s. 31.

118. Anderson, *Passages*, s. 156.

119. Anderson'ın Fransa merkezli çalışmaları için daha fazla bilgi için bakınız: Mary Fulbrook ve Theda Skocpol, "Mukadder Yollar: Perry Anderson'ın Tarihsel Sosyolojisi", Theda Skocpol'un yayına hazırladığı *Vision and Method in Historical Sociology* içinde (New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1984).

120. Anderson, *Lineages*, s. 129.

dış rekabetin etkisi altında gerçekleştiği kıta Avrupasında kapitalizme geçişte sözkonusu olan yaşamsal süreksizlikleri gözden kaçırmaktadır. O nedenle kapitalizmin gelişmesine katkıda bulunan çeşitli toplumsal güçlerin, kurumların ve mülkiyet biçimlerinin "ağırlıklar"ı, İngiltere'dekinden çok farklıydı. Güçlü mutlakçı devletler kurmuş olan bu ülkelerde, kapitalist gelişmenin önünde önemli engeller bulunmaktaydı. Fransa'da burjuvazinin devlet iktidarını ele geçirmesi, devlet aygıtının otomatik olarak kapitalist üretimin süratle ilerlemesine yöneltilmesi gibi bir sonuç yaratmadı. Zaman içinde sermaye, devletten pek az doğrudan yardım gören alternatif birikim stratejilerini izlemek zorunda kaldı. Ama dışsal baskılar zorlayıcı olmaya başladığında kapitalizmin gelişmesi, büyük ölçüde ancak devletin müdahaleleriyle mümkün oldu. Göstermeye çalışacağımız gibi bu sürecin çelişik niteliği, Anderson'un savunduğu türden burjuva devrimin normatif modellerine başvurmakla yeterince kavranamaz.

Bütün bunların yanında, Anderson ile Brenner'in yaklaşımlarında gerçek bir takım farklılıkların bulunduğu belirtilmelidir. Brenner'in asıl ilgisi, sanayi öncesi Avrupasında ortaya çıkan farklı sınıf ilişkileri örüntülerine dayanarak kapitalizmin kökenlerini resmetmektir. Brenner'in "siyasal birikim" kavramıyla dile getirdiği biçimiyle devlet oluşumu anlayışı, gücünü devlet ile devletin oluşum sürecini, toplumsal üretim ilişkileri içinde temellendirmekten almaktadır. Anderson'ın kuramsal çerçevesi ise, kapitalizme geçişte "üstyapısal" etkenlere, bir nedensel yasa gibi işlev görecek şekilde özerklik tanımaya hazır olmak bakımından çok daha "eklektik"tir.[121] Bu anlamda Anderson, yaklaşımını Marx'a olduğu kadar Weber'e de borçludur.

Öte yandan Brenner'in genel kuramsal çerçevesi, gerek pazar-ilişkileri gerekse Dobb ile Laclau'nun çalışmalarında yer alan üretim-ilişkileri bakış açılarının kuramsal çerçeveleri karşısında üstünlüğünü muhafaza etmektedir. Önemli bir açıdan Brenner'in kapitalizme özgü mantığın ilk kez İngiltere'de yerleşmesi ve başka yerlerde gelişmesinin önündeki engelleri ele alış tarzı, bizim çözümlemelerimiz için de zorunlu bir başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bize düşen, kapitalizm öncesi ekonomik ve siyasal yapıları burada kapitalizmin ortaya çıkma koşullarını (ki bunlar kapitalizmin İngiltere'deki kökenlerinden oldukça farklıdırlar) belirleyen Batı Avrupa ülkeleri tarafından kapitalizmin zorlamalarının nasıl alınıp soğurulduğunu göstermektir.

121. "Eklektik Marksizm" terimi, "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş ve Marksist Toplumsal Değişme Kuramları", *Theory and Society* cilt 10 (1981), s. 854-62'de yeralan Robert J. Holton'un Anderson'a sempatiyle yaklaşan yazısından ödünç alınmıştır.

2
Fransa: Mutlakçılıktan Bonapartizme

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yazan Marx, Fransa'nın İkinci İmparatorluğu'nu "Fransız toplumunun gövdesini bir zar gibi saran ve bütün gözeneklerini tıkayan iğrenç bir asalak" olarak tarif etmişti. Şöyle devam ediyordu Marx: Mevcut devlet,

> feodal sistemin çöküşüyle ve bunun yarattığı hızlandırıcı etkiyle, mutlak monarşi zamanında ortaya çıkmıştır. Toprak sahiplerinin ve kentlerin senyörlük ayrıcalıkları devlet iktidarının vasıflarına dönüştürülmüş, feodal nişanlar maaşlı devlet görevleri halini almış ve birbiriyle çatışan mutlak otoritelerin oluşturduğu alacalı ortaçağ manzarası, işbölümü ve merkezileşmenin karakterize ettiği, bir fabrikayı andıran düzenli bir devlet otoritesi planı haline gelmişti... Bütün siyasal başkaldırılar bu aygıtı parçalamak yerine, aksine mükemmelleşmesini sağlamıştı. Üstünlük arayışı içindeki partiler, bu devasa devlet yapısına sahip olmayı zaferin başlıca ganimeti saydılar.[1]

1. Karl Marx, "Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire'i", David Ferbach'ın yayına hazırladığı, *Surveys From Exile* içinde (Harmondsworth: Penguin Kitapları, 1977), s.237-8. (Karl Marx, *Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire'i*, Sol Yayınları, çev. Sevim Belli.)

Marx'ın Fransız devletine ilişkin bu satırlarda dile getirdiği tarif, ufuk açıcı ve zorlayıcıdır. Devlet aygıtının denetimini eline geçirmeye çalışan, birbiriyle yarışma halindeki çeşitli çıkarlar arasında vuku bulan, ölümüne bir mücadelenin parçalara böldüğü bir çatışma alanı olarak Fransa'nın bu devlet tahayyülüne, mutlakçılığın ortaya çıkışından, İkinci İmparatorluk'un Bonapartist rejiminin tahkimatına uzanan kabaca üç asırlık bir sürenin hemen her döneminin doğru bir biçimde tanımlanabilmesi için sıklıkla başvurulmuştur. Denetleyenlerin ya da denetleme arzusu içindekilerin özel "ganimet"i olarak bu devlet fikri, yeni değildi; kökleri geçmişe uzanan bir kavramlaştırmaydı. Onyedinci ve onsekizinci yüzyılların mutlakçı devleti ile Louis Bonaparte rejimi arasındaki sürekliliği anıştırmakla Marx'ın maksadı, ondokuzuncu yüzyıl devletinin daha eski bir dönemin toplumsal ve siyasal yapılarıyla paylaştığı bu derin bağlara dikkat çekmekti.

Yazık ki Marx bu bir kaç şematik vurgu dışında Bonapartist devletin tarihsel köklerini izleyemedi. Kendisinin de daha sonra belirteceği gibi "Onsekizinci Brumaire", "olayların dolaysız baskısı altında" gazeteci gözüyle yazılmış bir dizi yazıydı "ve ... eldeki tarihsel malzemeler Şubat ayının ötesine (1852) geçmiyordu".[2] Marx'ın amacı sadece 1848 yenilgisinin ardından Fransa'da ortaya çıkan acil şartların nasıl "ortalama ve grotesk birine bir kahraman rolü oynama"[3] fırsatı verdiğini göstermekti. Başka bir deyişle Marx, Bonapartizme yaklaşımının derin kuramsal kavrayışlara dayandığı savında olmadığı gibi, sözkonusu rejimin tarihsel kökleri hakkında dengeli bir değerlendirmeye sahip olduğunu bile iddia etmiyordu.

Çalışmasıyla ilgili mütevazi savlarına rağmen, kimi çağdaş Marksist kuramcılar Marx'ın Bonapartizm hakkındaki siyasal yazılarında, "kapitalist devlet kavramının kuramsal inşası"[4] için bir temel buldular. Marx'ın Bonapartizmi ele alış tarzının, ekonomik kerteden görece özerk oluşunu devletin en temel özelliği yapan, "siyasal olanın bölgesel bir kuramı" temelinde genel bir kapitalist devlet tanımına cevaz verdiği iddia edildi.[5] Bu uslamlama, siyasal gelişmenin ekonomik gelişmeden kesin hatlarıyla ayırdedilmesi gerektiğini vurgulayan Theda Skocpol gibi "yeni Weberci" denebilecek kuramcılardan da büyük alkış aldı. Siyasal gelişmeyi sınıf

2. *Age.*, s. 143.
3. *Age.*, s. 144.
4. Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes* (Londra: Verso, 1978), s. 258. [*İktidar ve Sosyal Sınıflar*, Belge Yay. Çev. Ş. Süer]
5. *Age.*, s. 29, 260-61.

yapılarının ve sınıf ilişkilerinin evrimi bağlamında açıklamaya kalkmak, siyasal kurumların özerkliklerine ve bütünselliklerine halel getirmek; sözkonusu kuramcılara göre bir indirgemecilik biçimine saplanmak anlamına gelmekteydi.[6]

Aşağıdaki tartışmanın amacı, Fransa'da meydana gelen gelişmeler bağlamında, bu genel kuramsal savlardan bazılarını ele almaktır. Bu noktada yanıt aranması gereken asıl soru, yakın dönem kuramcıların uyarılarda bulunduğu mekanik bir indirgemecilik türüne saplanmadan, Fransa devletinin geçirdiği evrimi, üretim ilişkilerinin bir ifadesi olarak açıklamanın mümkün olup olmadığı sorusudur. Ne var ki bu soruyu salt kuramsal düzeyde doyurucu bir biçimde ele almak mümkün değildir. Böyle bir çaba her şeyden önce devletin Fransa'daki toplumsal ve sınıfsal üretim ilişkilerinin evriminde yerine getirdiği tarihsel rolün bir değerlendirmesinin yapılmasını gerektirmektedir. Başka bir deyişle, Louis Bonaparte'ın darbesini ele alırken Marx'ın tam da değinip geçtiği o tarihsel sürekliliklerin çözümlenmesine ihtiyaç vardır.

I. Fransa'da Mutlakçı Devletin Ortaya Çıkışı

Onyedinci yüzyılda İngiltere, tarımsal kapitalizmin sağlamlaştırılması yönünde deneme kabilinden ilk adımlarını atarken, Fransa kapitalizme geçişi son derece (kapitalizmin İngiltere'de sağlam bir biçimde yerleşmesinden çok sonrasına kadar) geciktirecek olan tamamen farklı bir tarihsel yola girmekteydi. Batı Avrupa'nın büyük bölümünde olduğu gibi İngiltere'de de ondördüncü yüzyılın sonunda patlak veren feodalizmin bunalımı, köylülüğün toprak üzerinde önemli haklar elde etmesine yol açmıştı. Belli bir süre [redacted] fiyatların yükseldiği durumlarda artık ürünlerinin bir kısmını pazarda satmak suretiyle [redacted] Küçük meta üretiminin gelişmesi, köylü topluluğu içersinde farklılaşmanın meydana gelmesine ve küçük ölçekli kapitalist çiftçilik yapmaya başlayan zengin bir orta köylülük tabakasının doğmasına neden olmuştu. Köy dayanışmasında, farklılaşmadan ileri gelen müteakip bozulma, köylülerin direnişine son noktayı koydu. Böylelikle köy toplulukları, ortak toprakların yanısıra kendi malikânelerini de çitlemeye çalışan ve küçük ölçekli kapitalist çiftlikler oluşturmaya başlayan girişimci lordların saldırılarına açık bir hale geldiler.

6. Theda Skocpol, *States and Social Revolutions* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1979), s. 3-43.

Kısa bir süre için, benzer bir evrim Fransa'da da mümkünmüş gibi göründü. Onbeşinci yüzyılda köylülerin kazançları önemli oranda yükselmişti; Fransa'nın pek çok yerinde köy toplulukları ortak topraklar üzerindeki hak iddialarını yaşama geçirebilmelerini sağlayan korporatif bir hak ve statü elde ettiler. Buna ilâveten tek tek köylüler tasarruf ettikleri topraklar üzerinde miras haklarına kavuştular. Bu nispeten elverişli koşullar altında İngiltere'dekine benzer bir orta köylülük, mülklerini sağlamlaştırmak, hatta genişletmek suretiyle ve pazarlanan artık üründen elde ettikleri avantajlarla palazlanmaya başladılar.[7] Kısacası bir bütün olarak köylülük açısından bu, önemli bir zenginleşme ve ekonomik ilerleme dönemi olmuştu.

Öte taraftan aynı dönemde, Marc Bloch'un da belirttiği gibi "durum, küçük mülk sahiplerinin üstündeki yegâne sınıf olan senyör sınıfı için son derece farklıydı; kargaşa içindeydiler, talihleri değişmişti ve daha önceleri görülmedik bir duruma uyum göstermek için zihnen hazır değildiler ... Lordlar yavaş yavaş yoksullaştılar".[8] Çok sayıda toprak sahibi acilen gereksinme duydukları nakit ödemeler karşılığında, geleneksel ekonomik sömürü yetkilerini elden çıkarmaya can atıyorlardı. Ancak aynı sıralarda senyör sınıfının yoksullaşması, malikâneleri satın alarak mülklerini köylü kiracılar aleyhine genişletmeye başlayan sonradan görme burjuva toprak sahiplerinin akınına sebep oldu. Bu gelişme, köylü haklarına karşı toplu bir saldırının da önünü açtı. Yeni mülk sahipleri kiracı köylüleri ekseriyetle *metayers* ya da ortakçılar lehine sıkıştırmaktaydılar. *Metayers*'in ürünün üçte biri ile yarısı arasında bir miktarı doğrudan lorda vermesi gerekiyordu. Koşulların iyileşmesinden kazançlı çıkmış olan köylüler, şimdi kendilerini pazarın olanaklarından yararlanamayacak bir durumda bulmuşlardı, zira rantlar yeniden ayni hale gelmeye başlamıştı. Fiyatların yükselmesi sayesinde elde edilen kazançlar, semt pazarları düzeyine inmişti. Bir yandan fahiş ölçülere varan yeni artık sızdırma biçimleri, öte yandan kentteki tefecilere olan borçlar ve gerek krallık gerekse kilise ondalıklarının artan yükü karşısında Fransız köylü yığınları yoksulluk batağına giderek daha fazla battılar.

Orta köylülük açısından sonuç tam bir felâketti. Bir yorumcunun da

7. J. H. M. Salmon, *Society in Crisis, France in the Sixteenth Century* (Londra: Methuen, 1975), s. 34.

8. Marc Bloch, *French Rural Society*, çeviren: Janet Sondheimer (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1966), s. 117-20.

belirttiği gibi güneyde "ortalama bir 'yeoman' çiftçi aşağıdan [toprakların] parçalanması, yukarıdan [toprakların] toplulaştırılması yüzünden mahvolmak üzereydi".[9] Köylü arazileri, varlıklarını korumak ve genişletmek bir yana, parsellere ayrılarak iyice ufalma eğilimi göstermekteydi:

> tohum ve emek maliyeti, rant, krallık vergileri, kilise ondalıkları ve senyörlük resimleri çıkartıldıktan sonra [köylünün] elinde, iyi geçen yıllarda bile ailesini beslemeye yetecek kadar bir artık kalmıyordu ... Ancak 120 hektar ve üzerinde bir çiftlik kiralayanlar hatırı sayılır bir kazanç sağlayabiliyordu. Pazara düzenli olarak hayli artık ürün getiren ve aynı zamanda senyörlük vergilerini de toplayan bu *coqs de village*, borç batağındaki mülk sahiplerine kredi açıyor ve sonra da toprakların kapatıyordu; ancak bunlar taş çatlasa köylülüğün yüzde birini oluşturmaktaydılar.[10]

Burada, Fransa'daki ve İngiltere'deki köylülüğün konumları arasında varolan önemli bir ayrıma dikkati çekmek gerekir. Fransız köylülüğünün içinde bulunduğu durumda lordlar rant-sıkıştırmada [rent-squeezing] bulunabiliyorlardı. Bu, İngiltere'de mümkün olmayan bir stratejiydi. İngiltere'de büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkması ve toprak sahibi köylülerin ortadan kalkması, Fransa'da aynı dönemde toprağa aç, bu yüzden de kiracı olarak baskı gören bir köylülüğün varlığıyla karşıtlık arzetmekteydi. Bu koşullar altında, elde her zaman için toprağa açlık duyan kiracıların oluşturduğu bir havuz bulunduğundan, lordların üretimde iyileştirmeler yapması için en ufak bir güdü söz konusu değildi. Öte yandan köylülük açısından bakıldığında, onların durumlarında da İngiliz yeomanlarına benzer küçük ölçekli bir kapitalist çiftçi sınıfına dönüşmelerini zorlayacak hiçbir neden yoktu. Daha çok, toprak özlemi içindeki devasa bir köylü kitlesinin varlığıyla birarada giden toprak üzerinde nispeten güçlü bir mülkiyet hakları geleneği, köylülüğün çoğunluğunun ancak geçimlerini sağlayabilecek bir yoksulluk düzeyine kosulduğu bir duruma yol açmaktaydı.

Yüzyıl ilerledikçe köylülüğün bu yaygın yoksullaşma sürecinin etkileri, 1590'ların kitlesel isyanlarında ifadesini buldu. Senyörlerin bu isyanlara tepkileri ile din savaşlarının yol açtığı yıkım, Fransa'nın pek çok yerinde, özellikle de güneybatıda geniş bir ayaklanmaya yol açtı. Bu ayaklanmanın doruk noktasını temsil eden Croquants isyanında 15 000 ile 40 000 ara-

9. Salmon, *Society in Crisis*, s. 215.

10. C. Lis ve H. Soly, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe* (Atlantic Highlands: Humanities Yayınları, 1979), s.58-9.

sında insan seferber olmuştu. İsyanın önderlerinin ileri sürdüğü talepler doğası gereği büyük ölçüde senyörlük karşıtı idi. Asiler, yerel lordların dayattığı sert koşullara karşı kendilerini koruması için krala başvurdular.[11]

Görece tutucu niteliklerine rağmen, bu isyanlar senyörlük çıkarlarına karşı gerçek bir tehdit oluşturmaktaydılar. Ayaklanmanın çözülme biçimiyse, mutlakçılığa yönelimde belirleyici bir dönüm noktasının sinyallerini vermekteydi. Salmon'un belirttiği gibi:

> sıradan insanların isyanıyla karşı karşıya gelen yerleşik sınıflar, sonunda krallık otoritesini toplumsal anarşiye yeğlediler ve aralarındaki hizip çekişmeleri ile bencil çıkarlarını bir yana koyarak IV. Henry'i tanımak zorunda kaldılar. Bourbon mutlakçılığının üzerine dayandığı temel buydu ve bu gelişme toplumun yapısında da kalıcı birtakım değişiklikler yarattı.[12]

Demek ki Fransa'da mutlakçılığın başlangıcını, doğrudan, aşağıdan isyanların feodal hakim sınıfın çıkarlarına karşı oluşturduğu tehditten –ya da algılanan tehditten– başlatmak mümkündür. Perry Anderson da mutlakçılığın genel doğasını benzer terimlerle tanımlamaktadır. Şöyle diyor:

> köylü kitlelerini gerisin geri geleneksel toplumsal konumlarına raptetmek üzere hazırlanmış, yeniden düzene sokulmuş ve enerjisi tazelenmiş feodal tahakküm aygıtları... yukarıdan siyasal-hukuki zorlamanın yerini merkezileşmiş askeri bir zirveye bırakması: [işte] Mutlakçı Devlet.[13]

Köylülük açısından bakıldığında mutlakçı devletin kurulmasının ikili bir sonucu olmuştur. Bir yandan köylülük, senyörün son derece sert sömürüsüne karşı Taç'ın sunduğu korumadan yararlanmaktaydı. Kendi mali sınıfı köylülüğü vergilendirebilmesine bağlı olduğundan Taç, köylü mülkiyetini korumak için devreye girmişti. Bunun sonucunda köylüler ile lordlar arasındaki ihtilâflara kralın görevlileri bakmaya başladı; bu kimseler, mülkün tasarrufunun mirasla aktarılmasına onay vererek, kararlarında büyük ölçüde mülk sahibi köylülerden yana bir tavır almaktaydılar. Dolayısıyla aslında "[illegible]. karşılıklı bir bağımlılık içinde evrilmiştir".[14]

11. Salmon, *Society in Crisis*, s. 287-90
12. *Age.*, s. 291-2.
13. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, (Londra: Verso, 1974), s. 18-19.
14. Lis ve Soly, *Poverty and Capitalism*, s.55.

Mutlakçı devlet, köylü artığı üzerinde yerel soyluluk ile rekabete girmek zorunda kaldığında Taç'ın, lordların aşırı istismarlarına karşı köylülüğü koruması doğası gereğiydi. Ancak bu sınıf-içi rekabetten kaynaklanan koruma, uzun vadede olsa olsa mülklerin ufalanmasını ve köylülüğün genel yoksullaşmasını hızlandırmıştır. Senyörlük resimleri ile devlet vergileri bir araya geldiğinde ortaya çıkan meblağ öylesine yüksek olabiliyordu ki, köylülerin çoğu, bırakın pazarda satmak için ürünün belli bir miktarını alıkoymak, ailelerinin yaşamını bile güçlükle sağlayabilmekteydiler. 1610 ile 1644 arasında devletin *taille*'den aldığı vergiler on yedi milyon *livre*'den yaklaşık kırkdört milyon livre'e yükselmişti.[15] Devlet askeri maceralarını finanse etmek için giderek olağandışı vergilere bel bağladıkça, toplam vergi miktarı da yaklaşık altı kat arttı; 1654'de toplanan vergilerin yaklaşık %63'ünü olağandışı vergiler oluşturmaktaydı.[16] Bu dönemde Taç'ın gaspettiği miktar, tarımda elde edilen toplam gelirin kabaca %13'ünü oluşturmaktaydı, ki bu yüzyılın başındaki miktarın iki katıydı.[17]

Demek ki Taç, köylü mülkiyetini (dolayısıyla da gelir kaynağını) korumaya yönelirken, aynı anda kırsal üretici kitlesini, onlara en ufak kaçış umudu vermeyen bir yoksulluk durumunda tutmaktaydı. Öte yandan köylülük saflarında anlamlı herhangi bir farklılaşmanın, dolayısıyla onaltıncı yüzyıl İngilteresinde yaşanana benzer bir pazar yönelimli küçük üreticiler sınıfının ortaya çıkmasını engellemekteydi. Bu arada köylü mülkiyetini muhafaza etmek suretiyle devlet, girişimci lordların yeni tarımsal teknikleri devreye sokmalarını, malikânelerini çitlemelerini ve İngiltere'deki muadillerine benzer türde bir kapitalist çiftçilik yapmalarını fiilen olanaksız hale getirmişti. O nedenle kırsal gelişme açısından bakıldığında mutlakçılığın ortaya çıkması, feodal ilişkilerin geleneksel örüntüsünde hemen hiçbir değişikliğe yol açmadı. Daha ziyade sanki "eski üretim tarzının 'suyu çekilmiş'ti; anlamlı hiçbir değişiklik olmamıştı"[18]

Fransa'da mutlak monarşinin müzmin sorunlarından biri, yerel soyluluğun özgül çıkarları ile iymesi sürekli artan "feodal merkeziyetçilik" yöndeki eğilim arasındaki çatışmaydı.[19] Çünkü onaltıncı yüzyılda ve onyedinci yüzyıl başlarında monarşinin egemenliği artmış da olsa, hâlâ işlevi eski feodal soyluluğun geleneksel haklarını korumak olan güçlü korporatif

15. Anderson, *Lineages*, s.98.
16. David Parker, *The Making of French Absolutism* (Londra: Edward Arnold, 1983), s. 64.
17. Lis ve Soly, *Poverty and Capitalism*, s. 99.
18. *Age.*, s. 100.
19. Victor Kiernan, *State and Society in Europe* 1550-1650 (New York: St Martin's Yayınları, 1980), s.6.

yapılar mevcuttu. Bütün bir ortaçağ boyunca yerel soylular, hakimi oldukları şatolarda ve taşradaki malikânelerde haklarını ve ayrıcalıklarını kullanmalarını sağlayacak yüksek düzeyde bir özerkliğe sahiptiler. Senyörlük hakları aşındıkça, soyluluğun çıkarlarını korumak için mutlakçı devletin zorlayıcı iktidarına daha fazla el açmaktan başka pek bir seçeneği kalmamıştı. Bununla birlikte Fronde ayaklanmasının da göstereceği gibi, soylu haklarının yerel düzeyde kullanılması ile ekseriyetle soyluların çıkarlarına karşı hareket ettiği düşünülen merkezi yönetim arasındaki büyük gerilim de varlığını sürdürmekteydi.

Daha derin seviyede bu çatışma, sadece mutlakçılığın merkezi çatışmalarından birini yansıtmaktaydı; yani devlet üstün askeri gücü aracılığıyla, onların sınıfsal güçlerini muhafaza etmek suretiyle bir yandan soyluluğun genel çıkarları yönünde hareket ederken, aynı zamanda köylü artığından alınacak "pay" konusunda soylulukla çekişmekteydi. Dolayısıyla devlet ile soyluluk arasındaki çatışmanın kökleri, köylü artığının rant ile vergiler arasındaki dağılımı üzerinde süren bir mücadeleye dek uzanmaktaydı.

Bu sorunun kısmi çözümlerinden biri, vergilendirme yoluyla devlete düşen artığın bir kısmına soyluluğun el koymasına göz yummaktı. Görevlerin/makamların satışında esas olarak yapılan buydu. I. Francis döneminde devlet maliyesi, resmi görevleri satın alan ve *taille* gibi devlet vergilerinin toplanmasının sorumluluğunu üstlenen mültezimlerce görülmekteydi. Bu uygulama sonraları, ekseriyetle askeri ve mali görevleri şahsında toplayan *intendant*ların ortaya çıkmasıyla bir sisteme kavuşturuldu.[20] Bu resmi mali görev satışlarının Taç'a iki biçimde faydası oldu: Taç, bu görev satışlarından ve bu makamları alanların topladıkları vergilerden bir gelir sağladı. Ama daha önemlisi bu uygulama, bu görevleri satın alan soyluların Taç'a karşı belli bir kişisel bağlılık duymalarını sağladı.

Ancak makam satışlarının önemi arttıkça, kamusal görevlerin icrası ile makam sahiplerinin özel çıkarları arasındaki ayrım daha da büyüdü.

20. Parker, *Making of French Absolutism*, s. 63. Artık çekme yetkisi ile askeri gücün bu birlikteliği raslantısal değildir. Vergi toplama kudreti, ekseriyetle köylülük ile onlara kralın vergi tahsildarlarına karşı direnişlerinde yardım edebilecek yerel soylulara uygulanabilecek zorun miktarına bağlıdır.

Perry Anderson, feodalizm döneminde savaşın genel rolünü şöyle yorumluyor: "... savaşın, feodalizmdeki herhangi bir hakim sınıfın elinin altındaki en ussal ve hızlı tek artık büyütme tarzı olduğu ileri sürülebilir ... O yüzden feodal hakim sınıfın toplumsal tanımının askeri olması son derece mantıklıdır. Böyle bir toplumsal oluşumda savaşın ekonomik ussallığı, özgül bir ussallıktır: Rolü, kendisinden sonra gelen ve temelde sermaye birikiminin ritmiyle ve her

Bu karışıklık, görevler kalıtsal hale geldiğinde daha da vahim boyutlar aldı. Makam sahipleri kendi konumlarını haklı miraslarının bir parçası olarak görmeye başladılar ve Taç'ın, gerek makamların satış değerini gerekse bunların devr-i mirasını tehlikeye atabilecek keyfi önlemler alması karşısında öfkeye kapıldılar.

Taç'ın –makam üzerindeki, devr-i mirası sağlayan bir vergi olan– *paulette*'i arttırma gayretlerinin de hızlandırıcı bir etki yarattığı Fronde isyanı, bu durumu son derece açık biçimde ortaya koymuştur. Paris parlamentosunun Taç'a karşı yürüttüğü muhalefetin merkezinde, mali gereksinimlerini karşılamak amacıyla Taç'ın görev satışlarına ve *rentes*'e* (fiilen borçlanma) giderek daha çok başvurması neticesinde satılık makamların uğradığı değer kaybı bulunmaktaydı. Pek çok yerde makamların değeri düşmüştü. Bu, bazı makamların, şimdiki sahiplerinin çocuklarına geçtiğinde neredeyse hiçbir değerlerinin kalmayacağı anlamına geliyordu. Söz konusu gelişmeler, makam sahibi seçkinlerin patrimonyal çıkarlarını yüreğinden yaralamaktaydı.

Soyluluğun büyük bir kesiminin Taç'a yönelttiği şiddetli muhalefete rağmen, söz konusu isyan hiçbir zaman, hemen hemen aynı dönemde İngiltere'de patlak veren isyana benzer mutlakçılık karşıtı bir mücadele biçimini almadı. Muhalifler, daha ziyade "kralın gücünün mutlak olmakla birlikte sınırlandırılması" talebinde bulundular.[21] Ne Paris *parlamentosu* ne de taşra ya da yerel *parlamentolar*dan herhangi biri, Taç'ın egemenliğine meydan okumaya kalktı. İsyanın özünde tutucu olmasının nedeni, *parlamenterler*in sahip oldukları konumların kendilerine büyük oranda Kral tarafından bahşedilmiş olmasından kaynaklanıyordu. Çok uzaklardaki taşra parlamentolarında bile kraliyet memurlarının sayısı daha fazlaydı.

Ne soyluların ne de soylu olmayan makam sahiplerinin durumunda, mutlakçı devletin ya da muhafaza etmeye çalıştığı toplumsal yapının üstünlüğüne meydan okumaya hazır yeni doğmakta olan bir "burjuva" muhalefetinin izlerini bulmak mümkündü. Oysa İngiltere'de devlet, süratle Barrington Moore'un son derece yerinde bir biçimde, özgüvene sahip bir girişimci tarım kapitalistleri sınıfının çıkarlarına göre hareket eden

toplumsal oluşumun ekonomik temellerinin "durmadan ve evrensel değişimi"nin (Marx) egemen olduğu üretim tarzının gelişkin biçimlerinde oynadığı rolle karşılaştırılamayacak olan, zenginliği en çoklaştırma rolüdür

* Rantların "faiz" karşılığı mültezime verilmesi -çn.

21. Parker, *Making of French Absolutism*, s. 106.

bir "toprak sahipleri komitesi"[22] adını verdiği bir şeye dönüşürken, Fransa'nın *parlamenterleri* sadece mutlakçı devlette son derece kısmi ve ılımlı reformlar yapılmasını talep etmekle iktifa ediyorlardı. Çıkarları, girift bir makam sahipliği ve patronaj ağı aracılığıyla devletin çıkarlarına ayrılmaz bir biçimde bağlı olduğundan, Taç'a yönelik muhalefetin mutlakçılığa karşı tam teşekküllü bir saldırıya dönüşme ihtimali çok azdı; çünkü aksi halde tam da varlıklarının maddi temelini tehlikeye atmış olacaklardı.

Elbette devlete saldırmaktan uzak durmak için başka nedenler de vardı. Fronde, en bilinenleri Norman du Pieds ayaklanması ile Ormee isyanı olan büyük boyutlu köylü başkaldırıları ile noktalandı. 1590'lardaki Croquantlar ayaklanmasına gelince, bunlar özünde nitelik olarak senyörlük karşıtıydılar ve bu önceki isyanlarla aynı sınırlılıkları göstermişlerdi; siyasal bakımdan monarşik yönetim ilkelerinden bir kopma söz konusu değildi. Dolaysız üreticiler safından, toplumun yeniden yapılanması için alternatif bir toplumsal ve ekonomik tasarı sunmaya muktedir hiçbir toplumsal güç ortaya çıkmadı. Mutlakçı devletin doğması ve bunun sınıf güçleri arasında sebep olduğu şekillenme/kümeleniş, İngiltere'nin pazara yönelmiş yeomanlığına eş bir devrimci gücün ortaya çıkmasını engellemiştir. David Parker'ın, Ormee isyanı konusunda dediği gibi:

> Monarşiye karşı genel bir mücadeleyi sürdürebilecek sınıfların süratle ortaya çıkmalarını önleyen düşük ekonomik gelişme düzeyi, siyasal birliğin yokluğunu pekiştirmekteydi... İngiliz Devrimi'nin ardındaki harekete geçirici gücün büyük bölümünü ve Yeni Model Ordu'nun omurgasını oluşturan bağımsız küçük üreticiler ve yeoman çiftçiler gibi bir "orta sınıf"ın bir eşini Fransa'da görmek mümkün değildi.[23]

Soyluluk ile Taç arasında varılan ve Fronde isyanına son veren anlaş-

22. Barrington Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston: Beacon Yayınları, 1966), s. 19.

23. Parker, *Making of French Absolutism*, s. 110-12. Aynı zamanda bakınız: Boris Porchnev, *Les soulevements populaires en France de 1623 a 1648*. Bu çalışmanın bazı bölümleri, Isser Woloch'un yayına hazırladığı *The Peasantry In the Old Regime* içinde yer almaktadır. (New York: Robert Krieger Yayıncılık: 1977); Roland Mousnier, "Halk Ayaklanmalarında Konjonktür ve Şartlar", Woloch içinde. Boris Porchnev ile Roland Mousnier arasında, onyedinci yüzyıldaki köylü isyanlarının doğası hakkındaki tartışmaya ilişkin bir izahat için bakınız: J.H.M. Salmon, "Onyedinci Yüzyıl Fransasında Nüfuz Satışı ve Halk Tahriki", *Past and Present* no. 37 (Temmuz 1967); Robert Mandrou, "Porchnev, Mousnier ve Halk İsyanlarının Anlamı", çeviren: Linda Kimmel ve Isser Woloch, Isser Woloch'un derlediği *The Peasantry* içinde. Parker gibi Mandrou da, Porchnev'in ileri sürdüğü, bu devrimlerin, mutlakçı devlete karşı tam teşekküllü bir devrime dönüşmüş olabileceği fikrini destekleyecek hemen hiç kanıt olmadığını belirtmektedir. Yine bakınız: Pierre Goubert, "Onyedinci Yüzyılda Fransız Köylülüğü: Bölgesel bir örnek", Woloch

manın, Fransa'nın uzun vadedeki ekonomik geleceğini değiştirmek gibi bir etkisi hemen hiç olmadı. Her ne kadar Taç, soyluluğun mali ve siyasal özerkliğinin temellerini oymuşsa da, yine de makam sahiplerinin patrimonyal haklarına ya da *paulette*'e dokunmamayı kabul etti. Buna ilâveten yine Taç, makam sahiplerinin borç faizlerinin ve *rentes*'in kısmen ödenmesine itiraz etmedi. XIV. Louis'nin bütün yapabildiği, savaş maliyesinin eski usullerine, olağandışı vergilendirmeye, satılmak üzere yeni makamların ihdasına ve yeni *rentes* satışlarına başvurarak bu vaatleri yerine getirmek oldu. Ancak bunu yapmakla Taç, sadece zaten sallantıda olan mali durumunu iyice sarstı ve Avrupa'nın büyük bankerlerine her zamankinden daha fazla bağlanır oldu.[24] 1654'e gelindiğinde olağandışı vergilendirmeden sağlanan gelirler, toplam gelirin %63'üne ulaştı. 1661'de *rentes* ve kredi olarak bankerlerden alınan toplam borç miktarının 451 milyon *livres* olduğu tahmin edilmekteydi.

Colbert'in ve bakanlarının, *intendant*lann ve *commissaire*lerin mali güçlerini büyük oranda arttırarak devletin mali aygıtlarını onarma çabalarına rağmen, onyedinci yüzyılın son on yıllarında yeniden nükseden savaş bir kere daha ekonomiyi kaosa sürükledi. 1679-81 yılları arasında ödenen savaş borcu, 130 milyon *livres*'e varmıştı. XIV. Louis'in son yıllarında, devlet gelirlerinin yaklaşık %70'i doğrudan savaş harcamalarına gidiyordu. Bu durum kaçınılmaz olarak olağandışı vergilendirme ve makam satışları döngüsünün hızlanarak tekrarlanmasına yol açtı. 1691'de Parisli loncalar, yeni ihdas edilmiş makamlar için Taç'a 634.000 *livres* ödediler; toptan ve perakende pazarlarında 2000 makam ihdas olunmuştu. 1695 ile 1715 arasında gelirleri daha da arttırabilmek için *capitation, dixiéme* ve *vingtiéme* dahil, bir dizi vergi yeniden hayata geçirildi, ama bir yararı olmadı. 1715'de XIV Louis'in saltanatı sırasında devletin bütçe açığı yaklaşık 45 milyon *Livres*'e varmıştı ve ileriki yıllarda gelirlerin borç ödemelerine gideceği tahmin edilmekteydi.

Kırda ise senyörlük resimleri ile devlet vergilerinin oluşturduğu yük, köylülüğün kanını emiyordu. 1730'dan sonra tarımsal fiyatlarda yaşanan yükselme, kırsal üreticilerin çoğunluğu için bir kayıp oldu. Gerçekte lordlar rantları arttırmaya ve mülklerini yeniden düzenlemeye çalıştıkça, bu üreticilerin durumları daha da kötüleşmekteydi.[25] 1720-29 ile 1780-89

içinde. Goubert, Fransız emekçilerinin durumunu, İngiliz yeomalarının karşısına koymaktadır.

24. Parker, *Making of French Absolutism*, s. 64.

25. William Doyle, "Devrim Öncesi Fransasında Aristokratik bir Reaksiyon Yaşandı mı?". Douglas Johson'nın yayına hazırladığı *French Society and Revolution* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1976), s. 22.

arasındaki artış, %142'ye vardı, oysa tarımsal fiyatların ağırlıklı endeksi yalnızca %60 yükselmişti. Devrimin eşiğine gelindiğinde toprak rantları yüzyılın ikinci çeyreğiyle karşılaştırıldığında %50 kadar daha yüksekti.[26] Yaklaşık iki yüz yıl boyunca devlet vergilerinin artması ve senyörlük rantlarının yükselmesinin yarattığı etkinin anlamı şuydu: 18. yüzyıl sonlarında Fransız köylülüğünün yaklaşık dörtte üçü, geçimini beş hektardan büyük olmayan topraklardan sağlıyordu ve bu, tek bir ailenin ekonomik bağımsızlığı için gerekli en az miktarı oluşturmaktaydı. Çoğu eyalette köylü mülklerinin %5'inden fazlası bir hektardan daha küçüktü. Dolayısıyla köylülüğün ezici bir çoğunluğu için onaltıncı yüzyıl başında kaydedilen ilerleme, bulanık bir anıdan öte bir şey değildi. Pierre Goubert'in işaret ettiği gibi: "Köylü mülkiyetinin bir toplumsal piramidini yapacak olsaydık, tabanın son derece geniş, tepenin saçmalık derekesinde ufak olması gerekirdi"[27] Köylülüğün farklılaşmasından ve İngiltere'de kapitalizmin başlangıcına eşlik eden yeomanlığın ortaya çıkışından dolayı, köylü topluluğunda yaşanan parçalanmaya Fransa'nın kırsal peyzajında rastlanmıyordu. O yüzden, mutlakçı devletin mülkiyet haklarına sağladığı koruma karşısında Fransız köylülüğünün ödediği bedel son derece yüksekti; sınıf dayanışması ve köy topluluğunun bütünlüğü, hem devasa sıkıntılar hem de üretici köylü kitlelerinin yoksulluğu pahasına muhafaza edilebilmiştir.

Tarımsal alanda ortaya çıkan gelirin çok az bir kısmı gerisin geri tarımda üretken yatırımlara dönmekteydi. Yeni toprakların tarıma açılması, çitleme ve mülklerin sağlamlaştırılması ile yeni tarımsal tekniklerin devreye sokulması yoluyla, İngiliz tarım sistemi ile rekabet edebilmek için kimi toprak sahiplerinin gösterdiği sınırlı çabalara rağmen, Fransa'da bir "tarım devrimi"ni andıracak hiçbir gelişme olmadı.[28] Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında tarım fiyatlarının iyileşmesinden kaynaklanan muazzam kazançlar, rant ve resim tahsildarlarına gitmişti. O zamanlar bu servetin büyük bölümü soyluların yaşam tarzına uyan gösterişli tüketim biçimlerine ve makam alımlarına yatırılmıştı. Bu örüntü –tarımsal gelirin makamlara ve *rentese* bu akışı–, hem soylular hem de soylu olmayan toprak sahipleri için geçerliydi.

Bir yorumcunun da belirttiği gibi, konu makam alımlarına ve muhtelif özel zenginlik biçimlerine akıtılan servet miktarına geldiğinde, "onseki-

26. Lis ve Soly, *Poverty and Capitalism*, s. 136.

27. Pierre Goubert, "Onyedinci Yüzyıl Köylülüğü", *The Ancien Regime*, çeviren Steve Cox (Londra: Weidenfeld ve Nicolson, 1973), özellikle bölüm 5.

28. Lis ve Soly, *Poverty and Capitalism*, s. 137.

zinci yüzyıl hiçbir değişikliğin olmamasıyla dikkat çekmekteydi".[29] Gerçekten de onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında kostüm soyluluğuna ve makam sahipliğine giden kanalların sonuna dek açıldığına tanık olunmuştur.[30] Toplumsal ilerleme ve ekonomik güvenlik satıcısı olarak mutlakçı devlet, gerek burjuvazi gerekse soyluluk ünvanlarına yatırım yapanlar için sınırsız fırsatlar sunar görünmekteydi. François Furet'nin canlı bir biçimde tarif ettiği gibi:

> Makam ve soyluluk ünvanları satışı ve merkezi idare eliyle devlet, bütün sivil toplumu yutmaktaydı ... burjuvazinin servetinin tümü, soyluluk ünvanı almak üzere çekmecelere ve sandıklara konulmuştu ... *secrétaire de roi* makamlarının satılması, devletin mali gereksinimleri yüzünden onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında yeni bir yükseliş kazanmıştı ... Mali gereksinimlerinin giderek artan baskısı altındaki monarşi, daha çok *secrétaires de roi*'yi, yeni parlamento üyelerini ve soylu olmayan askeri ünvan satışıyla soylu yapmayı sürdürdü .. bu arada eski soylular da oğullarını bankerlerin kızlarıyla evlendirmekteydiler.[31]

1778'de Necker, devletin mahkemelerinde, yerel meclislerinde ve mali aygıtlarında, değeri yaklaşık 600 milyon *livres* tutan satılık makamların sayısının 51.000'den az olmadığını tahmin etmektedir. Lonca ustalarının ve çeşitli türde denetmenlerin elinde bulunan daha az karlı makamlarla birlikte kraliyet çevresinde, askeri ve idari kuruluşlardaki makamlar bu rakamlara dahil olmadığı için, bu rakamların doğruluğu oldukça kuşku götürür niteliktedir.[32]

Fransız toplumunun geniş kesimlerinin, satılık makam sahipliğinin o karmaşık ağına çekilmesiyle birlikte mutlakçı devletin devasa üst yapısı temellerinden iyice uzaklaşmaya başlamış olsa da, başlıca gelir kaynağının –köylülüğün– toplumsal artık üretme yeteneğinin sonlu olması ve hemen hiç esneklik taşımaması, kurtulunması mümkün olmayan bir gerçek olarak kaldı. O nedenle burjuvazinin kendisini mutlakçı devletin vergi/makam yapısına bağlaması ölçüsünde bu yapı da mevcut üretim tarzının saf bir eklentisi haline geldi.

29. Doyle, "Aristokratik bir Reaksiyon Yaşandı mı?", s. 7.

30. *Age.*, s. 14.

31. François Furet, *Interpreting the French Revolution* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1979), s. 103-6. [*Fransız Devrimini Yorumlamak*, Çev. A. Kayaş, Alan Yay., 1989.]

32. George V. Taylor, "Kapitalist Olmayan Zenginlik ve Fransız Devriminin Kaynakları", *American Historical Review* cilt 72, no. 2 (1967), s. 477.

Bu durumda mutlakçı toplumun toplumsal temelleri nasıl nitelenmelidir? Marx ve Engels'in, mutlakçılığın feodalizm ile kapitalizmin ortasında *geçişsel* bir devlet biçimini temsil ettiği görüşünü destekleyecek pek fazla bir kanıt yok gibi görünüyor.[33] François Furet gibi daha yakın dönemden yorumcular, "toplumsal" ya da sınıfsal içeriklerini boşaltarak, bir ölçüde benzer bir görüşü muhafaza etmeye çalıştılar. Furet, "*Ancien Régime* devleti[nin] soyluluktan ve burjuvaziden görece bağımsız" olduğunu ileri sürmektedir.[34] Furet ve başkaları, mutlakçılığın siyasal *özerkliği* üzerinde durmaktadırlar; onlara göre Fransız mutlakçılığının sahip olduğu özgül özerklik, feodalizmden kaynaklanan arkaik siyasal egemenlik ilkelerinin muhafazası ile siyasal örgütlenme ve yönetimin daha modern veçheleri arasında yer almaktaydı.[35]

Mutlakçı devletin özerkliğinin *maddi* kökleri neydi? Belirtilecek ilk nokta, bir üretim tarzı olarak feodalizmin tanımıyla ilgilidir. Mutlakçı devletin ortaya çıkmasından önce senyörlüğün artık çekme süreci, Brenner'in 'ekonomik olan' ile 'siyasal olan' arasındaki ... karışma" olarak tanımladığı şeye dayanmaktaydı.[36] Yani ekonomik artık sızdırabilmesi, hak iddiasını (eğer gerekiyorsa) doğrudan ekonomi dışı ya da siyasal zor kullanarak yaşama geçirebilmesine bağlıydı. Öte yandan mutlakçılık öncesi devlet de, lord ile köylü arasındaki artık çekme/sızdırma ilişkisinin bu temel yapısına dayanmaktaydı; tek tek lordlar, köylü artığının bir bölümü üzerindeki hak iddialarını yaşama geçirme sorumluluğunu kendileri üstlendikleri sürece, feodal siyasal örgütlenme de merkezsiz [ademi merkezî] yapısını sürdürebildi. Bu nedenle ilk dönem feodal devlet, siyasal otorite-

33. Bu, Engels'in yaptığı en tutarlı açımlamalardan biridir. Şöyle yazıyor: "Ancak, gerçi ayrıksıdır ama öyle dönemler olur ki savaşan sınıflar, devlet iktidarının bir an bir arabulucu gibi her ikisinden de belli bir bağımsızlık derecesi elde etmesini sağlayacak şekilde, birbirlerini dengelerler. Soyluluk ile kentli sınıf arasında bir dengenin oluştuğu onyedinci ve onsekizinci yüzyılların mutlak monarşisi böyledir; yine Birinci, hatta daha da fazlası İkinci İmparatorluk Bonapartizmi böyledir..." *The Origins of the Family, Private Property and the State* (Moskova: Progress Publishers, 1977), s. 168. Marx ve Engels'in mutlakçı devlet hakkındaki çeşitli yazıları, Hal Draper'in Karl Marx's *Theory of Revolution: State and Bureaucracy* cilt 1 içinde özetlenmiştir. Özellikle s. 475-96. Anderson, Marx ile Engels'in mutlakçılığın doğası hakkındaki çeşitli formülasyonlarında bulunan belirsizlikleri ve kavramsal "kaymaları" eleştirir; bakınız, Anderson, *Lineages*, s. 15-16.

34. Furet, *Interpreting the French Revolution*, s. 102.

35. *Age.*, s. 109-10.

36. Robert Brenner, "Avrupa Kapitalizminin Tarımsal Kökenleri", T.H. Aston ile C.H.E. Philpin'in yayına hazırladığı, *The Brenner Debate* içinde, (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1987), s. 227.

nin parçalı ya da dağılmış yapısıyla ayırt edilmekteydi.[37]

Daha önce gördüğümüz gibi, Fransa'da mutlakçı devletin kurulması, merkezden yoksun senyörlük iktidarına karşı, aşağıdan yükselen köylü isyanlarının zorunlu bir sonucuydu. Bununla birlikte, mutlakçı devletin belli bir ölçüde köylü artığının dağılımı üzerine yerel soylulukla giriştiği rekabet, feodal sınıf iktidarının bu yeniden inşasının bir sonucu olmuştur. Dolayısıyla Brenner'in de belirttiği gibi, toprağı keyfi bir biçimde vergilendirmek suretiyle Fransız devleti, bağımsız ya da "sınıf benzeri" bir görüngü olarak gelişmiştir.[38] Fransa'da mutlakçı devletin maddi ya da ekonomik özerkliğini oluşturan şey, arkaik feodalizm ile modern yönetim ilkeleri arasındaki belli ölçülerde belirsiz bir uzlaşma değil, buydu.

Öte yandan mutlakçı devletin, bağımsız bir artık sızdırıcı olarak iktidarını sağlamlaştırmak için soyluluğun bağlılığını temin etmesi gerekmekteydi. Gördüğümüz gibi bunu makam satışları, *rentes* ve toprak bağışları gibi, devletle ilgili servet biçimleri eliyle mükâfatlandırarak gerçekleştirdi. Aslında bunun anlamı şuydu: Servetlerinin ana kaynağını toprak mülkiyetinden sağlayan kişiler, köylü artığının vergilendirme yüzünden devlete akmaya başlamış kısmını dolaylı yollardan geri almaktaydılar. Hakim sınıfların güçlerinin ve gelirlerinin ihdası, büyük ölçüde "özel mülkiyetin siyasal alanda yeniden yaratılması"yla başarıldı.[39] Eski feodal soyluluğun bu dönüşümü öylesine tam oldu ki, onsekizinci yüzyılın sonunda kostüm soyluluğu ile kılıç soyluluğu arasındaki ayrım fiilen ortadan kalktı.[40]

Sonunda bu uzatma süresi, devlet biçimiyle kaynaştırmak suretiyle hakim sınıfın iktidarının *biçimini* kökten değiştirecekti. Ama Fransa'da onaltıncı yüzyılın sonundaki köylü ayaklanmaları karşısında feodal toplumsal ilişkilerin temel yapısı dönüşmüş bile olsa, feodal artık çekme iliş-

37. Perry Anderson şöyle yazıyor: "Bir üretim tarzı olarak feodalizm ilk olarak, paradoksal bir biçimde toplumsal oluşumun hemen her yanına bir zincir halinde dağılmış, organik bir ekonomik ve siyasal birlik olarak tanımlanmıştır. Artık çekme aygıtı olarak serflik kurumu, ekonomik sömürü ile siyasal-yasal zorlamayı, köyün moleküler düzeyinde birbirine kaynaştırmıştır. Lordun kendisi de , toprağın kendi nihai mülkü olduğu iddiasında bulunan bir üst senyöre sadakat ve kılıç hizmeti borçludur". *Lineages*, s. 19. Yine bakın: Ellen Wood, "Kapitalizmde Ekonomik Olan ile Siyasal Olanın Ayrılması", *New Left Review* 127 (Mart-Temmuz, 1981), b. 86-89.

38. Brenner, "Tarımsal Sınıf Yapısı ve Ekonomik Gelişme", Brenner Debate, s. 55.

39. Brenner, "Tarımsal Kökler", *Brenner Debate*, s. 290.

40. Colin Lucas, "Soylular, Burjuvalar ve Fransız Devriminin Kökenleri", *Past and Present* 60 (Ağustos 1973), s. 98.

kisinin temel *içeriği* değişmeden kaldı. Tek tek lordların yaptığı olağandışı ekonomik zorlamalar, yerini bu kez mutlakçı devletin mali aygıtlarının ifa ettiği ve dolayımladığı feodal artık çekme biçimine bırakmaktaydı. Pek çok açıdan vergi/makam satışı yoluyla [sağlanan] "siyasal birikim",[41] ekonomi dışı yolla feodal artık çekmenin mükemmel bir biçimini –en yüksek evresini– temsil etmekteydi.

Bu durumda Fransa'nın mutlakçı devletinin özerkliği, paradoksal bir biçimde feodal birikimin bir aracı olarak oynadığı doğrudan rolün yalın bir ifadesiydi. Hiç bir anlamda temel üretim ilişkilerine ve artık temellüküne dışsal, saf siyasal bir özerkliği yoktu. Çünkü artık temellükü ancak ekonomik ve siyasal olanın kaynaşması/karışması temelinde mümkündü.[42]

Sonuç olarak, mutlakçı devletin özerkliğinin ikili bir niteliği vardı: Köylü artığının rant ve vergiler arasında dağılımı üzerinde feodal hakim sınıfların öteki kesimleriyle rekabet ettiği ölçüde mutlakçı devlet, üretim ilişkilerinde sınıfa benzer bir rol üstlenmiştir. Ama onları kendi vergi/makam yapısı içine çekmek suretiyle rakiplerinin bağlılığını kazandığı ölçüde de toplumsal ilerleme ve servet birikimi için *mükemmel* [par excellence] bir araç olarak boy gösterdi. Hatta makam sahipliğinin özel mülk olma niteliği devrimle birlikte resmen kaldırıldıktan sonra bile devlet, bu muazzam mali aygıtın denetimini ele geçirmek suretiyle zenginleşmeye çalışanlann gözünde çekiciliğini sürdürdü. Başka bir deyişle Fransa devleti aynı anda nüfusun geniş katmanlarını yörüngesine çekerken, toplumda sınıfa benzer bir rol oynamaya da devam etti: Dolayısıyla siyasal birikim, *ancien régime* devletinin tanımlayıcı bir özelliğini oluşturmaktaydı.

Marksistler ekseriyetle *ancien régime*'in son yıllarını, feodalizmin son izlerini de silkip atma telâşındaki yükselen kapitalist burjuvazi ile Fransa'nın ekonomik ve siyasal yaşamı üzerindeki pençesini gevşetmeye niyeti olmayan reaksiyoner bir feodal hakim sınıf arasında gerilimin yükseldiği

41. Brenner, "Tarımsal Kökler", *Brenner Debate*, s. 236-42. Bizim burada "siyasal birikim" terimini kullanış tarzımız, Brenner'inkinden biraz farklıdır. Brenner bu terimi genellikle, ekonomi dışı artık çekmeyi ilk etapta mümkün kılan güçlerin birikimiyle sınırlamaktadır. Bu iki süreç arasında ayrım yapmak yararlı olsa bile bizim tanımımız sadece birinci değil ikinci sürece de, yani "ekonomik" artığın "siyasal" araçlarla biriktirilmesine atıfta bulunmaktadır.

42. Brenner'in ifade ettiği gibi, "feodal dinamiklerin 'siyasal' doğasını çok fazla öne çıkartan tarihçiler bazen feodal yönetim, feodal 'devlet' yapısının büyük bölümüyle –köylülüğün ürettiği zenginliğin çekilmesi, devri, yeniden dağıtımı ve tüketimi gibi– 'ekonomik' olduğunu unutma eğilimindedirler. *Age.*, s. 240

yıllar olarak görmüşlerdir. Bu görüş belki de en açık anlatımını Albert Soboul'ün çalışmalarında bulur. Soboul için Fransız Devrimi, burjuva-kapitalist bir devrimin prototipidir; *ancien régime*'in son on yılları rüşeym halinde kapitalist olarak tanımlanır ve feodal-mutlakçı toplumun arkaik "zincirler"ine karşı "filizlenen üretici güçler" biçiminde tasvir edilir. Devrimin kendisi, kapitalizme vesile olacak toplumsal ilişkilerin yolunu açacak olan üretici güçlerin gelişmesiyle, eski toplumsal ilişkileri "çatlatan" bir patlama olarak görülmektedir:

> Devrim, son çözümlemede ekonominin toplumsal temeli ile üretici güçlerin niteliği arasında bir çelişkiyle açıklanır... Onsekizinci yüzyılın sonunda mülk sahipliği sistemi ile tarımın ve manifaktürün düzenlenişinin artık yeni filizlenmekte olan üretici güçlerin gereksinimleriyle alâkası kalmamıştı ve üretim sürecine köstek olarak görülmeye başlanmışlardı. Manifesto'nun yazarlarının dediği gibi, "zincirlerin kırılması gerekti". Öyle de oldu.

Dahası, "burjuvazinin başarıyla yerine getirdiği Devrim, eski üretim sistemini ve ondan kaynaklanan toplumsal ilişkileri yok etti ve bunu yaparken eski egemen sınıfı, yani toprak aristokrasisini de ortadan kaldırdı".[43] Daha yakın döneme ait bir formülasyonda da Soboul, devrimi yapanın yüksek burjuvazi olmadığını; kapitalizmi gerçekten harekete geçiren gücün "*yeoman tipi köylüler, küçük topraklı çiftçiler ya da kulaklar*" olduğunu ileri sürmüştür.[44]

Üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkilerin geleneksel Marksist yorumunun ortaya çıkardığı kuramsal sorunlar üzerinde daha önce uzun uzadıya durmuştuk. Soboul'un çözümlemesi bu genel çerçeveye tam olarak oturmaktadır. Öte yandan Fransız *küçük topraklı çiftçisini* İngiliz yeomanları ile eşitleme çabası hiç de ikna edici değildir. Biz çözümlememizde, yaklaşık iki yüzyıl kadar öncesinde İngiltere'de ortaya çıkan küçük ölçekli kapitalist çiftçinin Fransız eşdeğerinin ortaya çıkabilmesi için, onsekizinci yüzyılın sonunda ne toplumsal ne de maddi bir temelin bulunduğunu göstermeye çalıştık. Bu soruna aşağıda tekrar döneceğiz, ancak *ancien régime*'in sonunda geçerli olan servet biçimleri ve sınıf ilişkilerinin genel kümelenişini daha ayrıntı bir biçimde incelemek zahmete değerdir.

Yukarıda andığımız gibi onyedinci yüzyılın başlarından itibaren burju-

43. Albert Soboul, *The French Revolution 1787-1799*. Çeviren Alan Forrest ve Colin Jones (New York: Vintage Kitapları, 1974), s. 21-2, 553. [*Fransız Devriminin Kısa Tarihi*, İsmail Yarkın, İnter Yay., 1989.]

44. Albert Soboul, "Du feodalisme au capitalisme: la Revolution française et la problematique des voies de passage", *La Pensee* no. 196 (1977), s. 64.

vazinin elindeki zenginlik, giderek çoğalarak toprağa ve makam alımlarına akmaya başladı. Daha o zamanlar Boris Porchnev'in "burjuvazinin feodalleşmesi" olarak adlandırdığı sürecin başlangıcına tanık olmak mümkündü. Bu eğilim, ancak mutlakçı devlet cesamet ve kudret olarak geliştikçe, daha bariz ve görünür bir hale geldi. Hepsi olmamakla birlikte, burjuvazinin zenginliğinin büyük kısmı, soyluların servetleriyle özünde aynı niteliği kazandı. Toprak rantlarının ve makamlardan sağlanan mali mükâfatların oluşturduğu özel mülkiyet, onsekizinci yüzyılın sonlarında bütün zenginliğin yaklaşık %80'ini oluşturuyordu. George Taylor'ın yazdığı gibi:

> soyluluğun çoğunluğu ile orta sınıfların mülk sahibi kesimi, onları ekonomik açıdan tek bir grup yapan sosyo-ekonomik değerler ve yatırım biçimleri bakımından bir süreklilik göstermekteydiler. Üretim ilişkilerinde aynı ortak rolü oynamaktaydılar. Aralarında hiçbir şekilde ekonomik bir farklılaşma sözkonusu değildi, farklılık sadece hukuksaldı.[45]

Ticareti ve mali etkinlikler ile personellerini gözönüne alırsak, soyluların ve soylu olmayanların bu iki alana da sadece eşit temelde girmekle kalmadıkları, daha da önemlisi her iki grubun etkinliklerinin iliklerine dek eski rejimin yapıları içine gömülmüş olduğu da görülecektir; her ikisinin de feodal toplumun dokusunu çatlatacak yeni bir "üretici güç"ü şahıslarında topladıkları söylenemez.

Taylor'un hatalı bir biçimde "saray kapitalizmi"[46] adını verdiği maliyenin ve bankacılığın merkezi Paris'teydi ve değişim ile ticari faaliyetlerin oldukça uzağında bulunuyordu. Paris, esas olarak mutlakçı devletin idari merkezine ve kraliyet sarayının işlerine çok yakın olduğundan, büyük mali çevrelerin merkezini oluşturmaktaydı. Haznedarlar, mültezimler ve eyaletlerden-taşradan akan vergi gelirlerini toplayan mali tahsildarlar burada bulunmaktaydı. Fransa'nın, İsviçre'nin ve Hollanda'nın büyük bankerleri, Fransız monarşisine verdikleri ticaret kredileri ve devlet borçlarını dermek üzere, yine Paris'te toplanmışlardı.

Gizli kapaklı ilişkilerden, kraliyetin idari yapısının "saraylaştırıcı" etkileri sayesinde tehlikeli ama kârlı işlerden yararlanması en olası kişiler tek tek bankerlerdi.[47] Spekülatörler, Indies Company, Discount Bank,

45. George V. Taylor, "Kapitalist Olmayan Zenginlik", s. 487-8.

46. George V. Taylor, "Onsekizinci Yüzyıl Fransasında Kapitalizm Türleri", *English Historical Review* cilt 79, (Temmuz 1964), s. 479.

47. George V. Taylor.

Paris Water Company gibi ayrıcalıklı anonim şirketler ile 1780'lerde piyasaya çıkmış çeşitli sigorta projeleri için sarayın verdiği kârlı imtiyazlardan vurgun sağlamak için kendilerini bu işlere verdiler.[48] Bu tür tekeller ile yararlanıcılarına sağladıkları spekülatif servetler, mutlakçı devletin faaliyetlerinden anlaşılmaz biçimde uzaktı: "Kapitalizmi mümkün kılan endüstriyel girişimler ya da gemi taşımacılığı değil, kraliyet maliyesi ile siyasal güdülemelerin yolaçtığı eski rejimin en hayret-i şayan işleri olmuştur."[49]

Mali dünya baştan ayağa burjuva değildi; Furet'in de belirttiği gibi, mali dünya, "soyluyu soylu olmayan durumlardan ayıran mukadder hat üzerinde *mükemmel* [par excellence] bir kesişme noktası" idi.[50] Soyluluk ünvanları edinmek ve soyluluğa karışmak başarılı bankerlerin izlediği en genel davranış kalıbıydı.[51] Bu sonradan soylu olanların [kan soylusu olmayan, soylu ünvanı satın alanların] çoğu, sarayın velinimetleri saflarından gelmekteydiler; mali işlerle uğraşanlara ihsan edilen ünvan ve saygınlık ticareti öylesine yoğundu ki, sarayla iş yapmak isteyenler için gerçek bir zorunluluk haline gelmişti.[52]

Fransız Devrimi'nin eşiğindeyken Prusya maliyesini saran spekülasyon patlaması –bilhassa İngiltere ile savaş gibi kendine has nedenleri olmakla birlikte–, *ancien régime* toplumunun ve üzerinde yükseldiği toplumsal yapıların kökleri çok daha derine inen bunalımının bir başka düzeydeki tezahürüydü. Devletin müflislik batağına batmış olmasına rağmen *agioteurs*, yüksek faizlerle devasa karlar elde etme umuduyla hükümete büyük miktarlarda borç vermeyi sürdürdüler.[53] Bu işi sürdürmelerinde şaşırtıcı bir yan yoktu; spekülatif ortamlarda tez kazanç sağlamak başlıca amaçlarını oluşturuyordu. Bu amaca ulaşmakta bankerlerin para bulmak için adeta çırpınan bir devletin sunduğu fırsatlardan başkasını aramaları gerekmiyordu. O zamanlar maliyeyle ilgilenen kimseler, mevcut toplumsal

48. Taylor, "Kapitalizmin Türleri", s. 488.

49. Taylor, "Kapitalizmin Türleri", s.491. Taylor'ın terimi bu tür etkinlikleri tanımlamak için kullanması son derece yanıltıcı olmaktadır. Daha sonra da açıklanacağı gibi, bu tür etkinliklerin, nihai olarak "ekonomi dışı" zorlamaya dayanan bir üretim devriyle tam anlamıyla bütünleşmiş olmaları, bunların kapitalizmden ziyade *feodal* üretim ilişkileriyle daha fazla ortak yanları bulunduğunu gösterir.

Bu uslamlama çizgisinin daha tutarlı bir çözümlemesi için bakınız: Tom Kemp, *Economic Forces in French History* (Londra: Dobson Kitapları, 1971), s. 54-5.

50. Furet, *Interpreting the French Revolution*, s. 101; Taylor, "Paris Borsası", s. 954.

51. Kemp, *Economic Forces*, s. 56

52. Taylor, soylu olmayan böyle birini anar; oğluna, "aslında bir çiftçi ve bir soylu olmaya zorlandı"ğını yazar. Taylor, "Kapitalizmin Türleri", s. 490.

53. Taylor, "Paris Borsası", s. 963.

ve siyasal yapıların çizdiği sınırların içinde kalan yatırım biçimleriyle karşılaştırıldığında, neredeyse tanım gereği şimdiye dek kanıtlanmamış bir potansiyele sahip olan sanayi ve ticarete uzun vadeli yatırımda bulunmakla daha az ilgiliydiler. Bu anlamda onsekizinci yüzyılın "mali kapitalistleri"nin Rönesans'daki muadillerinden bir farkları yoktu; Marx'ın da dediği gibi, "parasal servetin yalın varlığı ... sermayeye çözünmesinin gerçekleşebilmesi için asla yeterli değildir".[54]

Gerek ulusal gerekse uluslararası maliye, yumurtalarını üzerine bıraktığı mutlakçı devlet ile "saray kapitalizmi"nin asalağıydı; nüfuz ve entrikalar yoluyla büyük mali dünya kendisini sadece mevcut toplumsal yapıya uydurmuştu. Devlet borçları, krediler ve devlet teşekkülleri üzerinde spekülasyonda bulunurken, aynı anda bankerler de makam ve soyluluk ünvanı alımı yoluyla devletin bir başka düzeyde hissedarı olmuşlardı;

> İstismar ettikleri ve sömürdükleri fırsatların, sanayi teknolojisinin sermaye gerekleriyle hiçbir ilgisi yoktu; daha çok Fransa devletinin mali gereksinimlerini, Paris'te bol miktarda bulunan spekülatif sermayeyi ve sarayda elde edilebilecek ayrıcalıkları yansıtmaktaydılar. Kurdukları anonim şirketlerin üretime, ticari yaşama ya da sigorta işlerine katkısı hemen hiç yoktu; varsa yoksa borsacılık ve fiyat manipülasyonları ... Başka bir deyişle 1780'lerdeki patlama, ondokuzuncu yüzyılın henüz doğmamış endüstriyel ve mali sisteminden ziyade, eski düzenin aristokratik ve monarşik kurumları üzerinde gerçekleşmişti. Sanayi Devrimi adı verilen şeyin değil, erken dönem modern Avrupa'nın saray kapitalizmini örneklemekteydi.[55]

Ticaret sermayesi ve ticaret yaşamı, pek çok önemli bakımdan mali dünyadan farklılık göstermekteydi. Her şeyden önce Paris bankacılığı kadar dolaysız bir biçimde devletle ilgili yatırımlara dayanmıyordu. Deniz aşırı ticaretle, toptancı pazarlarıyla ve kırsal imalatla içiçe geçmişti. Öylesine ki, sermayesinin çok azı sabit değerlere yatırılmaktaydı; yatırılan da iyiden iyiye ilkel ve genellikle derme çatmaydı. Örneğin sanayi üretiminin değer olarak üçte ikisinin gerçekleştirildiği merkezi Lyon'da bulunan tekstil sanayinde gereçlerin çoğu doğrudan el işçilerinin kendilerine aitti.[56] Kırsal sanayide de durum hemen hemen aynıydı; tacir imalatçılar sabit değil, esas olarak döner sermayeyi sağlamaktaydılar. Büyük ölçekli işliklere ve makinelere yatırım yapmaktansa, dışarı iş verme sistemi teme-

54. Karl Marx, *Grundrisse* (Harmondsworth: Penguin, 1973), s. 506.
55. Taylor "Paris Borsası", s. 977.
56. Taylor, "Kapitalist Olmayan Zenginlik", s. 483.

linde sömürülebilecek, bol miktarda ucuz kırsal emek arzıyla daha çok ilgiliydiler. Gereken tek şey, ham madde ve iş sürecinin düzenlenişi konularında denetimin tüccarların kendilerinde olmasıydı.[57] Böylelikle ticaret sermayesi büyük ölçüde kendisini hakim üretim yöntemlerine uydurdu. Öte yandan Fransa'da ticaret sermayesinin kırsal sanayi üzerindeki egemenliğinin fabrika çıkışlı üretime geçişi geciktirdiği görülmektedir:

> Sipariş veren tüccarların egemen olduğu bölgelerde, ev sanayiinden fabrika sistemine geçişin yaşanmadığı görülüyor. Bu tüccarlar, ancak kendi ticari ufukları dahilinde manifaktür üretimi yaptıklarından, sabit maliyetlerinde yüksek bir artışa hazır değillerdi. Ayrıca geleneksel üretim koşullarının devamında çıkarları olduğu için, sipariş usulü çalışan kimseler, doğrudan üreticiler üzerinde egemenlik tesis etmek istemişlerdir.[58]

Ticaret sermayesinin tutucu niteliğinin açıklanmasında yardımı olacak başka nedenler de vardır. Ticaret tam da doğası gereği son derece istikrarsız bir yatırım biçimiydi. Deniz kazaları, lüks mallar ticaretinin kararsız ve gelgeç olması, sürekli savaş hali, tüccar-kapitalistin servetini bir gecede yok edebilmekteydi. Dolayısıyla Comte de Villele'nin şu satırları ortak bir görüşü ifade etmekteydi:

> kazandığı serveti sadece elinde tutmak isteyen her insan, sınıfı ya da mesleği ne olursa olsun, servet kazanmaya çalışan insanlardan servetini uzak tutmalıdır ... enayi yerine konulmamak için bütün iş yaşamından, bununla ilgili bütün bağlantılardan uzak durmalıdır. Üstelik herkesin kulağına küpe olması gereken bir ata sözünde de dendiği gibi, herkes kendi *işine* [metier] baksın; mülk sahibi spekülasyon yapsın, tüccar tarımla uğraşsın, olacak iş mi? ... Ben şahsen en ufak bir spekülasyon işine girmemişimdir.[59]

Bu sözlerin, "servet yapmış" insanları küçük gören soyluluğun malum önyargılarını dile getirdiğine kuşku yoktur. Bununla birlikte değişime ve ticarete duyulan bu soğukluğun toplumsal yapıda da derin kökleri vardır. Bütün bir toplum genelinde değiş tokuş ve ticaret yoluyla para yapma işi, serveti mülke dayalı yatırım biçimlerinden edinmek gibi aristokratik bir ideal karşısında kesinlikle ikincildi. O nedenle ticaret sayesinde birikti-

57. Kemp, *Economic Forces*, s. 35.

58. Lis ve Soly, *Poverty and Capitalism*, s. 155.

59. Zikreden Robert Forster, *The Nobility of Toulouse* (Baltimore: Johns Hopkins Yayınları, 1960), s. 118.

rilmiş zenginliğin ister yıllık sabit bir getiri sağlayan hükümet aylıkları [*rentes*], ister bir makam isterse toprak biçiminde olsun, mülke dayalı biçimlere dönüştürülmesi az rastlanır bir durum değildi. Bazı büyük kentlerde ve limanlarda ortaya çıkan *yüksek burjuvazi*, genellikle ancak saygınlık sembolü olarak bir soyluluk statüsü edindikten sonra toplumsal saygı uyandırabilmekteydi.

Tarihçiler, mülke dayanan yatırım biçimlerinin sağladığı istikrar ve saygınlığın ticarete yeğlenmesiyle birlikte, "tacir sınıfın 'boynunun vurulması'na"[60] doğru giden genel bir eğilimden sözederler. Colin Lucas'ın yazdığı gibi:

> Tüccar ailelerinin sermayelerini, ticari yatırımlarda bulunarak daha yüksek bir geri dönüş arayışı içine girmektense, hepsi de %2-4 arası bir getiri sağlayan toprağa, hükümete, özel aylıklara [*rentes*] ve makam alımlarına yatırmaları, onyedinci yüzyılda olduğu gibi onsekizinci yüzyılda da tutarlılık gösteren bir örüntü olmuştur. Bu insanlar kapitalist değil, toplumsal bir saikle davranmaktaydılar. Ticaretin tanım gereği bayağı ve şerefsiz bir iş olduğunu kabul etmişlerdi ... O yüzden ekonomik açıdan soylular ile burjuvalar, her ikisinin de servetlerinin büyük bir kısımını kapitalist-olmayan yollardan sağlamaya çalışmaları ölçüsünde, birbirlerine benzemekteydiler...[61]

Özetle burjuvazinin bütün yatırımlarını gerçekleştirdiği ve iş etkinliklerinde bulunduğu –maliye, ticaret ve mülk sahipliği gibi– alanlarda, feodal toplumun "zincirleri"ni kırmak üzere olan "devrimci bir burjuvazi"nin varlığını düşündürtecek pek az kanıt vardır. Soyluluk gibi burjuvazinin de serveti, mevcut toplumun yapılarıyla tam anlamıyla bütünleşmişti. Var olduğu kadarıyla "özel girişim" de kesinlikle kapitalist olmayan bir nitelik taşıyordu.[62] Teknolojik yenilenme suretiyle sermayenin genişlemiş yeniden üretimine dayanmak yerine, sahibine, köylü nüfustan sızdırılmış zenginlikten pay alma hakkını veren esas olarak makam ve özel toprak sahipliğine dayanmaktaydı.

Bütün bunları söyledikten sonra, durumu abartmamak da gerekir. *Ancien régime* asla ekonomik bakımdan durgun bir rejim değildi. 1720'lerle devrimin patlak verdiği tarih arasında dış ticaret %400, yünlü kumaş ve keten üretimi sırasıyla %61 ile %80, demir %300 ve kömür üretimi

60. *Age.*, s. 102.

61. Lucas, "Soylular, Burjuvalar", s. 92.

62. J.F. Bosher, *French Finances, 1770-1795: From Business to Bureaucracy* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1970), s. 286.

%700 artmıştı.[63] Ekonomi büyümekle birlikte, Britanya'nın hızla gelişen kapitalist ekonomisiyle ne nicelik ne de nitelik olarak kıyaslanabilecek durumdaydı.[64] Şu iki özellik; *ancien régime*'in yapıları arasında çaresizlik içinde ilerleme olanağı arayan sonradan görme burjuvaların sayılarının artması ve Britanya'nın Fransa üzerindeki ekonomik ve askeri üstünlüğünün artması, 1789 devriminin patlak vermesinde kilit önemi haiz etkenler olmuştur.

Eski rejimin sonlarına doğru mutlakçılığın başlıca çelişkilerinden biri de, burjuvaların satılık makamlara olan talep artışına ayak uydurmakta yetersiz kalmasıydı. Soylular ile burjuvalar arasında yatırım ve servet biçimleri bakımından bir süreklilik bulunsa da, bundan bu iki grup arasında bir toplumsal çatışmanın ortaya çıkması için hiç bir temel olmadığı sonucuna varılamaz. Aslına bakılırsa eski rejimin sonlarına doğru toplumsal ilerlemenin yerleşik kanallarında ortaya çıkan bir çelişkinin, iki grup arasındaki çatışmanın başlıca kaynağını oluşturduğu görülmektedir.[65] Ordunun üst rütbeleri ile devletin yüksek makamları, geleneksel olarak büyük servet sahibi kimselere ve eski soylu ailelere ayrılmıştı. Monarşi, mevcut satılık makamların ve soyluluk ünvanlarının sayısını arttırmayı başaramayınca, bu dışlayıcılık daha da beter bir hal almıştı. Buna bir de, –sadece daha zengin maliyecilere ve bankerlere ayrılmış olan– *secrétaires du roi* gibi makamlar değerlerini muhafaza ederken, enflasyondan dolayı aşağı makamların değerinin düşmesi gibi bir gelişme eklenmişti.[66] Bu yüzden *ancien régime*'in son yıllarında toplumsal terfinin geleneksel yolları, soyluluğun daha düşük kesimlerinin, meslek sahibi burjuvaların ve aşağı makam sahiplerinin gözüne adamakıllı büzüşmüş ve tıkanmış gibi görünmüş olmalıydı.

Soru şudur: Bu neden oldu? Neden mutlakçı devlet, burjuvazinin daha büyük, soyluluğun ise daha küçük kesimlerini, devlet içindeki makamların sayısını arttırarak atayamadı? Bunun temel nedeni, gerek ekonomik gerekse askeri alanda Fransa devletinin İngiliz kapitalizminin reka-

63. Paul McGarr, "Büyük Fransız Devrimi", *International Socialism*, no. 43. (Haziran, 1989), s.23.

64. "1789'da İngiltere'de 20.000'nin üzerinde pamuk eğirme makinası, 9000 yeni çıkrık makinası ve 200 Arkwright değirmen vardı. Fransa'da ise rakamlar sırasıyla şöyleydi: binden biraz az, hiç ve sekiz!", "Büyük Fransız Devrimi", s.27.

65. Lucas, "Soylular, Burjuvalar", s. 103.

66. Makamları giderek değer yitiren alt makam sahiplerinin, *secrétaires du roi* gibi üst makam sahiplerine karşı duydukları kızgınlık, devrimci meclislerin ayrılmaz bir parçası olan bankerlerin bağırış, çağırışlarla suçlanmalarını da açıklar.

betçi saldırılarını karşılamada giderek artan yeteneksizliğinin bir sonucu olarak devletin içine düştüğü genel bunalıma kadar uzanmaktadır. 1789 Mayısında devrimi hızlandırıcı bir etken olarak daha çok Üçüncü Tabaka'dan, daha az olarak da soylulardan gelen temsil edilme talebinin asıl nedeni, Yedi Yıl Savaşları ile Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın ardından devletin ve ekonominin mali açıdan uğradığı yıkımdı:

> Fransız Monarşisi, onsekizinci yüzyılda katıldığı bütün Avrupa-içi savaşları kaybetmiş, sadece uzaktaki, Amerika'nın bağımsızlığını ilgilendiren savaşta bir tür zafer kazanmıştı; ama bu zaferin maliyeti, devletin iflâs etmesi oldu. Savaş bozgunlarının yarattığı aşağılanma, savaşlar yüzünden gelirleri artırmanın sıkıntısıyla da birleşince, ülkenin kurumlarının temelden bir onarıma gereksinmesi olduğunu söyleyen eleştirmenlerin savları itibar kazandı.[67]

Bu açıklamanın devrimin *dışsal* nedenlerini çok fazla öne çıkardığı düşünülebilir. Bununla birlikte, onsekizinci yüzyılın sonlarında üretim güçleri ve ilişkileri hakkında hâlâ saf yerel ve ulusal koşullar içinde kalarak konuşabilmek mümkün olsaydı eğer, "dışsal" ve "içsel" nedenler arasında yapılacak bir ayrımın anlamı olabilirdi ancak. Marx, onsekizinci yüzyılı, İngiliz kapitalizminin egemenliğinde bir dünya pazarının ve ticaretinin geliştiği, "birbirlerinden ayrı ulusların eski doğal dışlayıcılıklarının ortadan kalktı"ğı,[68] gerçek anlamda bir dünya tarihi olarak tarif edilebilecek şeyin başlangıç noktası olarak görmüştür. Dünya tarihi denen şeyin doğuşunun, aynı zamanda çoğu gelişmiş ülkenin üretim güçleri ve ilişkilerinin, daha az gelişmiş olanlar üzerinde derin etkiler yaratması gibi bir anlamı da olmuştur:

> Tarihteki bütün bu çatışmaların kökenleri, bizim görüşümüzce üretici güçler ile etkileşim biçimleri arasındaki çelişkide yatmaktadır. Geçerken belirtelim, bir ülkede çatışmalara yol açmak için bu çelişkinin ille de o ülkede uç sınırlara varması gerekmez. Uluslararası etkileşimin yarattığı endüstriyel bakımdan gelişmiş ülkelerle rekabet olgusu, daha geri kalmış endüstrilere sahip ülkelerde de benzer bir çelişki yaratmaya yeter... [69]

67. Theda Skocpol, "Fransız Devriminin Dünya Tarihsel bir Bakış Açısından Yeniden Değerlendirilmesi", *Social Research*, cilt 56, no.1 (Bahar, 1989), s. 60.

68. Karl Marx, C.J. Arthur'un yayına hazırladığı *German Ideology* içinde (New York: International Publishers, 1974), s. 78.

69. *Age.*, s. 89.

Bu açıdan bakıldığında Fransa devletinin mali bunalımı, belli bir artık çekme/sızdırma biçimini gerektiren, kökleri çok daha derinlere uzanan bir bunalımın ifadesi olarak da görülebilir. Mutlakçılığın can evini oluşturan siyasi birikim dinamiğinin ana veçhesi, devletin savaşabilme gücünü elinde bulundurabilmesiydi. Şayet buna halel gelirse, devletin dayandığı bütün bir üretim ilişkileri yapısı da ciddi bunalımlara sürüklenmekten kendini kurtaramazdı.

Üstelik uluslararası rekabetin etkisi, sadece mevcut üretim ilişkilerini parçalamakla kalmadı, aynı zamanda bunların kapitalizm yönünde *dönüşmelerine* de yardım etti; toplumsal güçlerin, bu "dışsal" dinamiklerin etkisi altındaki Fransa toplumunun *içinde* bulunması gerekiyordu. Devrim sırasında vuku bulan olayların ve özelde burjuvazi ile kapitalizm arasındaki ilişkinin nasıl yorumlanacağı konusuna gelindiğinde, bu gerçek devasa açılımlar sunar. Daha önce belirttiğimiz gibi, burjuvazinin zenginliğinin oylumunun *ancien régime*'e sıkı sıkıya bağlı olduğu ve burjuvazinin hakim sınıfın bir parçasını oluşturduğu doğrudur. Ama aynı zamanda Fransa'nın sanayi ve ticari zenginliğinin onsekizinci yüzyılda hatırı sayılır bir büyüme ve dönüşüme uğradığı da doğrudur. Bugün pek az kimse devrimden önce tam gelişmiş bir kapitalist sınıfın varlığından söz edebilmektedir. Oysa Fransız burjuvazisinin uluslararası rekabetin yarattığı etki altında böyle bir sınıfa dönüşme sürecinde olduğu tartışmasız gibi görünmektedir. Üstelik, gördüğümüz gibi, sanayi ve ticaretin gelişmesi ile burjuvazinin makamlara olan ve devrimin hızlanmasında da katkısı bulunan artan talebi arasında bir bağlantı bulunmaktaydı. Bununla, devrim öncesinde ve sırasında burjuvazinin siyasal talepleri ile kapitalizmin ekonomik gereksinmeleri arasında doğrudan ve bilinçli bir ilişki olduğunu söylemeye çalıştığımız akla gelmesin. Ama bu ikisi arasında *belli* bir ilişkinin olduğunu söylüyoruz.

Burada vurgulanması gereken konu, devrimin dışsal ve içsel nedenlerini karşı karşıya getirmenin pek bir anlamının olmadığıdır. Örneğin rekabetin etkisi böyle bir ikileme göre nasıl sınıflandırılır? Rekabet, Fransa'nın üretim ilişkilerine dışsal mıdır, yoksa içsel mi? Devrimi hızlandıran temel çatışmayı, iki üretim ilişkisi dizisi arasında bir çatışma olarak görmek çok daha aydınlatıcı olacaktır. O nedenle mutlakçı devletin bunalımını, yeni bir kapitalist güçler ile üretim ilişkileri dizisinin, yeni uluslararası düzenin rekabetçi baskıları karşısında giderek daha yetersiz hale gelen eski üretim ilişkileri dizisiyle giderek sertleşen bir çatışmaya girmiş olduğu uzun ve oldukça değişen bir sürecin parçası olarak görmek mümkündür.

II. Devrimin Yol Ayrımında

Devrimin eşiğine gelindiğinde, elbette kimse ne Fransa devletinin yüz yüze olduğu bunalımın ne de bunalımın hızlandırdığı olayların tarihsel anlamının farkındaydı. Fransız Devrimi'nin doğası üzerine yapılan son dönem tartışmaları ele alırken Eric Hobsbawm şunları yazıyor:

> Ortodoks yorumun "revizyonist" eleştirilerinin çoğunun gerek olgusal gerekse kavramsal açıdan meşru olduklarının kabul edilmesi gerekir. Çöküş halindeki feodal aristokrasiyi saf dışı bırakarak devletin kaderini eline almaya hazır, ekonomik iktidarın yeni gerçekliklerini temsil eden sınıf bilincine sahip bir burjuvazi 1789'da yoktu; ve 1780'lerde var olduğu kadarıyla da bu sınıfın hedefi toplumsal bir devrim değil, daha ziyade krallık kurumunda reform yapılmasıydı. Endüstriyel bir kapitalist ekonominin inşası ise hiç bir suretle bilinçli amaçlarını oluşturmuyordu. Ne de gerek yıllar boyu süren ciddi karışıklıklara sebep olduğundan, gerekse ekonomik büyümeyi yavaşlatmakta çıkarı bulunan oldukça geniş bir siyaseten mühim yurttaşlar bloğu –köylüler ile küçük burjuvalar– yarattığından, Fransız ekonomisi üzerinde olumsuz etkisi neredeyse kesin olan devrimin amacı buydu.[70]

Şayet Fransız Devrimi, Fransa'da kapitalist bir toplumsal düzen kurma niyeti olan "sınıf bilincine sahip bir burjuvazi" tarafından gerçekleştirilmiş bir devrim değildiyse, o zaman devrimin olaylarını ve sonuçlarını, kapitalizmin Fransa'daki uzun vadeli gelişimi açısından nasıl yorumlayacağız?[71] Taylor'un ileri sürdüğü gibi, "siyasal sonuçlan olan toplumsal bir devrim değil, [yalnızca] toplumsal sonuçları olan siyasal bir devrim" miydi?[72] Yoksa Furet ve diğer "revizyonist" kuramcıların ısrarla vurguladıkları gibi, çok daha dar bir biçimde tanımlanmış, aslında herhangi bir toplumsal ya da ekonomik içerikten yoksun, özerk siyasal ve ideolojik bir mücadele miydi?[73]

70. Eric Hobsbawm, "Bir 'Burjuva Devrimi'nin Yapılması", *Social Research*, cilt 56, sayı 1 (Bahar, 1989), s. 18.

71. Immanuel Wallerstein için ortodoks devrim yorumuna yapılan "revizyonist" saldırılarda tartışmaya değer bir yan yoktur, zira tanım gereği Fransa 1789'da zaten kapitalisttir. "Fransız Devrimi bir 'burjuva devrimi' olamazdı, çünkü Fransa'nın da içinde yer aldığı kapitalist dünya ekonomisi çoktandır egemen sınıf tabakalarının 'ekonomik davranışları bakımından' kapitalist bir ekonomiydi". Immanuel Wallerstein, "Dünya Çapında Bir Tarihsel Olay Olarak Fransız Devrimi", *Social Research*, cilt 56, sayı 1 (Bahar 1989), s. 36.

72. Taylor, "Kapitalist Olmayan Zenginlik", s.491.

73. Furet, *Interpreting the French Revolution*, s. 104. Bu devrim üzerine yazılmış "revizyonist" yazıların yararlı bir derlemesi için bakınız William Doyle, *Origins of the French Revolution* (New York: Oxford ÜniversitesiYayıları, 1980), özellikle bölüm I.

Bu revizyonist meydan okumayı karşılamayı amaçlayan ciddi bir Marksist girişimin üstesinden gelmesi gereken pek çok sorun bulunmaktadır. Revizyonist dava, büyük ölçüde devrim sırasında sınıf bilincine sahip kapitalist bir burjuvazinin olmadığı [savına] dayanıyor görünmektedir. O nedenle burjuva devrim fikrinin, kapitalistlerin öz bilinçli müdahalesini gerektirip gerektirmediğini sormamız gerekiyor. Alex Callinicos, revizyonist davayı sarsmanın, ancak burjuva devriminin bu türden öz bilinçli aktörlerin varlığını gerektirdiğini kabul etmekle mümkün olabileceğini ileri sürmüştür:

> Revizyonist saldırılara karşılık verirken odağın değiştirilmesi gerekir. Burjuva devrimlerinin, kapitalistlerin bilinçli bir biçimde yaptıkları devrimler olarak değil, kapitalizme ön ayak olan devrimler olarak anlaşılmaları gerekir. Vurgu, burjuva devrimini yapan sınıftan, böyle bir devrimin etkilerine –ondan yarar sağlayan sınıfa– kaydırılmalıdır. Daha özel olarak ifade edersek, bir burjuva devrimi, siyasal bir dönüşümdür; geniş ölçekli sermaye birikiminin ve burjuvazinin başat sınıf olarak yerleşmesinin ön koşulu olarak, devlet iktidarında ortaya çıkan bir değişimdir. O halde bu tanım belli etkileri haiz siyasal bir değişiklik gerektirir. Dönüşümü kotaran toplumsal güçler hakkında hiçbir şey söylemez.[74]

Bilinçli failler ile belli eylemlerin amaçlanmış sonuçları ve bu eylemlerin, gerek kısa gerekse uzun vadede söz konusu toplumsal aktörlerin başlangıçtaki niyetlerinden dramatik ölçülerde farklılık göstermesi muhtemel sonuçları arasındaki ayrım, bu formülasyonun merkezini oluşturmaktadır. Peki bu formülasyonun devrim olaylarının aydınlatılmasında bize nasıl bir yardımı olacaktır?

Önce bilinçli failler meselesini ele alalım. Yukarıdaki değerlendirmenin de ortaya çıkardığı gibi, şayet mutlakçılığın ve soyluların ayrıcalıklarının yarattığı zincirlerden kurtulmak ve Fransa'da kapitalist gelişmeyi başlatmak yönünde tam gelişmiş bir programa sahip, sınıf bilincini haiz bir burjuvazinin kanıtlarını arama işine 1789'dan başlarsak, böyle bir şey bulmamız mümkün olmayacaktır. Revizyonistler en azından, onsekizinci yüzyıl burjuvazisi ile soyluluğunun tamamen olmasa bile büyük bölümüyle servetlerinin biçimi bakımından birbirlerinden farksız oldukları savında haklıdırlar. Gerçekten de, Elizabeth ve Eugene Genovese'nin belirttiği

74. Alex Callinicos, "Burjuva Devrimleri ve Tarihsel Materyalizm", *International Socialism*, no 43 (Haziran 1989), s. 143. Bu, Geoff Eley'in daha önce sözü edilen yerde geliştirdiği argümana benzemektedir. Eley ve Blackbourn, *Peculiarities*, s. 82-3.

gibi, "bütün bir *ancien régime* tarihi burjuva denilebilecek bir ulusal sınıfın oluşumunun önüne dikilmiştir".[75] Belirgin bir burjuva kültürünün gelişmesinin önüne gerçek sınırlar koyan olgu buydu. En iyi halde böyle bir kültürün gelişmesi, son derece inişli–çıkışlı bir meseleydi:

> Geriye bakıldığında kimi soyluların burjuva denebilecek birtakım inançlar geliştirdikleri ve birtakım burjuva değerlerini aziz tuttukları görülmektedir. Aydınlanma düşüncesi üzerinde *ancien régime* burjuvazisinin hiçbir tekeli olmamıştır. İkinci ve üçüncü tabakadan farklı gruplar burjuva ideolojisine benzer görüşler savunmuşlardır, ama bu görüşler ekseriyetle çatışmalı bir biçimde algılanmıştır ... Burjuvazi, Fransız Devrimi'nin ortaya çıkışına ancak bölük pörçük katkılarda bulundu ve bunu bilinçli yaptı.[76]

Şu halde kimsenin, hatta burjuvazinin devrimde önderlik rolü oynamış olması mümkün kesimlerinin bile burjuva-kapitalist bir devrim gerçekleştirme yönünde açık bir maksat gütmediklerini ya da programa sahip olmadıklarını söylemek doğru olacaktır. *Cahier* [meclis tutanakları] konusunda yapılan çalışmalar, bir programı andıran ya da dahası sınıf bilincine benzer bir şeyler ortaya çıkarmayı başaramamıştır.[77]

Böyle olmasında şaşılacak bir yan yoktur. Devrimin başlangıcında Üçüncü Tabaka'yı birleştiren şey, "fazilet", "eşitlik" ve "bireycilik" gibi, hepsi de bütün özgül anlamlarını bu tarihsel bağlamdan alan kavramlar etrafında dönen bir dizi gevşek yapılı idealdi. "Eşitlik"ten asla bütün toplumsal sınıfların eşitliğine ya da demokrasiye bağlılık kastedilmiyordu. Bu, değerli "meslek sahipleri"nin eşitliğiydi.[78] "Fazilet" ile "bireysellik"in, ticari ya da endüstriyel faaliyetle hemen hiç bir ilgisi yoktu; bunlar aristokratik dışlayıcılığa karşı, daha çok olumsuz terimlerle tanımlanmaktaydılar. Hobsbawm'ın yazdığı gibi:

> Kendilerini, herkese eşit hak ve şansın tanındığı bir sivil toplum idealine adamış da olsalar, orta tabaka mensuplarının kendilerini bir hakim sınıf ya da eski rejimin siyasal yapısına başkaldıran kimseler olarak gördüklerine dair en ufak bir işaret yoktur. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar, ideolojik bakımdan bu tarz bir tabaka olan Alman *Burgertum*'u da, büyük ölçüde

75. Elizabeth Fox-Genovese ve Eugene D. Genovese, *The Fruits of Merchant Capital* (New York: *Monthly Review* Yayınları, 1983), s. 225.

76. *Age.*, s. 226.

77. Fox-Genovese ve Genovese, *Merchant Capital*, s. 221.

78. Bu nokta , Abbe Sieyes'in Üçüncü Tabaka ile ilgili ünlü risalesinde geniş olarak açıklanmıştır. Hobsbawm, "Bir Burjuva Devrimi", s. 22.

"bütün liberalliklerine karşın hükümetlerinin en sadık görevlilerini oluşturan, monarşik-bürokratik anayasalcı ve aydınlanmış mutlakçı devlete yığınla bağla bağlı" bir topluluk oluşturmaktaydı.[79]

Bu grup, eski rejimin makam sahibi seçkinlerinin dar dışlayıcılığına son verecek, "yeteneğe açık bir ilerleme/kariyer sistemi"ne dayanan bir devlet talep ediyordu. Bu türden taleplerde, devrimci meclisleri dolduran kimselerin ya toprak sahipliğini ya da makam sahipliği ilkesini bir seçkinlik statüsü ölçütü olarak reddettiklerini gösterir hiçbir ima bulunmamaktadır.[80] Başka bir deyişle, burjuvazinin işe kendi maddi çıkarlarına karşılık gelen bir dizi talepten başlaması son derece akla uygundu. Ve burjuvazinin dolaysız maddi çıkarları, eski düzenin çıkarlarıyla, özellikle de mutlakçı devletin artık-çekme yetkilerine yakından bağlıydı.

Devlet görevlerine girme olanaklarının arttırılması yönündeki taleplerin biçimlenmesinde bu maddi çıkarların yaşamsal önemi olduğuna kuşku yoktur. Ancak George Comninel'in yaptığı gibi bu olguya bakarak, bu taleplerin kazanılmasının, devrimin asıl siyasal mücadelesinin özünü oluşturduğu sonucunu mu çıkartmalıyız? Şöyle yazıyor Comninel:

> Fransız Devrimi, özünde aynı anda doğrudan artık çekme ilişkilerine de temas eden, temel siyasal ilişkiler üzerine *sınıf-içi* bir çatışmaydı. İktidar ve artık çekme gibi temel meseleler üzerinde, hakim sınıflar arasındaki bir iç savaştı. Mücadelenin odağını devletin doğası oluşturuyordu ve çatışmaya özgül *siyasal* biçimini veren buydu. Çünkü söz konusu olan temel toplumsal çıkarlar, doğrudan devlet ilişkilerine bağlıydı.[81]

Comninel, devrimden asıl kazançlı çıkanın burjuvazi olduğunu inkâr etmiyor. Burjuvazinin bilinçli amaçlarının halk devriminin etkisi altında dönüşüme uğradığına da itirazı yok. Comninel'in savına göre dalgalar halinde gelen halk isyanının, siyasal çıkarlarını "iyi tanımlanmış liberal ideolojik konum ve görüşler yelpazesi içinden" tanımlayan radikal grupları devrimin ön saflarına çıkarmak gibi bir etkisi olmuştur.[82] Comninel'in yadsıdığı şey, burjuvazinin kapitalist bir burjuvazi ve devrimden sonra nezaret ettiği devlet ile toplumun da kapitalist olmasıdır. "Devrim müca-

79. Hobsbawm, "Bir Burjuva Devrimi", s. 24.

80. Lucas, "Soylular, Burjuvalar", s. 126.

81. George C.Comninel, *Rethinking The French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* (Londra: Verso, 1987), s. 200.

82. *Age.*, s. 114.

delesini kapitalistler vermedi ve devrim kapitalist bir toplum yaratmadı".[83] Comninel'in vardığı sonuç şu: Bir bütün olarak bakıldığında, "belli anlamlarda Devrimin önderliğinin burjuvaziye kalması ve burjuvazinin muarızlarını aristokratlar olarak tanımlaması haricinde, burjuva devrim "kuramı"nın herhangi bir yanını destekleyecek hiçbir kanıt yoktur".[84]

İmdi, eğer burada kastedilen şey, devrimin burjuva önderlerinin kapitalist olmadıklarından ve Fransa'da kapitalizmin gelişmesi ile siyasal başarıları arasındaki ilişkiyi tam manasıyla takdir edemediklerinden ibaretse, ortada itiraz edilecek pek bir şey yok demektir. Devrimin önderlerinin esas olarak, hukukçular, makam sahipleri ve meslek erbabının oluşturduğu "orta tabaka"dan gelmiş olmalarında şaşılacak bir yan yoktur. Bunlar burjuvazinin, *ancien régime*'de hareketlilikleri ve yetenekleri üzerinde var olan kısıtlamaların etkisini en vahim boyutlarda hisseden kesimlerini oluşturmaktaydılar. "Kendileri gibi 'yetenekli' kişiler üzerindeki kısıtlamaların şiddetle farkında olan meslekten avukatlar, burjuvazinin çıkarlarının doğal sözcüleriydiler (hâlâ da öyledirler)".[85] Öte yandan eğer bu, devrimin ertesi günü Fransa'da henüz tam gelişmiş kapitalist bir devletin bulunmadığı anlamına geliyorsa, yine burada da en ufak bir anlaşmazlık söz konusu değildir. Fakat Comninel'in maruzatının bu olmadığı anlaşılıyor. Çözümlemelerinin kalkış noktasını oluşturan şu savdır: Burjuvazinin benimsediği "liberal ideolojik görüşler", devrimden sonra Fransa toplumuna nezaret eden anayasal ama kapitalist olmayan devletle uyuşmaktaydı. Dolayısıyla halk devrimi burjuvazinin başlangıçtaki amaçlarını dönüştürmüş olsa bile, devrimden önce, devrim sırasında ve görüldüğü kadarıyla sonrasında da burjuvazinin siyasal programında özellikle kapitalist olan hiçbir şey bulunmuyordu. Kapitalizmin gelişmesi ile devrim arasında herhangi bir ilişki olduğunu düşündürecek hemen hiçbir şey yoktu. Amaçlanmamış sonuçların etkilerinin teslim edildiği yerde, bu etkilerin, kapitalizmin ortaya çıkışıyla ilgili siyasal ya da ekonomik biçimlerin doğuşuyla doğrudan hiçbir alâkası yoktur.

Bütün bunlar, bizim geliştirdiğimiz uslamlamaya ters düşmektedir. Devrimin birbirini takip eden radikalleşme evreleri, Fransa'da kapitalizmin uzun vadedeki gelişmesi açısından yaşamsal öneme sahip önlemlerin alınmasını gerektiren ulusal bir program hazırlamayı amaçlamayan bir karşı-devrim ile aşağıdan devrimin çifte tehditi altında, "amaçlanmamış

83. *Age.*, s. 202.
84. *Age.*, s. 182.
85. McGarr, "Büyük Fransız Devrimi", s. 83, s. 103.

bir sonuç" olarak, burjuvazinin dara düştüğü durumlar olarak görülebilir.

Köylüler arasında ilk büyük kırsal devrim dalgasının uyanması ile kentlerde yaşanan huzursuzluk ve kargaşa karşısında, Kurucu Meclis 4 Ağustos 1789 tarihli ünlü kararname ile "feodalizmi lağvetmek" zorunda kalmıştı. Elbette bu ilk kararnamelerden pek çoğu takip eden günlerde sulandırıldı. Toprak sahiplerinin büyük bölümü burjuva olduğundan, "feodal" haklar ile "mükiyet hakları" olarak görülen hakları ayırt etmek için bir girişimde bulunuldu. Köylülerin özgür ama tasarruflarındaki toprakların özgür olmadığı ilân edildi. Ancak, bedellerinin kat kat üzerinde tutan resimleri ödemeleri halinde bütün haklara sahip olabileceklerdi. Bu kayıtlara rağmen, feodal ayrıcalıkların pek çok veçhesi törpülendi:

> Ayrımlar, ayrıcalıklar ve özel yerel imtiyazlar kaldırıldı. Gelecekte bütün Fransızlar aynı haklara sahip ve aynı yükümlülüklere bağlı olacaklar, yeteneklerine göre mesleklere alınacak ve aynı vergileri ödeyeceklerdi. Yeni bir teritoriyal birlik sağlandı ve *ancien régime* Fransa'sında varolan yığınla coğrafi ayrıma son verildi; eyaletlerin ve kentlerin sahip oldukları ayrıcalıklar ve yerel vergiler ortadan kaldırıldı.[86]

Senyörlük resimlerinin çoğunu olduğu gibi bırakan 4 Ağustos 1789 tarihli kararnamelerde var olan kayıtlamalar, sonraki üç yıla damgasını vuracak olan bir dizi köylü isyanını ateşledi.

1792 Temmuz'undaki savaş ilânı, halkın devrime katılma düzeyini daha da arttırdı. Devrimin savunulması uğruna halk desteğinin seferber edilmesi, kitle hareketinin çok büyük kesimlerini, aksi halde sınırlı kalacak olan devrim önderlerinin amaçlarına bağladı. Devrim ilerledikçe şöyle bir diyalektik belirmeye başladı: Karşı devrim dalgasını durdurmak için halk güçleri yardıma çağrıldı ve bu güçler her seferinde devrimci önderliği daha radikal önlemler almaya zorladılar. Theda Skocpol'un da belirttiği gibi, " 'Demokrasi' ... içteki ve dıştaki hainlerle fesat tertipçilerine karşı devrimin erdemle savunulmasını sağlamak üzere *siyasal halk seferberliği*... anlamına gelir oldu".[87]

Temmuz 1792'de Ulusal Meclis'in çağrısı üzerine bu kesimlere ve Ulusal Muhafız saflarına adeta akın eden "edilgen yurttaş" kitleleri, daha fazla değişiklik yapılması için baskıda bulunanlara muazzam bir ivme kazandırdılar. Son olarak 10 Ağustos 1792 tarihi ayaklanma, monarşiyi

86. Soboul, *French Revolution*, s. 150.
87. *Age.*, s. 61.

alaşağı ederek, Konvansiyon seçimlerine giden yolu açtı:

> Genel oyun kabulü ve edilgen yurttaşların silâhlandırılması suretiyle bu ikinci devrim, sıradan insanları siyasal bir ulus haline getirdi. Devrimci politikada, demokrasinin doğuşuna damgasını vurdu. Bu arada, bu Devrimin toplumsal içeriği de son derece baskın bir duruma geldi. Değişim dalgasını önlemeye yönelik boşa çıkan çeşitli girişimlerden sonra, eski aristokrasiyle uzlaşma politikası yanlıları kendi istekleriyle siyaset sahnesinden çekildiler.[88]

Devrimin bundan sonraki evreleri de benzer bir örüntü gösterdi. Gerek kentli gerekse kırsal kitleler arasında yokluk ve ekonomik yoksunluk ile devrimin iç ve dış düşmanlarının bir karşı-devrime girişecekleri korkusu, Jakobenleri daha fazla değişiklik yapmaya itti. 2 Haziran 1793 tarihindeki başarılı bir kitle ayaklanmasından sonra Jakobenler, sürgünlerin/göçmenlerin [devrimden sonra Fransa'yı terkeden soylular] mülklerini satmaya koyuldular. 17 Temmuz'da bir kararname çıkartılarak, hiçbir tazminat ödenmeksizin geri kalan bütün feodal resimler kaldırıldı. 1793 Anayasası çalışma hakkını, devlet yardımını ve kamu eğitimini kabul etti ve Yasama Meclisi'nin seçiminde erkeklere genel oy hakkı verildi.[89]

Halk hareketini hedef alan son Jakoben saldırının hemen öncesinde bir dizi önlem daha alınmıştı. 1794 başlarında Danton'un *müsamahakarlığının* galebe çalacağından korkuya kapılan Jakobenler, bir kere daha kitlelerin desteğini kazanmaya çalıştılar. Yiyecek fiyatlarında yeni bir *General Maximum* yayınlandı; yoksullara dağıtılmak üzere sanıkların mülklerinin müsaderesine karar verildi; kırsal bölgelerde yoksullara yardım adı altında bir kampanya ile birlikte annelere ve dullara aylık bağlandı. Ama bütün bunlar arasında en göze batanı, 4 Şubat 1794 tarihinde Fransız sömürgelerinde köleliğin düpedüz kaldırılması oldu.[90]

Sonunda Jakobenler sol kanadın önde gelen simalarını tutuklayıp, idam ederek ve halk kesimlerini bastırarak, halk hareketiyle olan bütün hesaplarını gördüklerinde, aynı zamanda devrimin en radikal evresinin akıbetini de tayin etmiş oldular. Fakat devrimi, ilerde siyasal reaksiyon biçiminde kendini gösterecek bir takım evreler bekliyor olsa da ve devrimin yarattığı *sonuçlar* kapitalizmin gelecekteki gelişmesi açısından çelişkili bir karakter taşısa da, bir şey kesindi: Bilinçli amaçlarına ya da tasarılarına

88. *Age.*, s. 251.
89. *Age.*, s. 315-316.
90. McGarr, "Büyük Fransız Devrimi", s. 71.

rağmen Fransız burjuvazisi, olayların baskısı altında, Fransa'yı diğer burjuva toplumlarının imgesine göre dönüştürmek üzere ulusal bir programa sahip bilinçli bir sınıfa dönüşmüştü. Devrim öncesinin "orta sınıflar"ı hiç kuşkusuz böyle bir sonucu önceden bildiklerini yalanlarlardı. Ama asıl mesele bu değildir. Hobsbawm'ın özetlediği gibi:

> Fransız Devrimi'nin yaptığı şey, bu insan topluluklarını, "hakim sınıflar" olarak, toplumu yeniden biçimleme arzusu duyan özbilinçli "sınıflar"a dönüştürmek oldu. Fransa'da bu, bulgular olayların seyri sırasında bulgulandığı için böyle oldu. Birincisi, aydınlanmış bir reform ve ilerleme programının eski monarşi eliyle değil, ancak yeni bir rejim sayesinde –yani iyi niyetli kimselerin umduğu gibi yukarıdan reformla değil, bir devrimle– yapılabileceği ortaya çıkmıştı. İkincisi, bu programın aristokrasiye karşı "halk"ın ya da Üçüncü Tabaka'nın birlikte, toplu mücadelesini gerektirdiği ve pratik amaçlar bakımından Üçüncü Tabaka'yı temsil eden ve onun adına konuşanların, bu tabakanın *classes disponsible*'ları, yani toplumun orta tabakalarına ait insanlar oldukları ortaya çıktı. Son olarak devrim sırasında eski Üçüncü Tabaka içinde "halk" ile orta katmanların çıkarlarının ciddi bir biçimde birbirleriyle çeliştiği görüldü. Yeni rejimi kuranların eski ve yeni tehlikelere –soylulara ve kitlelere– karşı korunmaya ihtiyaçları vardı. Geriye baktıklarında kendilerini bir orta sınıf olarak, 1789-99 arasındaki olayları da bir sınıf mücadelesi olarak görmeyi öğreneceklerdi, bunda şaşılacak bir yan yoktur. Fransa dışında ise sadece Fransa'dan dersler çıkartıp, bunları bir burjuva devrimi yapacak şekilde, gerekli yerel ufak tefek değişikliklerle birlikte uygulamak kalıyordu.[91]

Devrimin kapitalizm için temel bir takım kazanımlar sağladığına kuşku yoktur. Soyluların ayrıcalıkları ve senyörlük lağvedilmişti. Ülke içinde alınan ve ulusal bir pazarın oluşmasını engelleyen geçiş vergilerine son verilmişti. *Ancien régime*'in dolayımlı devletinin yerini, doğrudan egemenliğe dayalı birleşik bir ulus devlet almıştı. Mutlakçı devletin işlerinin, kilise ile soyluluk saflarından devşirilen yerel görevliler tarafından halledildiği dolaylı egemenlik ve yönetim sistemi son bulmuştu. Birleşik bir ulusal devletin kurulmasının, hepsi de devrimi takip eden on yıllarda Fransa'da kapitalist gelişmenin karekterini derinden biçimlendirecek olan, vergilendirme, kamu işleri, adalet vs. üzerinde muazzam bir etkisi olmuştur.

Bununla birlikte dolaylı ekonomik sonuçları açısından bakıldığında devrim mirasının son derece çelişkili bir doğası vardı. Aslında Fransa, kapitalizmin gelişmesine köstek olan eski "feodal süprüntü"yü temize ha-

91. Hobsbawm, "Bir Burjuva Devrimi", s. 24-25.

vale etmiş olan siyasal bir devrimden geçmişti. Öte yandan devrim aynı zamanda köylünün toprak üzerindeki tasarrufunu da güçlendirmişti; ki bu olgu Fransız tarımına İngiltere'dekine benzer tarımsal kapitalist ilişkiler aşılama girişimlerini başarısız kılmaktan öte bir işe yaramamıştı. İkinci olarak, burjuvazinin, şimdi "yeteneğe açık" hale gelmiş bir devlet içinde toplumsal ilerleme olanağı bulan kesimleri için güçlü bir çekim kutbu oluşturmaya devam eden kitlevi bir devlet aygıtı yaratmıştı. Bu, devletin işleyişinde hiçbir değişikliğin olmadığı anlamına gelmez. Devlet, devletin faaliyetleriyle bir biçimde bağlantısı olan ekonomik faaliyetleri ve devlette görev almayı burjuvazinin servet ve enerjisi için halâ çekici bir kutup haline getiren bir halattan başka bir şey değildi. Bunun, sanayi kapitalizminin uzunca bir süre gecikmesi gibi bir anlamı oldu. O yüzden Fransa toplumunun yukarısındakilerle aşağısındakilerin, devrimin ardından Fransa'da kapitalizmin tam anlamıyla ve bütün boyutlarıyla gelişmesine direnç göstermeleri için güçlü maddi nedenler vardı.

Köylülük açısından bakıldığında, köylülerin mülkiyet haklarını güçlendirmek suretiyle devrim belli avantajlar sağlamıştı. Bu durumdan en fazla yararlananlar hiç kuşkusuz hali vakti yerinde olan *laboureur*lar ile *fermier*lar idi, çünkü devrimden sonra kilisenin ve sürgüne giden soyluların müsadere edilen *les biens nationaux*'larının satışından kazanç sağlayanlar, küçük dükkân sahipleri değil, onlar olmuştu.[92] Bunun yanında, biraz paradoksal olmakla birlikte ortak toprakların parçalanmasına ya da hisselere ayrılmasına *(partage)* karşı koyan da yine bu gruptu. Böylelikle zengin köylüler, yoksul olanları, Fransa'nın pek çok bölgesinde köylülerin topluluk haklarına geleneksel bağlılıklarının devamına katkısı olan bir süreçteki ve devrimci toprak düzenlemelerindeki hisselerinden yoksun bırakmış oldular.[93] Bu durum, daha yoksul köylü komşularının mülklerini işgal edip, daha sonra da bunları tahkim ederek ilk çitleme hareketini başlatan, onaltıncı yüzyılda İngiltere'deki yeoman çiftçilerin hareketleriyle belirgin bir karşıtlık arzetmektedir. Üstelik son dönemlerde bilim adamları, Fransa'da Sarthe ve Vendee gibi *chouan* bölgelerde patlak veren direnişin ardında geleneksel topluluk haklarına duyulan bu bağlılığın yattığını ortaya koydular. Orta köylüler, burjuva toprak alıcılarının tecavüzlerine karşı *chouan** bölgelerde yaşayan köylü topluluklarının güçlerini

92. Kemp, *Economic Forces*, s. 86.

93. David Hunt, "Fransız Devriminde Köylü Politikaları", *Social History* cilt 9, sayı 3 (Ekim, 1984), s. 297.

* Chouan: Esas ismi Jean Cottereau olan Jean Chounan, 1784 Fransız devrimcilerinden

pekiştirmiş görünmektedirler.[94]

Bütün bunlar, köylülük içindeki özel mülkiyet düşüncesinin, özünde kapitalist özel mülkiyet anlayışından farklı olduğunu akla getirmektedir. Köylüler bireysel mülk sahipliğini muhafaza etmekle birlikte, *göreneksel* mülkiyet haklarının korunmasıyla daha fazla ilgiliydiler.[95] O yüzden Soboul'un, kapitalizmi harekete geçiren itkinin daha iyi durumdaki köylülerden geldiği savı, devrimden sonraki gelişmeler ışığında bakıldığında, çok daha kuşkulu görünmektedir. Fransız küçük topraklı çiftçisi *[laboureur]*, İngiliz yeoman çiftçisine benzer bir toplumsal güç değildi; *laboureur* görece güvenli kira sözleşmelerine sahip olmakla birlikte, yine de rant sıkışmasına maruz kalıyordu ve bu nedenle de tarımda yenilik yapmaya mecali yoktu. Mülklerin toplulaştırılmasından ziyade parçalanmasına doğru bir eğilim söz konusuydu. P. M. Jones'un da belirttiği gibi, "devrim, kırsal ekonominin geçimlik üretim yapan sektörünü güçlendirmişti. Fransız tarımını kapitalist yöne çekmekten çok uzak olan küçük üreticiler, mümkün olduğunca kendi tüketimlerini sağlama yönünde davrandılar".[96] Orta köylülük, Fransız köylülüğünün, onsekizinci yüzyılın sonlarında ortalama elli dönüm toprağa sahip küçük bir azınlığını oluşturmaktaydı. Oysa ortakçılar olarak rekabetçi bir rant sistemi aracılığıyla birbiriyle yarışmak zorunda kalan İngiliz yeomanlarının elinde geniş araziler –ikiyüz dönüm– bulunmaktaydı ve sayıları da oldukça fazlaydı. Fransa'daki devrim sırasında zengin köylü çiftçiler, resmi düzenlemeler ve fiyat denetimleri yüzünden sert darbelere maruz kaldılar.[97] 1826'da bu orta köylülük kesimi, toprak sahiplerinin yalnızca %10'unu temsil etmekteydi ve tek tek mülklerinin ebadı, hemen devrim öncesiyle karşılaştırıldığında anlamlı hiçbir artış göstermemişti.[98] Özetle, Fransız köylülüğünün bu kesimi, devrimin

biridir. İsmine izafeten Devrim sırasında ve Devrimden sonra batı Fransa'da kral taraftarı ayaklanmacılara verilen ad; Chouanan taraftarı -çn.

94. Hunt, "Köylü Politikaları"; Paul Bois, *Paysans de l'Ouest* (Paris, Mouton, 1960); T. J. A. Le Goff, *Vannes and its Region: A Study of Town and Country in Eighteenth Century France* (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1981); Donald Sutherland, The Chouans: *The Social Origins of Popular Counter-Revolution in Upper Brittany* (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1982).

95. Theda Skocpol, *States and Social Revolutions*, s. 126.

96. P. M. Jones, *The Peasantry in the French Revolution* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1988), s. 254.

97. Moore, *Social Origins*, s. 88.

98. Roger Price, *The Economic Modernization of France 1730-1880* (Londra: Croom Helm, 1975), s. 54. Zengin bir köylünün ortalama mülkü altmış dönüm civarındaydı ve bu onsekizinci yüzyıl normlarına göre marjinal bir artıştı.

ardından kapitalizmin müteahhitliği rolü için oldukça şüpheli bir adaydı.

1820'de topraktan ayrılmayan Fransız halkının kabaca %80'inden %89.3'ü beş ve daha az dönüm topraktan geçimini sağlıyordu.[99] Demek ki Fransa'da devrim sonrasında tarımda gözlenen *genel eğilim*, kabaca devrim öncesinde varolan örüntüyü andıracak biçimde, mülklerin bölünmesi ve parçalanması yönündeydi. Dolayısıyla, gerçi devrim toprak mülkiyeti konusunda geniş fırsatlar getirmişti ama ne orta köylülükte ne de büyük toprak sahiplerinde çitleme ve iyileştirme yönünde genel bir eğilim gözleniyordu. Birinci İmparatorluğun miras yasaları durumu daha da kötüleştirdi; Napolyon Yasaları ile birlikte *quotite disponible*, iki çocuklu bir ailenin servetinin üçte birine, mirastan pay alacak çocuk sayısı üç olduğunda dörtte bire ulaştı. Geri kalanın, varisler arasında eşit biçimde dağıtılması gerekiyordu.[100] Genelde bu önlemlerle, 1826-1858 arasında küçük mülk sahiplerinin sayısının %27 oranında arttığı tahmin edilmektedir.[101] Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında hakim olan eğilim, kent merkezlerinde "proletersizleşme" ile kendi topraklarının sahibi olan küçük üreticilerin sayısında artıştı. Geçim amaçlı çiftçiliğin genel düzeyi, yüzyılın tümünde %50 arttı.[102] Emekten tasarruf sağlayan teknolojinin devreye sokulmasıyla tarımda iyileştirmeler yapmaktan ziyade, küçük köylü mülk sahipleri mahsulü arttırmak için ekim yapılacak toprak miktarını arttırmak ve tarıma elverişli hale getirmek gibi geleneksel "ekstansif" tarım yöntemlerine bel bağlamayı yeğlediler.[103]

1826'da toprağın kabaca %20'sini oluşturan büyük malikâneler, devrimden sonra da ekonomide büyük bir rol oynamayı sürdürdüler. Onsekizinci yüzyılda, kuzeybatıda; Normandiya, Picardy ve Ile de France'da; ortada Nivernais'de; güneyde Languedoc'da büyük mülklerin varlığı olağan bir görüngüydü. Ancak aynı dönemde görünüşte İngiltere'nin kapitalist çiftliklerini andırmakla beraber, Fransa'nın büyük malikâneleri toplumsal yapıları bakımından belirgin bir farklılık göstermekteydiler. Herşeyden önce, büyük toprak sahiplerinden arazi kiralamaya çalışan yarı-

99. *Age.*, s. 55. İngiltere'de aynı dönemde halkın sadece %35'i hala topraklarından ayrılmamıştı. Bakınız: Lis ve Soly, *Poverty and Capitalism*, s. 140.

100. Kemp, *Economic Forces*, s. 88; Robert Forster, "Fransız Devrimi Sırasında Soyluluğun Bekası", Johnson'ın French Society and the Revolution'ı içinde, s. 144.

101. Georges Dupeux, *French Society 1789-1970*, çeviren Peter Wait (Londra: Methuen 1976), s. 109.

102. *Age.*, s. 112.

103. Dupeux, French Society, s. 113; Hugh D. Clout, *The Land of France 1815-1914* (Londra: George Allen ve Unwin, 1983), s. 18.

topraksız köylülerce kuşatılmış durumdaydılar. Böyle bir durumda lordların, tarımda iyileştirmeye ve sabit sermayeye yatırımda bulunmaktansa, –yeni kiracı bulmak her an mümkün olduğu için– rantları yükseltmek ve boğazına kadar borca batmış kişilerin mülklerini satın alarak topraklarını genişletmek suretiyle gelirlerini arttırma yoluna gitmeleri çok daha anlamlıydı. Dışsal biçimleriyle İngiltere'nin kapitalist çiftliklerine benzemelerine rağmen, bu büyük malikâneler "gerçekte İngiltere'dekinden son derece farklı toplumsal-üretimsel ilişkilerin varolduğunun ifadeleriydiler".[104]

1826'da ortalama 273 dönüm toprağa sahip olan büyük toprak sahipleri, –gerçi sayıları sanıldığından daha azdır ama– çoğu toprak sahibi soylunun yerini burjuvalar almış olmasına rağmen, halâ bir *rantiyer* zihniyetine sahiptiler. Mülklerde yoğunlaşmanın bir örüntü halinde göze çarptığı bölgelerde toprağa aç köylülerin ve *vain pature*'nin varlığı, büyük mülk sahiplerinin çitleme ve iyileştirme etkinliklerine girişmektense geleneksel uygulamalara dayanmaya devam etmelerini daha verimli kılıyordu. Bu bölgelerde köylü mülkleri son derece küçüktü; üç dönüm civarındaydılar ve bu rakam beş dönümlük ulusal ortalamanın hayli altındaydı.[105] Bu durum, yerine sermaye-yoğun tarımı geçirmektense emek-yoğun uygulamalara, kırsal üretimi arttırıcı yenilikler yapmaktansa mülkleri genişletmeye duyulan güveni pekiştirmişti.

Fransa'nın ticari tarımın mevcut olmadığı diğer bölgelerinde eski *ortakçılık* ve kiracı çiftçilik uygulamaları da varlıklarını devam ettirdiler. Ondokuzuncu yüzyılın ortaları gibi geç bir tarihte bile Pireneler'de ortakçıların, ürünün üçte ikisini rantiyer toprak sahiplerine verdikleri tahmin edilmektedir. Devrim tarafından resmen kaldırılmış olan senyörlük resimleri, kira sözleşmelerine dahil edilmişti.[106] Kısacası devrim sırasında ve sonrasında *biens nationaux* ile sürgünlerin mülklerinin satışı yoluyla toprakların büyük bölümü el değiştirmiş olsa da, Fransız tarımının yapısı pek çok açıdan daha önceki yapıdan farklı bir görünüm içindeydi..[107]

104. Brenner, "Tarımın Kökleri", *Brenner Debate*, s. 312.

105. Clout, *The Land of France*, s. 33.

106. Price, *Economic Modernization*, s. 55.

107. Jones, "devrimin toprak konusundaki düzenlemelerinin tutucu niteliği"nin içkin bir durum olduğunu belirtmektedir. Jones, *Peasantry*, s. 254-5.

III. Devrim Sonrası Devleti

"Siyasal birikim"in kaldıraçlarından yararlanma *ayrıcalığı*, Devrimin temel "siyasal" sorunlarından birini oluşturmaktaydı. Devrim sırasında burjuvazi, şayet toplumsal terfi ve devlet görevlerine alınma, dolayısıyla devletin el koyduğu zenginlikten yararlanma kanalları "yeteneğe açık" olacaksa, nüfuz ve yetki satışı ilkesinin kaldırılması gerektiğini kabul etmek zorunda kalmıştı. Ancak bu, devlet içinde ilerlemenin [kariyer yapmanın, insanlara] eskisinden fazla bir şey sunamayacağı anlamına gelmiyordu. Zaten uygulamada da görüldü ki devrim sonrasının devleti bundan daha fazlasını sundu. Devrim, makam ve nüfuz satışına, soyluluğun mali dokunulmazlıklarına ve özel yasal ayrıcalıklarına yol vermişti, ama makam satışı hâlâ vergilendirmenin yeniden dağıtılma biçimi olarak kazanç sağlayıcı bir iş olma vaadini koruyordu.

Devrimin ilk yıllarında devlet bürokrasisi, kısmen bizzat devrim sırasındaki gelişmelere kısmen de savaşın getirdiği zaruretlere bir karşılık olarak olağanüstü bir hızla genişlemişti. Ama aynı zamanda servet sahibi bankerler ile zengin soylulara tanınan terfi olanaklarından yoksun bırakılmış Üçüncü Tabaka'nın aşağı makam sahiplerine devlet aygıtını açmak, devrimin başlıca amaçlarından birini oluşturmaktaydı. 1792 ile 1795 arasında bürokrasi beş kat büyüdü; 1788'de merkezi idare yapısı %850 arttı.[108] Direktuvar döneminde bir bütün olarak bürokraside 130.000 ile 250.000 arasında insan görev yapıyordu.[109]

Devlet görevlerine alınanların çoğu bu görevde ilk kez bulunuyordu, ama mutlakçı devlette makam sahibi olmuş memurlar safından gelen kişi sayısı da az değildi. Bu, bizzat devrimin yerleştirdiği örüntüye uymaktaydı; 1788'den sonra devrimci meclislere egemen olmuş Üçüncü Tabaka'dan gelen soylu olmayan kimseler ile soyluların oluşturduğu koalisyon büyük ölçüde –yaklaşık %40– eski makam sahiplerinden oluşmaktaydı.[110] Bir bütün olarak alındığında Direktuvar döneminde idari görevlerde bulunanların yarısından fazlası, 1789 öncesinden beri çalışıyorlardı.[111] Öyle de olsa hâlâ çok sayıda insan ilk kez memur olmak üzere

108. Clive Church, *Revolution and Red Tape, The French Ministerial Bureaucracy 1770-1850* (Oxford: Clarendon Yayınları, 1981), s.72.

109. *Age.*, s.150.

110. D.M.G. Sutherland, France 1789-1815, *Revolution and Counter-revolution* (Londra: Fontana,1985), s.40.

111. Church, *Revolution and Red Tape*, s. 82.

devlete akın ediyordu. Church'ün de belirttiği gibi: "İdari görevler insanlara belli bir maaşla birlikte piyasadakinden çok daha iyi koşullar vaadediyordu. Bunun yanında yeni düzene katkıda bulunma duygusu da vardı."[112]

Şu halde devrim sonrası devlet Fransa toplumunun geniş kesimleri için güçlü bir çekim merkezi haline gelmişti. Ancak aşağı idari görevler için, devlet hizmetleri içinde hareketlilik olanağı son derece sınırlıydı.[113] Öte yandan, konumları artık yasanın güvencesi altında olmamasına rağmen bürokrasinin üst kademeleri eski rejim döneminde olduğu gibi çalıştılar. Devlet bürokrasisi içindeki memur [*functionary*] ile çalışan [*employee*] statülerinin sahip oldukları ayrıcalıkları ve mali ödülleri birbirinden ayıran ayrım, bir bütün olarak toplum içindeki sınıf ayrımını yansılamaktaydı. Bu ikisi arasındaki gerilim, zaman ilerledikçe çok daha önemli bir hale gelecekti.[114]

Konsüllük ile Birinci İmparatorluk sırasında ortaya çıkan yeni devlet seçkinleri, ezici çoğunlukla eski Üçüncü Tabaka'dan gelen *kodamanlar*dan oluşmaktaydı. Napolyon'un amacı, devlet bürokrasisinin idari çatısı altında birleşmiş kalıtsal bir yeni bağımlı devlet-*kodamanları* sınıfı yaratmaktı.[115] 1808 ile 1814 arasında Napolyon'un yarattığı soylu ünvanlarının sayısı 3000'i geçiyordu ve bunların çoğunluğu –%60'dan fazlası– askeri nitelikteydi.

Yeni idari aygıtın merkezinde valilikler bulunmaktaydı. Valiler, merkezi yönetimin temsilcilerine vergi, polis, topluluk hakları, maliye vs. konularında büyük oranda genişletilmiş yetkiler tanımakla yerel yönetimin temellerinin çürütülmesine hizmet eden, yeni kurulmuş *arrondissements*'in çekip çevrilmesinden sorumluydular. Valilere, 8000 ile 24.000 Frank arasında değişen, büyük miktarda maaş bağlanmıştı. O yüzden valilikler, zengin burjuvaların ve soyluların çocukları için çekici birer toplumsal ilerleme aracı oluşturmaya başladı.[116]

Napolyon döneminde yıldızları parlayan devlet seçkinlerinin, mutlakçılık döneminde makam sahiplerinin yaptığı gibi, konumlarını yasal ya da kalıtsal güvencelerle sağlama alma yoluna gitmedikleri doğrudur.

112. *Age.*, s. 100.
113. *Age.*, s.186
114. *Aee.*, s.311.
115. *Age.*, s. 258.
116. Sutherland, *France 1789-1815*, s. 344-5; Louis Bergeron, France *Under Napoleon*, çeviren; R.R. Palmer (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları), s. 27-31.

Onun yerine "kodamanlık, *yetenek*le birleşmişti."[117] Buna karşın toprak sahipliği ile makam sahipliği arasında hâlâ güçlü bir bağ mevcuttu. Bergeron'un dediği gibi, "*fonctionaire* [memur] aynı zamanda bir *proprietaire* [mülk sahibi] idi... [yani] arazi ya da hem arazi hem bina sahibi. O nedenle nüfuzu, gerek sahip olduğu otoriteden gerekse hem kira hem de maaş almanın sağladığı çifte güvenceden geliyordu."[118]

Makam sahipliği ile toprağa dayalı zenginlik arasında var olan bu bağın belki de en önemli örneği, askeri haraç ile soyluluk statüsü arasında varolan ilişkide yatmaktadır. Kişisel serveti küçük olanlara, gerek imparatorluk mülkünden gerekse neredeyse kesintisiz süregelen ve rejime damgasını vurmuş savaşlarda ele geçirilen, fethedilmiş topraklardan mülk bağışlanması, sıkça karşılaşılan bir uygulamaydı. Bu sayede Napolyon:

> şahsi haraç uygulamasını müflis bir ihsan sistemine dönüştürdü. Mareşallere karşı bu eli açıklık ile bunların yabancı gelir kaynaklarına bağımlılıkları, imparatorluk sınırlarının olabildiğince genişletilmesi hususunda doğrudan maddi bir ilgi geliştirmelerine yol açtı.[119]

Ülke içindeyse Napolyoncu devlet, faaliyetlerinin mali giderlerini gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak topladığı vergilerle karşılıyordu. *Ancien régime*'in tütün, oyun kağıtları ve içki gibi ürünlere uyguladığı dolaylı vergilerin bir çoğunu yeniden gündeme getirmişti. 1806'da Tuz Vergisi, devrim öncesinin *gabelle*'ini hatırlatacak şekilde, yeniden konuldu. *Droits reunis* olarak bilinen ve %50 arttırılan, hükümet girdilerinin yaklaşık dörtte birini oluşturan bu dolaylı vergiler sayesinde, toplam olarak alındığında gelirler yükselmişti.[120] Bu verginin yükünü küçük köylü üreticiler çekmekteydi. Emlak vergilendiriliyor ve doğrudan vergiler şeklinde hükümet girdilerinin önemli bir kısmını oluşturuyor olsa da, bunun 1813'de getirdiği miktar, yürürlüğe konduğu 1791'dekiyle aynıydı. İmparatorluğun denetimindeki toprakların genişletilmesi ve toprağın değerinin sürekli artması karşısında, bunun son derece orantısız bir durum oluşturduğu aşikârdı. Ne var ki "mülklerini özgürce tasarruf etmelerini kayıtlamaya kalkacak her şeye karşı çıkan kodamanların arzularına hitap

117. Sutherland, *France 1789-1815*, s. 258.

118. Bergeron, *France Under Napoleon*, s. 138. Napoleon, bu konuda son derece açıktı: "Ancak topraktan yılda elli bin *livres* kazanan kimseleri çalıştırırım". Bergeron, s.152.

119. Sutherland, *France 1789-1815*, s. 367-8.

120. *Age.*, s. 380, *France Under Napoleon*, s. 38-9.

ediyor" olması bakımından, rejimin politikalarıyla tutarlılık taşımaktaydı.[121]

Napolyoncu devletin oluşturduğu mali sistem, mutlakçılık döneminde sadece kusurlu bir işleyiş yapısı olan sistemin pek çok bakımdan mükemmelleştirilmiş şekliydi. Vergi toplama sistemi, bağımsız vergi tahsildarlarınca yürütüldüğü mutlakçılık döneminde olduğu gibi az çok "özel" yapısını hâlâ muhafaza etmekle birlikte, Napolyon, her ayın başında, vergi olarak alacakları tutara eşit bir miktarı içeren bir senet imzalatmak suretiyle tahsildarları daha sorumlu bir hale getirdi. Hazine, söz konusu senetleri özel bankerlere kırdırarak süreci hızlandırdı. Bununla birlikte devlet yavaş yavaş, doğrudan artık kırdırılmayacak peşin vergilere oranlı bonolar çıkartarak büyük bankerleri atlatmayı başardı.[122] Bu sayede devletin zenginliğin kendi kasasına akışını sağlama alması ve vergi gelirleri üzerinde daha doğrudan bir denetim kurması mümkün oldu.

Fakat devletin mali işlemlerde gerçekleştirdiği bu iyileştirmelerin bile bir süre sonra yetersiz olduğu ortaya çıktı. Savaşın dur durak bilmeyen talepleri, Hazine'nin soluğunu kesiyordu. 1812'de toplam devlet harcamaları 1.000 milyon Franka ulaşmıştı. Bu harcamaların %60 ile %80 arasında kalan miktarı, askeri ihtiyaçlara ayrılmıştı; 1813'de askeri harekatların maliyetinin 817 milyon Frank tutacağı tahmin ediliyordu.[123] Başka bir deyişle maliyesini merkezileştirmek ve verimliliğini arttırmak yönündeki girişimlerine rağmen, Napolyoncu devlet, mutlakçılık döneminde sürekli olarak tekrarlanan bir olay örüntüsünün kurbanı olmuştu: Savaşın ve teritoryal genişlemenin talepleri, köylülerden sızdırılan dolaylı ve olağandışı vergilere giderek daha fazla bel bağlanması ve borçlanma döngüsünün hızlanması anlamına gelmekteydi.

Napolyoncu devlet *ancien régime*'den temelden bir kopuşu temsil etmekle birlikte, üzerine dayandığı payandaların çelişkili yapısını da gözden kaçırmamamız gerekir. Kapitalizmin yavaş gelişme gösterdiği bir durumda, devletin kapitalizmi gözeten resmi veçhelerinin henüz hiç bir etkisi olmamıştı. Rejimin, "müteşebbislerin teşebbüslerini, XV. Louis'nin sözde "feodal" monarşisinden bile daha az ödüllendirerek, "burjuva" adetlerini değil, orduyu kutsadı"ğını[124] ileri sürmek belki tek yanlı bir sav olacaktır ama

121. Bergeron, *France Under Napoleon*, s.38.
122. *Age.*, s.41-51.
123. *Age.*, s. 39-40.
124. Sutherland, *France 1789-1815*, s. 438.

varolduğu kadarıyla ekonomik büyümenin büyük bölümü savaştan, ekonomik muhasaradan ve saray toplumunun tekrar canlanmasından kaynaklanıyordu.[125] Napolyon, feodal kabuğundan soyduğu, ama yine de makam gelirlerine dayanmayı sürdüren yeni bir devlet aristokrasisi yaratmıştı. Devrim sonrası devletine çelişkili bir dinamik hakimdi. Gerçi Napolyon döneminde yapılan askeri ve hukuki reformları kapitalist gelişmeden ayırmak olanaksızdı, ama Napolyoncu devletin icraatlarını sadece bu açıdan görmek de yanıltıcı olur. Devletin özel birikimin bir aracı gibi iş görmeyi sürdürmesi, eşit derecede önemli ve bir anlamda gelişmeleri tam tersi yöne çeken bir olguydu.

Restorasyon döneminde "patronajın, siyasetin ve patrimonyalizm"in yeniden öne çıktığı görüldü.[126] Bürokrasinin büyük bir bölümü –dörtte birle üçte bir arasında– tasfiye edildi ve yerlerine "krala bağlı olanlar" getirildi. Bunların çoğunu, İmparatorluk döneminde, önceki konumlarına ekrardan kavuşan eski soyluluk ve toprak sahipleri oluşturmaktaydı.[127] Memuriyet [*fonctionnaire*] ile valiliklerin büyük bölümü sadece el değiştirmişti. Ancak eski soyluların devlet kademelerine geri dönmesiyle birlikte, bürokrasinin alt kesimleri ile memuriyetleri ellerinde bulunduranlar arasındaki ekonomik uçurum biraz daha büyüdü. Devlet çalışanlarının üçte ikisi yılda 2000 Franktan daha az kazanırken, restorasyonun memurlarının yarısının 100.000 frankın üzerinde özel servetleri bulunmaktaydı.[128] Devletin en yüksek kademelerini denetleyen makam sahibi seçkinler ile tabandaki çalışanlar arasındaki ekonomik uçurumun büyümesi, bizzat devlet yapısı içindeki sınıf gerilimlerini olsa olsa biraz daha kızıştırmıştı. Ancak genel olarak alındığında, memurlar ile çalışanlar arasında ekonomik farklılıklara ve personel yapısındaki değişikliklere rağmen, Konsüllük ile İmparatorluk arasında toplumsal bakımdan bir sürekliliğin varlığı, Bourbon rejimine damgasını vurmaktaydı. Toprak sahipliği ile soyluluk statüsünün içiçe geçmiş olması, rant ile ücret, resmi görevlerin ayırt edici özelliği olmayı sürdürdü.

1830 Devrimi bir yandan restorasyonun yarattığı aristokratik canlanmaya kesin bir darbe indirirken, öte yandan devlet bürokrasisinin toprak sahipleri ile olan bağını, endüstriyel servet karşısında pekiştirdi. İkinci olarak bu devrim, geçimleri sadece devlete bağlı meslekten makam sahiplerinin

125. *Age.*, s. 382.
126. Church, *Revolution and Red Tape*, s. 296.
127. Sutherland, *France 1789-1815*, s. 387.
128. *Age.*, s. 293.

çoktandır muazzam boyutlara ulaşmış "asalak yapısı"nı daha da arttırdı.

Magraw, 1830 Devrimini "hayal kırıklığına uğramış kariyeristler"in devrimi olarak tanımlamaktadır.[129] 1815'deki Bourbon restorasyonundan sonra bürokratik görevleri ellerine geçirmiş olan aristokratlar, Napolyon döneminin kodamanları ve burjuvalardan oluşma devasa bir işsizler ordusu yaratmıştı. O yüzden Orleancı rejimin başlıca görevlerinden biri, bir yandan Temmuz Günleri'nin geminden çözdüğü halk ayaklanması dalgasını ezerken, öte yandan hakim sınıfın bu kesiminin kariyerle ilgili sıkıntılarını gidermek oldu. Monarşi bu iki cephede de süratle harekete geçti. Restorasyon döneminde atanmış valilerin %95'i idari yapıdan tasfiye edildi.[130] İşçilerin ve köylülerin şarap vergisi, topluluk hakları, tahıl fiyatları ve işsizlik konusundaki dertleri, vahşice uygulanan bastırma yöntemleri ile hal yoluna konuldu.[131]

1830'dan sonra devleti gerçekte kimin denetlediği sorusu hakkında David Pinkney şunları söylüyor:

> Devrim, *büyük burjuvazi*nin devlet kademeleri üzerindeki nüfuzunda önemli bir artışa yol açmadı ... Parlamentodaki ve devletin kilit görevlerinde bulunan banker, imalatçı ve *negociant* sayısı az, Devrim öncesinden ancak biraz fazlaydı.[132]

Tasfiye edilenlerin yerini alan valiler ve yeni makam sahipleri, esas olarak Napolyon döneminde memuriyetlere egemen olan kodaman/soylu saflarından gelmekteydiler.

Orleancı rejime de, Konsüllük ile Birinci İmparatorluk döneminde devleti denetimleri altında tutan Fransız hakim sınıfının aynı kesimi egemen oldu; yani toprak sahipleri, makam-sahipleri ve esas olarak eski Üçüncü Tabaka'dan gelen meslek sahipleri. Aslında gerek Temsilciler Meclisi'nde gerekse idari yapıda en büyük grubu meslekten makam-sahipleri oluşturmaktaydı.[133] Bürokrasi içindeki pek çok görev, Temsilciler Meclisi'nde sahip olunacak sandalye ile bağlantılıydı. Genel olarak alındığında bu, siyasal temsilciler, toprak sahiplerinin çıkarları ve meslek-

129. Roger Magraw, *France 1815-1914: Bourgeois Century* (Londra: Fontana Books, 1983), s. 42.

130. Church, *Revolution and Red Tape*, s. 296.

131. Magraw, *France 1815-1914*, s. 296

132. David Pinkney, "1830 Devrimi Miti", *A Festschrift for Frederick* B. Artz (Durham: Duke Üniversitesi Yayınları, 1964), s. 54; *The French Revolution of 1830* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1972), bölüm 2.

133. *Age.*, s. 58

ten makam sahipleri arasında giderek artan bir bütünleşmenin rejime damgasını vurduğu anlamına gelmekteydi.

Kapitalizmin Fransa'daki gelişmesinin çelişkili doğasını belki de en açık biçimde aydınlatan vaka, 1830 olayları olmuştur. 1789 Devrimi engelsiz bir kapitalist gelişme için gereken biçimsel ilkelerin tümünü bağrında toplayan yeni tür bir devlet yaratmıştı. Ancak devrimin büyük kazanımlarının çoğunu güvence altına almakta kitle seferberliğine bel bağladığı için, burjuvazi en önemlisi köylü mülkiyeti alanında olmak üzere, halk hareketine önemli tavizler vermek zorunda kaldı. Devrimci çözümün doğasından ötürü, devletin vergi gelirlerinin büyük kısmını köylü artıklarından sağlamak dışında başka bir seçeneği yoktu. Dolayısıyla devrim sonrası devletin, toprağa dayalı servet ile köylü mülkiyeti gibi çifte bir payanda üzerine dayanmayı sürdürmesinde şaşılacak bir yan yoktur. Bu arada *rantiye* kaynaklı büyük toprak mülkiyeti ile hâlâ mevcudiyetini sürdürmekte olan küçük köylü mülklerinin ortak varlığı, tam gelişmiş bir sanayi kapitalizminin önüne dikilen başlıca engeli oluşturmaktaydı. Devletin biçimsel olarak kapitalist niteliği ile, kapitalizmin ilerlemesine köstek olan devletin günlük işleyişleri arasındaki uçurum, toprağa dayalı zenginlik, köylü mülkiyeti ve devlet arasındaki bu "ortak-yaşam"ın devamından kaynaklanmaktaydı.

Ama Fransa'da, İngiltere'dekine benzer yollardan bir tarım proleteryasının yaratılmasının ve tarımdaki ilişkilerin dönüştürülmesinin önünde önemli engeller bulunması, diğer sermaye birikim biçimlerinin de devre dışı kalmış olması anlamına gelmez. Bu basitçe şu demektir: en azından 1840'lara kadar kapitalizmin, en büyük ilerlemeyi ekonominin toprak mülkiyeti ve devlet ile *en az* ilgili sektörlerinde gerçekleştirdiği görülmektedir. Fransa'da küçük ölçekli ev üretimi, el işçiliği ve çeşitli zanaat üretimi türleri gibi eski üretim biçimlerinin bu süreçte yaşamsal bir rolleri olduğu bilinmektedir:

> Nüfusun yavaş artması, tarımsal nüfusun büyük kısmının nakit para ilişkilerine çok az itibar etmesi ve ulusal toprağın –gerek mal gerekse emek olarak– ancak kısmen bütünleşmiş bölgesel pazarlara ayrılmış olması nedeniyle, fabrika üretimine geçme olanaklarının önünde içkin bir takım sınırlamalar söz konusuydu. Bu şartlarda ekonomik açıdan en akılcı olanı, ulusal sermayenin büyük bölümünü küçük ölçekli zanaat üretimine yatırmaktı.[134]

134. William H. Sewel, *Work and Revolution in France 1789-1848* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1980), s, 153.

Fransa'da fabrika çıkışlı üretimin gelişmesinin, ekseriyetle el işçilerinin yok olması anlamına geldiği varsayılır. Ne var ki Fransız sanayileşmesine ilişkin yapılmış en ayrıntılı ve nitelikli çalışmaların da gösterdiği gibi, ondokuzuncu yüzyılın ortalarında sanayi ürünlerinin çoğunu (yaklaşık %60'ını) sağlayan ve sanayi işçilerinin çoğunu istihdam eden bu küçük ölçekli ev üretimi ile el işçiliği idi.[135] 1876 gibi geç bir tarihte bile zanaat endüstrilerinde çalışan endüstriyel nüfus, büyük ölçekli sanayide çalışanların iki katını oluşturmaktaydı.[136] Vasıflı ve yarı vasıflı fabrika işçilerinin sayısındaki artış, bizzat fabrikaların inşaatından, işçiler için yiyecek ve diğer temel malların tedarikine kadar her şeyin zanaat üretimine bağlı olması gibi basit bir nedenden ötürü, vasıflı zanaatkârların sayısında da bir artışla el ele gitmiştir. O nedenle en azından ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı, "kentli zanaatkârlar için çöküşten ziyade bir yükseliş çağı olmuştur".[137]

Esas olarak dolaysız üreticiler mülksüzleştirilmeden ya da Marx'ın deyişiyle sermayenin emeğe "gerçek boyunduruğu" gerçekleşmeden, daha çok zanaat üretimi ve el işçiliği gibi önceden var olan biçimlerin tedrici olarak dönüştürülmesi, bu dönemde Fransa'da kapitalist gelişmenin seyrini belirleyen temel özellik olmuştur. Şöyle yazıyor Marx:

> Sermayenin emeği, bulduğu şekliyle boyunduruğuna aldığı gerçektir... [sermaye] farklı ve daha eski üretim tarzlarının geliştirdiği *mevcut emek sürecini devir* alır. Ve bu durumdan ötürü sermayenin *elde bulunan, yerleşmiş emek sürecini* teslim aldığı açıktır. Örneğin el işçiliği, küçük, bağımsız köylü ekonomisine karşılık gelen tarım[sal bir üretim] tarzıdır. Sermayenin devir almasından sonra şayet bu geleneksel olarak yerleşmiş *emek süreçlerinde* değişiklikler olursa, bu değişiklikler bu boyunduruğun [yarattığı] tedrici sonuçlardan başka bir şey değildir ... Bu durum, tamamen kapitalist olan bir üretim tarzının (örneğin büyük ölçekli sanayinin) gelişmesiyle tam bir karşıtlık oluşturur; bu ikincisi sadece üretimin çeşitli temsilcilerinin durumlarını dönüştürmekle kalmaz, aynı zamanda bir bütün olarak emeklerinin gerçek tarzını ve emek sürecinin gerçek doğasını *devrimcileştirir*. Sonunda bu farklılık *emeğin sermayeye biçimsel boyunduruğu* olarak tarif ettiğimiz duruma varır... kapitalist ilişkilerin ortaya çıkmasından önce gelişmiş olan bir emek tarzı sermaye tarafından devir alınır.[138]

135. Rakamlar Ronald Aminzade'nin şu yazısından alınmıştır. "Kapitalist Sanayileşmenin Yeniden Yorumlanması: Onsekizinci Yüzyıl Fransa'sına ilişkin Bir Çalışma", *Social History*, cilt 9, sayı 3 (Ekim 1984), s.330.

136. Sewell, *Work and Revolution*, s. 154.

137. *Age.*, s. 157.

138. Karl Marx, *Capital*, cilt 1 (New York: Vintage Books, 1977), s. 1021.

İpekli dokuma endüstrisi bu sürecin tipik bir örneğini oluşturmaktaydı. Lyon yakınlarındaki St. Etienne civarındaki bölgede ipek işçileri, 1872'de çalışan sınıfın en büyük kesimini oluşturmaktaydılar: Ağır metalürjideki 12.000 işçi ve 16.700 kömür madencisiyle karşılaştırıldığında, sayıları 40.000'e ulaşmaktaydı.[139] Burada üretimin ekserisi kentteki evlerde yapılıyordu. Usta dokumacıların dokuma tezgahlarına sahip olmaları, kira, aydınlatma ve ısınma için ödemede bulunmaları, ama tacir kapitalistin sağladığı hammaddelerle çalışmaları normal bir durumdu. Tacir kapitalist, ücretli emek kiralamıyordu ve üretimin düzenlenişi, dokumacı ustasının elindeydi. İpekli ürün pazarındaki belirsizlikler yüzünden tacir kapitalistler, sabit sermayenin büyük bölümünü ev üreticisine bırakmaktan memnundular.[140] Fabrika çıkışlı üretime geçiş, çok sayıda etkenin sonucu olarak ortaya çıktı, ama bunlar arasında başta geleni, İngiltere ve İsviçre'deki makinalaşmış üretimin yarattığı uluslararası rekabetin baskısıydı.[141] Bunun sonucu olarak,

> Ev üretimi ... ondokuzuncu yüzyılda, tacir kapitalistler ile dokumacı ustaları arasındaki sınıfsal güç dengelerini değiştiren değişikliklere uğradı. Özellikle, dokuma ustalarının giderek daha çok borçlanmaları, ipekli dokuma üretiminin hazırlık ve bitiş evrelerinde tacirin denetiminin artması ve mekanik olmayan yeni el tezgahı teknolojilerinin devreye girmesi yüzünden, güç kapitalistlere doğru kayma eğilimi göstermekteydi.[142]

Bu değişiklikler, 1830'larda ve 1840'larda ticaret sermayesinin egemen olduğu el sanayilerinin ortak özelliğiydi. Bu değişiklikler beraberinde, üretimin ölçeğinde de birtakım değişikliklere yol açmış, iş bölümünü arttırmış, vasıflı işlerle vasıfsız olanları arasındaki ayrımı flulaştırmış ve sömürüyü yoğunlaştırmıştı.[143] Bu gelişmenin yarattığı umutsuzluk ve güvensizlik, kapitalizme karşı işçi sınıfının ilk kitlesel mücadelelerine yol açtı ve kentli zanaatkârlar arasında sınıf bilincinin gelişmesinde önemli bir evre oldu. Devrimin yasal reformları ile eski korporatif yapılarından yoksun kalan işçiler, devrimin retoriğini kendi yararlarına kullanmaya başladılar. *L'Artisan* ve *Le Peuple* gibi yayınlarda "eşitlik" ve "kardeşlik" gibi tabirler, işçiler ile kapitalistler arasında eşitlik yokluğunu dile getirmek

139. Aminzade, "Kapitalist Sanayileşme", s. 335.
140. *Age.*, s. 336-8.
141. *Age.*, s. 341.
142. *Age.*, s. 339.
143. Sewell, *Work and Revolution*, s. 158.

amacıyla kullanıldılar. 1830 Devriminin uyanış günlerinde *L'Artisan*'da çıkan bir yazıda dendiği gibi,

> Toplumun sayıca en kalabalık ve en yararlı sınıfı, hilafsız çalışanlar sınıfıdır. O olmadan sermayenin de, sanayinin de, ticaretin de hiçbir değeri yoktur ... Kendi aristokratik küçük burjuva dünyalarına kapanmış kimi gazeteciler, ısrarla çalışanlar sınıfında sadece gereksinimleri için üreten makinalardan başka bir şey görmüyorlar Ama artık çalışanların, efendileri tarafından keyfi olarak satıldığı ya da öldürüldüğü serf oldukları zamanlarda değiliz; artık sınıfımızın toplumda sadece toplumsal gövdenin kolu gibi görüldüğü uzak çağlarda değiliz. Toplumun ekonomisinde yerine getirdiğimiz işlevi değiştirmek için sadece üç gün yetti ve şimdi bizler bu toplumun temel parçasını oluşturmaktayız...
> Bunca zamandır sömürdüğünüz emeğimiz bizimdir, bize aittir; ve eğitimin aydınlığı ile özgürlük uğruna döktüğümüz kanlar, bize kendimizi sonsuza dek bizi içinde tuttuğunuz kölelikten kurtulma hakkını ve araçlarını verdi.[144]

Fransız Devrimi'nin dilini namına savaştığı sınıfa karşı çevirmek suretiyle çalışanlar, eski korporatif ideolojilerini ve geleneklerini, Fransa toplumunun yeni gerçekliğine göre yeniden tanımlayan yeni bir söylem oluşturmayı başardılar. İşçi birlikleri, bütün mesleklerden ve işlerden işçileri, "proleteryanın kardeşliği" ve "kardeşlik cemiyetleri" gibi yeni tabirler taşıyan tek bir gönüllü "birlik" altında toplandılar. Kardeşlik dayanışmasına dayalı birleşik bir üreticiler toplumu idealini diktikleri devlete, bireyciliğe ve özel mülkiyete karşı yükselttikleri muhalefetleri, Fransa'da sınıf bilincine sahip bir işçi sınıfı hareketinin yaratılmasının ilk evresini temsil etmektedir.[145] Sewell'in yazdığı gibi:

> 1830'ların başlarında daha önce görülmemiş bir işçi ajitasyonu, özellikle 1831 ve 1834'de Lyon işçilerinin dramatik ayaklanması, yeni bir sınıf mücadelesi diyalektiği başlatmıştır. Sonraları 1830'lar, 1840'lar ve özellikle de 1848'de [patlak veren] bütün direnişler ... işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki kuşatıcı, kapsayıcı bir karşıtlık; müreffeh mülk sahibi bir sınıf ile özdeş bireyci, mülkiyetçi, liberal toplumsal düzen görüşü ile mülksüz bir proleterler sınıfı ile özdeş dayanışmacı, kollektivist, sosyalist görüş arasındaki karşıtlık etrafında toplaşma eğilimi göstermekteydi.[146]

144. Alıntı Sewell'den, *Work and Revolution*, s. 198.
145. *Age.*, s. 282
146. *Age.*, s. 282

Fabrika üretiminin yanıbaşında zanaat üretiminin ve el işçiliğinin gelişmesi, ticaret sermayesinin üretim evresine sızması, yeni üretim, çalışma yöntem ve tekniklerinin ortaya çıkması ile 1830'lu ve 40'lı yıllarda zanaatkâr saflarından sınıf bilincini sahip bir çalışanlar sınıfının doğması; bütün bu değişiklikler, gerek kırsal köylü üreticilerin gerekse kentli zanaatkârların tam anlamıyla mülksüzleşmelerini en azından kısa vadede önleyen koşullar altında sermayeyi alternatif birikim stratejileri izlemek zorunda bırakan daha geniş çaplı bir kapitalist dönüşüm sürecinin ayırt edici özelliklerini oluşturur. *Capital*'in üçüncü cildinde Marx, kapitalizme geçişin ortaya çıkabileceği iki farklı yolu şöyle ayırt etmişti:

> Üretici, doğal tarım ekonomisinin ve ortaçağ kent endüstrilerinin lonca bünyesinde yer alan el işçilerinin aksine, tüccar ve kapitalist haline gelir. Gerçekten devrimci olan yol budur. Ya da bunun dışında tüccar üretim üzerinde doğrudan egemenlik kurar.[147]

İngiltere, bu "gerçekten devrimci olan yolu" izlemişti. Burada kapitalizm, bizzat küçük üreticiler arasından doğdu. Daha sonra aynı üreticiler, lordlar büyük kapitalist çiftlikler kurmaya başlayınca, öncüsü oldukları çitleme ve mülksüzleştirme tekniklerinin kurbanı oldular. Marx'ın kanaatine göre, lord, kiracı çiftçi ve kırsal ücretli emek "üçlüsü"nün doğması ile birlikte ilkel sermaye birikimi sadece İngiltere'de "klâsik" biçimini aldı. Gerek İngiliz gerekse Fransız devrimleri, her iki ülkede de kapitalizmin daha da ilerlemesi için yaşamsal olan siyasal devrimleri gerçekleştirmek üzere, burjuva güçleri ile halk hareketi arasındaki koalisyonlara dayandılar. Ancak İngiltere'de halk hareketi, krallık yanlısı güçlerin yenilmesinde büyük katkısı bulunan kentli isyanların büyük dalgası geçtikten sonra, bozguna uğramıştır. İlerde de göreceğimiz gibi bu bozgunun, onsekizinci yüzyılda İngiliz köylülüğünün tam anlamıyla mülksüzleştirilmesinde yaşamsal bir rolü olmuştur. Fransa'da ise, gördüğümüz gibi, burjuva devrimi ile ittifak yapan küçük üreticiler ancak kısmen yenilgiye uğramışlardı. Devrimci toprak düzenlemeleri Fransız burjuvazisinin İngiltere'dekine benzer "gerçek devrimci yol" izlemesini başka her şeyden daha fazla engellemişti. O yüzden Fransa'daki gelişmeler, "tüccar üretim üzerinde doğrudan egemenlik kurar" diyen Marx'ın ikinci yoluna daha yakın düşmektedir.

Marx, ticaret sermayesinin "kendi başına eski üretim tarzının yıkılmasına

147. Marx, *Capital*, cilt 3, s. 334.

katkıda" bulunamayacağının, daha ziyade kendi ön koşullarını muhafaza edip, alıkoymak gibi bir eğilim sergileyeceğinin tamamen farkındaydı.[148] Ama bu demek değildir ki kapitalizme geçiş sırasında ticaret sermayesinin hiçbir rolü yoktur: "Ticaret sermayesinin, eski üretim tarzının çözülmesine yol açma derecesi, o üretim tarzının katılığına, içsel yapısına... eski üretim tarzının niteliğine bağlıdır."[149] Gördüğümüz gibi Fransa'da *ancien régime*'in "katılığı ve içsel yapısı", onsekizinci yüzyılın sonlarında ciddi bir bunalım içindeydi. Ticaret sermayesinin gelişmesi bu bunalıma, mutlakçı devletin memuriyet ve makam sistemi ile bütünleşme yolu arayan zengin burjuvaların sayısını arttırmak suretiyle katkıda bulunmuştur. Eğer değişimde ve onu önceleyen ticarette kitlevi bir artış yaşanmasaydı, devrim de olmayabilirdi. Ama ticaret sermayesinin devrimin başlıca nedeni olmadığını da unutmamak gerekir. Esas olarak İngiltere'den kaynaklanan uluslararası rekabetçi baskı sözkonusu olmasaydı, Fransa mutlakçılığı pekâlâ burjuvazinin daha fazla [siyasal] temsil isteyen talepleriyle uzlaşabilirdi. Siyasal temsil yönündeki talepleri, devletin mali bunalımıyla çakıştığında ve onları devrim yoluna girmeye zorladığında, tacir kapitalistler kapitalizm yönünde *siyasal* bir güç durumuna geldiler. Uluslararası rekabetçi birikimin baskıları tacir kapitalistleri giderek daha fazla üretim alanına girmeye zorladığında ise, kapitalizm yönünde *ekonomik* bir güç haline geldiler.

Ticaret sermayesinde üretim ilişkilerini devrimcileştirecek içkin bir eğilimin varlığından ötürü değil, ama bu konuda başka bir seçimleri olmadığı için, emek ile sermaye arasındaki sınıfsal güç dengeleri 1830'lu ve 40'lı yıllarda köklü bir değişikliğe uğradı: "Emeğin biçimsel boyunduruğu", eski üretim tarzına İngiliz kapitalizminin rekabetçi dürtüleri üstün geldiğinden, "sermayenin emeğe gerçek boyunduruğu"na dönüştü. 1850 yılında yazdığı bir yazıda Marx, "Fransa'daki üretim ilişkilerinin, Fransız dış ticareti, dünya pazarındaki konumu tarafından belirlendi"ğini belirtirken, uluslararası rekabetçi baskının Fransız ekonomisi üzerindeki hassas etkisinden dem vurmaktaydı.[150] Peki dünya pazarını yöneten kimdi? Marx, bu soruyu bir yıl önce yazdığı bir yazıda yanıtlıyordu:

> "Dünya pazarının hakimi İngiltere'dir ... Her ülkedeki endüstriyel ve ticari ilişkiler, başka ülkelerle olan etkileşimlerinin egemenliği altındadır ve dünya

148. *Age.*, s. 334.

149. *Age.*, s. 332.

150. Marx, "Fransa'da Sınıf Mücadeleleri", David Fernbach'ın yayına hazırladığı *Surveys from Exile* içinde (Harmondsworth: Penguin Books, 1977), s. 45.

pazarındaki ilişkileri tarafından koşullandırılır. Ama dünya pazarının hakimi İngiltere'dir ve İngiltere'ye de burjuvazi hakimdir.[151]

1830'larda ve 40'larda Fransa giderek daha kapitalist bir duruma geldi. Ama hâlâ kapitalist ekonomiyle bütünleşmeye karşı koyan büyük sektörler de bulunmaktaydı. 1840'ların sonlarında, hatta demiryolu yapımındaki patlamaya rağmen, Fransızların üçte ikisi topraklarında kalarak, geçimlik düzeyde çiftçilik yapmayı sürdürdüler.[152] Fabrika işçilerinin sayısı çok azdı; fabrika başına ortalama on işçinin çalıştığı işliklerde, toplam olarak ancak bir milyon fabrika işçisi bulunmaktaydı. Ekonominin büyük bölümü, sanayinin değil tarımın denetiminde bir üretim çevrimine bağlı kalmaya devam etti; tarımda eksik üretimin sebep olduğu bunalımlar, demografik felâket ve kıtlık, 1850'ye kadar varlığını sürdürdü.[153] Bu arada devlet bürokrasisi de gerek hacim gerekse tükettiği kaynaklar itibarıyla büyümeye devam etti. 1845'de bürokraside 670.000 kişinin çalıştığı ve krallık bütçesinin yaklaşık %20'sini aldığı tahmin edilmektedir.[154]

Hem küçük hem de büyük toprak mülkiyeti ile devlet arasındaki "ortak-yaşam" ilişkisi, kapitalist gelişmenin önündeki başlıca güçlüklerden biri olarak kaldı. Bu "ortak-yaşam" ancak İkinci İmparatorluk döneminde son bulmuştur. Dolayısıyla devrim sonrası Fransa'sının ana çelişkilerinden biri, en nihayetinde 1860'larda halolmuştu. Bundan sonra Fransa devleti, burjuva egemenliğinin sadece resmi deposu değil, aynı zamanda Fransız kapitalizminin de *gerçek* motoru haline gelmiştir.

IV. İkinci İmparatorluk ve Bonapartist Devlet

Fransa'da İç Savaş'da Marx, Bonapartist rejimden, "toplumdan ayrı ve bağımsız bir *Devlet*'in son zaferi" diye bahseder.[155] Marx'ın Bonapartizm çözümlemesinde sürekli yer alan tutarlı bir izleğin, devletin bu "asalak" karakteri ile ilgisi vardır. Louis Bonaparte'ın iktidara gelmesinin hemen ardından, Marx şunları yazar:

151. Karl Marx, alıntı Hal Draper'den, *Karl Marx's Theory of Revolution*, cilt 2: *The Politics of Social Classes* (New York: Monthly Review Yayınları, 1978), s. 243-4.

152. Price, *Economic Modernization*, s. 167.

153. *Age.*, s. 61-71, 136-40; Church, *Europe In 1830*, s. 179-80; Hobsbawm, *Age of Revolution*, s. 189, 200-01, 207-8; Guy Palmade, *French Capitalism in the Nineteenth Century* (Newton Abbot: David ve Charles, 1972), bölüm 2; Kemp, *Economic Forces*, bölüm 6.

154. Church, *Revolution and Red Tape*, s. 298.

155. Karl Marx, alıntı Draper'den, *Marx's Theory of Revolution*, cilt 1, s. 463.

> Fransa'da yürütmenin elinde yarım milyondan fazla memur bulunmaktadır, o nedenle bünyesinde muazzam bir çıkar ve rızık kitlesini kayıtsız şartsız bir bağımlılık içinde tutâbilmektedir; devlet, yaşamının en kapsayıcı ifadelerinden en anlamsız hareketlerine kadar, varoluşunun en genel tarzlarından bireylerin özel yaşamına kadar sivil toplumu ağ gibi sarmakta, denetlemekte, gözetlemekte ve tasnif etmektedir. Bu asalak yapı, umarsızca kararsız ve tutarlı bir oluşumdan yoksun gerçek toplumsal gövdede bulduğu olabilecek en uygun ortam sayesinde, her yerde hazır ve nazır, esnek ve süratle hareket eden bir merkeziyete ulaşmıştır.[156]

Marx, devletin tam özerkliği yönündeki bu eğilimi 1859'a kadar vurgulamıştır. Üstelik devletin bu "asalak" özelliğini, kapitalist gelişmenin önüne dikilen bir engel olarak da görmüştür. Ama Marx, kapitalist sınıftan *bağımsız* böyle bir devlet iktidarının uzun zaman devam edemeyeceğine, çünkü kapitalizmin giderek daha zayıflamadığına, aksine güçlendiğine inanmaktaydı. Bu nedenle Marx, Bonapartist rejimin son derece istikrarsız ve geçici bir karakteri olduğunda ısrarlıydı. Bu görüşünü ancak, rejimin İngiltere ile *Cobden-Chevalier* serbest ticaret anlaşmasını yaptığı 1860 tarihinden sonra değiştirmiştir. Marx'ın inancına göre, bu olay devletin tam özerklikten ayrılmakta olduğuna ve burjuvaziyle bir uzlaşmaya yöneldiğine işaret etmekteydi.[157] O nedenle ancak 1860'dan sonra Bonapartist devlet, Marx'ın yazılarında kapitalizmin Fransa'da gelişmesini teşvik ettiğine şüphe duyulmayan bir biçimde boy göstermiştir.

Marx'ın Bonapartist devlet kavramlaştırmasında, Fransa devletinde ortaya çıkan söz konusu değişikliklerin aydınlatılması açısından açıklanmaya değer iki yan bulunmaktadır. Birincisi, Marx'ın 1848 Devriminden sonra burjuvazi ile çalışan sınıf arasındaki sınıfsal güç dengesine ilişkin çözümlemesinden kaynaklanmaktadır. Bonapartist devletin özerkliği, yani toplumdaki bütün sınıflar karşısındaki bağımsızlığı, sınıf güçleri arasında bir denge durumunun varlığına dayanmaktaydı: "Modern Bonapartizmin temel koşulu", diye yazıyor Engels, "burjuvazi ile proleterya arasındaki dengedir".[158]

Marx ile Engels'in çözümlemelerinin bu veçhesinde asıl ilgi konusu şudur: Sınıf mücadelesinin dolaysız sonucu, sivil toplumu oluşturan sınıf güçleri karşısında son derece yüksek bir bağımsızlık derecesine sahip özgül bir devlet biçimi yaratmıştır. Devletin özerkliği, sınıf mücadelesindeki

156. Marx, "Onsekiz Brumaire", s. 186.
157. Draper, Marx's *Theory of Revolution*, cilt 1, s. 460-61..
158. Engels, alıntı Draper'den, *Marx's Theory of Revolution*, cilt 1, s.482.

konjonktürel bir "pat" durumundan kaynaklanan normal dışı bir görüngü olarak görülür; biçimi, bir bütün olarak alındığında sınıflı toplumun sonucudur ama devlet hakim sınıfın elinde bir "aygıt" değildir.

Marx'ın çözümlemelerinin ikinci yanı, Bonapartist devletin özerkliği meselesini farklı bir açıdan ele alır. Şimdi odak dolaysız olaylardan, devletin daha geniş tarihsel temellerine kaymıştır. Daha önce de andığımız satırların bir yerinde Marx, bize Fransa devletinin asalaklığının kökenlerinin:

> mutlak monarşi döneminde [bulunduğunu söylemişti]...Toprak sahiplerinin ve kentlerin senyörlük ayrıcalıkları, devlet iktidarının vasıflarına dönüştürülmüş, feodal nişanlar maaşlı devlet görevleri halini almış ve birbiriyle çatışan mutlak otoritelerin oluşturduğu alacalı ortaçağ manzarası, işbölümü ve merkezileşmenin karakterize ettiği, bir fabrikayı andıran düzenli bir devlet otoritesi planı haline gelmişti... Bütün siyasal başkaldırılar bu aygıtı parçalamak yerine, aksine mükemmelleşmesini sağlamıştı. Üstünlük arayışı içindeki partiler, bu devasa devlet yapısına sahip olmayı zaferin başlıca ganimeti saymaktaydılar.[159]

Burada Marx, dikkati devletin daha derindeki maddi köklerine çekmektedir. Marx'ın 1859'a kadar Fransa üzerine olan yazılarından ortaya çıkan manzara, artık mevcut sınıf güçleri tarafından denetlenemez ya da köklerini bu sınıflardan almamış gibi göründüğü noktaya dek özerkliğinin en uç durumuna kaçınılmaz bir biçimde itilen bir devlet manzarası sunmaktadır; devlet sivil toplum içindeki bağlarını yitirmiş gibidir. "Sadece ikinci Bonaparte döneminde" diye yazıyor Marx, "devlet tam bir özerklik elde etmiş görünmektedir. Devlet aygıtı kendini sivil toplum karşısında öylesine sağlam bir biçimde kurmuştu ki, ihtiyacı olan tek önder, 10 Aralık Toplumu'nun başı oldu ..."[160]

Elbette Marx, "devlet iktidarının havada asılı durduğunu" söylemiyor. "Bonaparte, bir sınıfı, aslında Fransız toplumunun en kalabalık sınıfını, *küçük köylü mülk sahiplerini* temsil etmektedir."[161] Ama Bonapartist devletin "köylülüğü temsil ettiğini" söylerken, devlet iktidarını kullanmak suretiyle köylülüğün devletin hakim sınıfı haline geldiğini kastetmiyor. Tersine, yalıtık yapıları, yoksullukları ve siyasi tutum noksanlıkları yüzünden köylülüğün "kendini temsil etmesi mümkün değildir; temsil edilmeleri

159. Marx, "Onsekiz Brumaire", s. 237-8.
160. *Age.*, s. 238.
161. *Age.*, s. 238

gerekir. Onların temsilcilerinin, aynı anda ... onları diğer sınıflardan koruyacak, yağmur yağdırıp güneş açtıracak ... bir efendileri, üzerlerinde bir otorite olması da gerekir".[162]

Köylülük için Bonapartist devlet, geçmişin tutucu geleneklerinin, mülkiyet haklarının korunmasının ve vergiden bağışıklıklarının simgesiydi. Marx bu gerçeği görerek,[163] rejimin ardıldaki köylü desteğinin hazin bir yanılgı olduğunun anlaşılacağı sonucuna varmıştı; Bonapartist devlet –mutlakçı öncelleri gibi–, kendisi de kapitalist çıkarlar tarafından tamamen mülksüzleştirilme sürecini hızlandıracak olan vergi arttırımı yoluyla, olsa olsa köylülerin yoksulluğunu katlayabilirdi:

> Yüzyılın başında devleti yeni doğan küçük mülkiyetin başına nöbetçi olarak diken ve onu defne yapraklarıyla bezeyen burjuva düzeni, [şimdi, giderek] kanını ve beynini emen, ve sermayenin simya kazanına atan bir vampir haline gelmişti.[164]

O nedenle devletin varlığı ve gelişmesi, temsilcisi olduğunu iddia ettiği sınıfın vergilendirilmesi suretiyle sömürülmesine dayandığından, Bonapartist devletin olağan anlamıyla köylülüğün sınıfsal özlemlerini "temsil etti"ğini söylemek mümkün değildir. "Vergilendirme", diyor Marx;

> bürokrasinin, ordunun, ruhbanın ve sarayın yaşam kaynağıdır, kısacası bütün yürütme aygıtının yaşam kaynağıdır. Güçlü hükümetler ile ağır vergiler aynı şeylerdir. Tam da doğası gereği küçük köylü mülkiyeti, uçsuz bucaksız ve her şeye gücü yeten bürokrasiye temel oluşturmak için [son derece] uygundur.[165]

Marx'ın sık sık dem vurduğu "asalaklık"ın maddi temelini oluşturan bu ilişkiydi. "Bonaparte'ın stokçu-karaborsacı rejiminin gerçek maddi temeli", Marx'a göre, "yağma ve çapul"du; özgül ekonomik saiki, devlet bürokrasisine, "şu ya da bu yolla İdare'ye, Fransa'nın hayat damarlarından beslenen bu benzersiz asalağa ait olan" kimselere bağlıydı.[166]

Burjuvazi kendini bu "sahte kast"ın[167] idamesine bağladığı ölçüde, kendi bağımsız çıkarlarının temelini oydu. Muazzam miktarlarda potansi-

162. *Age.*, s. 239.
163. Karl Marx, "Fransa'da Sınıf Mücadeleleri", s. 72, 76-7.
164. Marx, "Onsekiz Brumaire", s. 242.
165. *Age.*, s. 243.
166. Karl Marx, alıntı Draper'den, Marx's *Theory of Revolution*, cilt 1, s. 455.
167. *Age.*, s. 243.

yel üretken sermaye, en manidarı Haussmann'ın Paris'in kentsel yenilenme programı olan, "üretken olmayan" kamu işlerine, projelerine ve spekülatif yatırımlara aktı.[168] Bu projelerin başlıca yararlanıcıları Paris Borsasının mali spekülatörleri oldu, zira devlet tahvillerinin ve bonoların çıkartılması, fonların yükselmesini sağlamıştı. Marx'ın da belirttiği gibi:

> Fransa gibi bir ülkede devlet tahvillerinin, spekülasyonun en önemli hedefini oluşturduğu ve Borsanın üretken olması gereken sermayenin başlıca yatırım pazarı haline geldiği böyle bir ülkede, bütün burjuva ve yarı burjuva sınıflardan sayısız insanın, devlet borçlanmasında, kara borsa oyunlarında ve mali katakullilerde kaçınılmaz olarak çıkarı vardır...[169]

Bu insanlar için devletle bağlantılı yatırım biçimleri, "üretken" yatırım biçimleriyle karşılaştırıldığında, çok daha güçlü bir çekim merkezi olmayı sürdürdü. Bizzat Marx, burjuvazinin *ekonomik* artık çekme erki ile Bonapartist devletin *siyasal* iktidarının nasıl içiçe geçmiş olduğunu şöyle belirtiyor:

> Fransız burjuvazisinin maddi çıkarları, bu son derece kapsayıcı ve çatallanmış devlet aygıtının idamesiyle mükemmelen çakışır. Devlet, burjuvazinin fazla nüfusuna iş sağlar: Kâr, faiz, rant ve bahşiş biçiminde cebine atamayacaklarını devletin maaşlarıyla kapatır. Siyasal çıkarları da onu aynı şekilde her gün baskıyı, dolayısıyla devletin kaynaklarını ve görevlerin sayısını arttırmaya zorlar.[170]

Demek ki Marx, Bonapartist devletin "asalak" yapısının kapitalizmin yoluna diktiği engelin tamamen farkındaydı. Burjuvazinin geniş kesimlerinin gözünde memuriyetin ve devletle ilgili yatırımların kapitalist girişim karşısında hâlâ sahip olduğu üstünlükle birlikte, bürokrasinin hâlâ kendi idamesi için köylünün ürettiği artığa dayanıyor olması, her iki açıdan da bunun kanıtını oluşturmaktadır. Marx'ın, Bonapartist devlette güçlü *kapitalizm-karşıtı* itkilerin varolduğuna inandığı açıktır. Bu durumda şu soru ortaya çıkıyor: Marx, Bonapartist devletin *kapitalist olmadığına* da mı inanmaktaydı? Bu sorunun kesin yanıtı şudur: Marx, 1789 devriminin bir burjuva devrimi olduğuna inandığına göre, bu devrimden yaklaşık altmış yıl sonra Fransa devletinin hâlâ bir biçimde kapitalist olmadığını

168. *Age.*, s. 457.
169. Marx, "Fransa'da Sınıf Mücadeleleri", s. 110-11.
170. Marx, "Onsekiz Brumaire", s. 186.

savunması kendiyle çelişkiye düşmek olurdu. Yine de Marx zaman zaman, Bonapartist devletin kapitalist olmadığını düşündürtecek bir dil de kullanmıştır. "Louis Bonaparte'ın Onsekiz Brumaire"nin ilk baskısında şöyle yazıyor:

> [Bonapartist] devlet aygıtının parçalanması merkezilik için tehlike oluşturmaz. Bürokrasi sadece, kendi karşıtı olan feodalizmin yükünü hâlâ sırtında taşıyan bir merkeziliğin aşağı ve vahşi biçimidir. Napolyoncu restorasyondan hayal kırıklığına uğramış, umarsız durumdaki Fransız köylüsü, kendi küçük mülkiyetine duyduğu inancı terkedecek, bu küçük mülkiyet üzerine kurulmuş olan bütün bir devlet yapısı yerle yeksan olacaktır...[171]

Nedeni nedir bilinmez ama bu satırlar sonraki baskılardan çıkartılmıştır. Fakat yine de Marx, başka pasajlarda, "mutlak monarşi zamanında ortaya çıktı"ğını kabul ettiği Fransa devletinin asalak karekterinden bahsetmeyi sürdürür. Bu anıştırmaların meramı, Marx'ın, İkinci İmparatorluk dönemi Fransa devletinin kapitalist olmadığına inandığını mı göstermektir? Örneğin Comninel şunu ileri sürüyor:

> Marx'ın betimlediği devlet merkezi artık çekme biçiminin, yani doğrudan köylüden çekilmiş merkezî rantın, yine Marx'ın *Capital*'in III. cildinde kapitalist *olmayan* toplumlar söz konusu olduğunda belirttiği "ekonomi dışı" artık çekme tarzlarının bir örneğini oluşturduğu açık gibi görünmektedir. Marx sadece, burjuva devrimine ilişkin açıklamalarına ustalıkla uyan bir on-dokuzuncu yüzyıl Fransa toplumu çözümlemesi yapacak kadar, çok iyi bir sınıf toplumu gözlemcisiydi.[172]

O halde Marx, bütün bunların gösterdiği kadar kuramsal açıdan tutarsız biri miydi? Öncelikle Marx'ın Bonapartizme yaklaşımının tarihsel yanlarına bakalım. Marx'ın devletin özerkliğine ilişkin söylediklerinde iki ayrı açıklama düzeyinin varlığını ayırt etmenin mümkün olduğunu belirtmiştik; bunlardan birincisi 1848'den sonra burjuvazi ile proleterya arasındaki sınıfsal güç dengesine ilişkin konjonktürel bir değerlendirmeye dayanmaktadır; ikincisi ise, daha uzun erimli bir bakıştır ve rejimin karakterini daha gerilere götürerek, hatta devrim öncesi dönemin mutlakçı devleti ile belli paralellikler kurar. Ancak bu iki açıklama düzeyinin şu ya da bu biçimde çelişkili bir nitelik taşıdıklarını varsaymamalıyız. Daha

171. *Age.*, s. 243.
172. Comninel, *Rethinking*, s. 203.

ziyade Marx birbiriyle ilgili ama farklı iki açıdan ele almak suretiyle, Bonapartist devletin tarihsel açıdan doğru bir açıklamasını yapmaya girişir. Bürokrasi ile küçük mülk sahibi köylülük arasındaki "ortak-yaşam" ilişkisinin, kapitalizm-karşıtı belli eğilimler taşıdığının tamamen farkındadır. Öte yandan bundan, 1850'lerde kapitalizmin Fransa'da henüz aşı tutmadığı gibi bir sonuç çıkarmaz. Elbette İngiliz kapitalizminin oluşturduğu ideal örneğe bir benzerlik söz konusu değildir, ama yine de kapitalizmdir. Ondördüncü yüzyılda ücretli emeğin varlığının toplumun *kapitalist* olması anlamına gelmeyeceği gibi, "ekonomi dışı" artık çekme tarzlarının yalın mevcudiyeti de, Fransa toplumunun *kapitalist olmadığını* söylemek için yeterli değildir.

Mutlakçılık ile tarihsel paralellikleri ne olursa olsun, devlet merkezli artık çekme biçimini kendi koşullarında, devletin dışında, sınıf ilişkileri ve üretici güçlerde meydana gelen değişikliklerden yalıtarak çözümlemek gibi bir tuzağa düşmemek, Marx'ın Bonapartizm çözümlemesinde kilit öneme sahiptir. Başka bir deyişle bu analitik çerçevelerinin her ikisi de özseldir; Marx bir anlamda devletin dışsal biçiminin geçmişle belli "düzenlilikler"i nasıl muhafaza ettiğini, oysa aynı anda içsel karakterinin kapitalizmin ilerlemeci gelişmesi tarafından nasıl değişikliğe uğratıldığını gösterir.

Tarihsel sürekliliklerle çok fazla ilgilendiği için Comninel, Bonapartist devletin, "Fransa devletinin artık çekme [sürecinde] yerine getirdiği rolde temel hiçbir değişiklik olmadığı"nın bir kanıtı olduğunu öne sürebilmektedir.[173] Bu sav, kuşkusuz tarihsel olguları abartmakta ve yanlış yorumlamaktadır.[174] Devletin önceliklerinde daha kapitalizm yanlısı yönelime doğru bir kaymanın İkinci İmparatorluktan epey önce ortaya çıktığını düşündürtecek yığınla kanıt bulunmaktadır. Christopher Johnson, 1830'larda memurların devlet destekli kapitalist girişimleri kayıran kesimleri ile toprağa dayalı geleneksel çıkarlara duyarlılığını sürdüren siyasetçiler arasında bir yarılmanın baş gösterdiğini ileri sürmektedir:

> 1830'lu yıllar boyunca ekonomik sorunlar hakkında siyasetçiler ile bürokratlar arasında... belirgin bir yönelim farklılığı olduğu görülüyor. Rejim yerini sağlamlaştırdıkça bu ikinciler kapitalizm yanlısı politikaların ön cephesinde yer alırken, siyasetçiler onları eteklerinden çekiyordu.[175]

173. Age., s. 202.

174. Robin Blackburn da bu noktaya temas etmiştir, *The Overthrow of Colonial Slavery* (Londra: Verso, 1988), s.4, s. 549-50

175. Christopher Johnson, "Fransa Ekonomi Tarihinde 1830 Devrimi", John M. Merriman'ın yayına hazırladığı *1830 in France* içinde (New York: New Viewpoints, 1975), s. 160.

Bununla birlikte Fransız ekonomisinin yapısında tayin edici dönüm noktası, İkinci İmparatorluk ile birlikte ortaya çıktı. 1852 ile 1857 arasında, devletin öncülüğündeki yeni kredi mekanizmaları aracılığıyla finanse edilen demiryolu ağının süratle yayılmasıyla birlikte, Fransa tarihinde ilk kez diğer sanayileşmekte olan ülkelerininkine benzer bir büyüme oranını tutturabildi. Para, demiryolu şirketlerine, mühendislik ve metalürji şirketlerine aktıkça devletin harcamaları da %50 yükseldi. Bütün bu sektörlerde şirket birleşmelerine kapı açıldı; demir ve çelikte üretimin %53'ü, sekiz büyük şirket tarafından gerçekleştiriliyordu. Sanayi üretimi %50, ihracat ise %150 artmıştı.[176] Kapitalizmin süratle yayılması, yer yer patlak veren sınıf çatışmalarına bir panzehir gibi görülüyordu. Fakat rejimin halkçı yüzünü sürdürebilmek için bir dizi "liberal" toplumsal reform yapılması gerekiyordu; genel oy hakkı geri getirildi, basın denetimi gevşetildi, grevlere izin verildi (1864) ve gösterilere müsamaha edildi.[177]

Endüstriyel genişleme ve ekonomik modernleşme, Chevalier ve sabık Orleancı Rouher gibi Louis Napolyon'un çevresini kuşatan St. Simoncu danışmanların "dini" haline geldi. Bu kimseler, bütçe açığını, endüstriyel birleşmeleri, hisse senedi piyasası ile endüstriyel girişimleri düzenleyen yasaların liberalleştirilmesi ve 1860'da Cobden-Chevalier serbest ticaret anlaşmasının imzalanması gibi hatırı sayılır sayıda liberal ekonomik politikaya öncülük ettiler. "Uluslararası rekabetin zindeleştirici rüzgarlarından, teknolojik modernleşmeyi hızlandırması ve üretkenliği yükseltmesi bekleniyordu".[178]

Marx, St. Simoncu Pereire kardeşlerin başlattığı *Credit Mobilier* gibi devlet destekli projelerin ilerlemeci karakterine işaret etmiştir. Uzun vadeli kredinin ve anonim şirketlerin kurulmasının, Fransa'da kapitalist gelişmenin önündeki engellerin kaldırılması bakımından yaşamsal olduklarını görmüştü. Bu yenilikler, "endüstriyel gelişmeye temel" oluşturabilir ve sermayenin yoğunlaşmasını arttırmak, küçük ölçekli sanayinin parçalanmasını hızlandırmak ve böylelikle modern işçi sınıfının gelişmesini sağlamak suretiyle, "modern ulusların ekonomik yaşamlarında yeni bir çağ" açabilirdi. "Aslında", diyordu Marx, Fransa gibi "son derece hareketsiz bir ülkede bir *Credit Mobilier* olsa olsa bir olanak ve zorunluluktur."[179]

176. Magraw, *France 1815-1914*, s. 159-60.
177. *Age.*, s. 164.
178. *Age.*, s. 162.
179. Marx, "Onsekiz Brumaire", s. 244-5.

Fransa toplumu, daha da önemlisi uluslararası güç dengeleri temelden değiştiği için, bütün bu gelişmeler, Bonapartist devletin Fransa toplumundaki rolünün "temelde değişmemiş" olmaktan çok uzak olduğunu, değiştiğini göstermektedir. Mutlakçılık ile yapılan ve gerçekte değişen bir şey olmadığını öne süren durağan karşılaştırmalar, sadece devrimlerin tarihsel önemlerinin göz ardı edilmesi gibi bir risk taşımakla kalmaz, aynı zamanda tarihsel materyalizmi, maddi yaşamda meydana gelen değişikliklerle hiç bir bağlantı kurmadan yapılan bir "mülkiyet biçimleri" sosyolojisine dönüştürme tehlikesini de beraberlerinde getirirler.

Comninel ne yazık ki bunu yapıyor gibidir. Gerçekten de tarihsel açıklamalarında var olan tek yanlılık, kuramsal yönteminden ileri gelmektedir. Tarihsel materyalizmi, üretim güçlerinin gelişmesinin her zaman üretim ilişkilerini belirlediğini söyleyen teknolojik belirlemecilikten kurtarayım derken, üretim güçlerine hiçbir rol tanımayan bir yoruma kapı açmaktadır.

Comninel, Marx ile Engels'i, liberal düşünceden miras aldıkları "doğalcı materyalizm"den kendilerini tam anlamıyla kurtaramamakla suçlamaktadır. Örneğin *Alman İdeolojisi*'nden alınma bir pasajı yorumlarken şunları yazıyor:

> Üzerinde yaptıkları eleştirel değişikliklere ve Marx'ın insanın maddi varlığının toplumsal niteliğini önceden kabul etmesine rağmen– Marx ve Engels, liberalizmden materyalist evreler kuramını devralırken ne yazık ki özellikle toplumsal işbölümü ilişkisi konusunda [liberalizmin] "teknik" ve "doğalcı" kavramlarına teslim olmuşlardır. Tıpkı liberal kavramlaştırmada olduğu gibi, burada da toplumsal gelişmenin maddi temelininin *artan üretkenlik, gereksinimlerin artması ve bu ikisinin de temeli olarak nüfus artışı* olduğu söylenmektedir.[180]

Bu durumda söz konusu başarısızlık, "liberal sınıf kavramlaştırması"nın[181] varlığını sürdürmesi ve Marx'ın, Fransız Devrimi'ni bir burjuva devrimi olarak gören liberal anlayışı hiç eleştirmeden devralmasıyla ilişkilidir. Fransız Devrimi, sömürülen sınıfı sömüren sınıfla karşı karşıya getirmediğinden, Marx'ın sınıfsal sömürü ilişkilerine öncelik tanıyan tarihsel materyalizm anlayışı ile uyuşmamaktadır. "Burada içkin olarak var olan sorun şudur: İlk olarak burjuva devrimi kuramını ortaya çıkartan liberal sınıf kavramlaştırması, tarihsel materyalizmin sınıflı

180. Comninel, *Rethinking*, s. 148.
181. *Age.*, s. 150

toplum kavramlaştırması ile bağdaşmamaktadır."[182]

Bu çözümleme, Marx ile Engels'in "doğalcı materyalizm"inin, Comninel'in dediği gibi defolu olduğunu varsaymaktadır. Herşeyden önce Marx'ın, insanlık tarihinin anlaşılmasında toplumsal üretimin temel olduğu savının meşruluğu nereden gelmektedir? Marx, *Alman İdeolojisi*'nde materyalizmi şu sözlerle temellendirmektedir:

> Kendilerinden hareketle başladığımız öncüller, ne keyfi ne de dogmadırlar, muhayyelede soyutlama yapılabilmesini mümkün kılan gerçek öncüllerdir. Gerçek bireyler, onların gerçek etkinlikleri ve, hem önceden mevcut buldukları hem de kendi etkinliklerinin ürünü olan, içinde yaşadıkları maddi koşullardır.[183]

Buradan çıkan sonuç şudur: "Belirlenecek ilk olgu, bu bireylerin fiziki örgütlenmesi ile bunun sonucu olarak doğanın geri kalanı ile girdikleri ilişkidir." O nedenle "tarih yazımı daima bu doğal temellerden ve tarihin seyri sırasında insanın gerçekleştirdiği eylemler aracılığıyla uğradıkları değişikliklerden başlamak zorundadır."[184]

Marx ile Engels'in materyalizmi haklılaştırırken dayandıkları öz budur ve felsefi açıdan bakıldığında işe maddi üretimle başlayan bir toplum ve tarih kuramını haklılaştırmanın da yegâne temeli budur. Tarih, "bu doğal temellerden ve tarihin seyri sırasında insanın gerçekleştirdiği eylemler aracılığıyla uğradıkları değişikliklerden" başladığı için, Marx kaba bir materyalist değildir. Doğanın insan varlığını koşullama ve belirleme biçimine bu sebat gösterilmeden, bir toplum ve tarih kuramı içinde toplumsal üretime öncelik verilmesini sağlayacak ne tutarlı ne de zorlayıcı bir felsefi temel bulmak mümkün olabilirdi.

Marx ile Engels'in, tarihsel materyalizme ilişkin ilk formülasyonlarının bazılarında işbölümüne ve nüfus artışına aşırı önem verdiklerini söylemek bir şey; Marx ile Engels'in, toplumsal ilişkilerin temelde doğal güçlerin yansılarından başka bir şey olmadıklarına inanmaya devam ettiklerinden, hâlâ "doğalcı materyalizm"in batağından kurtulamadıklarını öne sürmek başka bir şeydir. Bu, Marx ile Engels'in, tarihsel materyalizmin başlangıç noktası olarak üretimin doğal ve fiziksel temelini öne çıkarmayı amaçladıklarını anlamamaktır. Yaptıkları, tarihin materyalist yoldan anlaşılması

182. *Age.*, s. 152.
183. Karl Marx, *German Ideology* (New York: International Publishers, 1974), s. 42.
184. Age., s. 42.

için felsefi bir temellendirmede/haklılaştırmada bulunmaktı; Marx'ın kaba materyalizme yönelik eleştirilerinin de gösterdiği gibi, tarihin doğal güçlerin ürünü olduğu gibi bir savları yoktu.

Comninel'in, Marx ve Engels'in temellendirme işlemlerinde var olan amacı takdir edememiş olması, tarihsel materyalizme ilişkin yorumunda üretim güçlerine gereken önemi vermemesine neden olmuştur. Tarihsel değişimde üretim güçlerine öncelik tanıyan Marksistleri eleştirdikten sonra Comninel tam tersi bir hataya düşerek, "köklerini 'doğa'dan ya da 'maddi varlık'tan alan her tarihsel gelişme anlayışının, tarihin ana olgusu olarak sınıf sömürüsünün yerini alan bir liberal ideolojik yönelimi içinde taşıdığını" öne sürmektedir.[185]

Bu, Marx ile Engels'in tarihsel materyalizm anlayışını ciddi bir biçimde tahrif etmek demektir. Marx için üretim aynı anda hem toplumsal hem de maddidir. Üstelik maddi olan ile toplumsal olan arasındaki ilişki, basit bir neden-sonuç ilişkisi değildir; aralarında içsel ya da diyalektik bir ilişki bulunmaktadır. Marx'ın tarihsel materyalizmin bu biçimde anlaşılmasında nasıl ısrarlı olduğu *Capital*'in üçüncü cildinde de son derece açıktır:

> Üretimin sahiplerinin doğrudan üreticilerle olan dolaysız ilişkisi –ki bu daima emek yöntemlerinin gelişmesinde, dolayısıyla emeğin toplumsal üretkenliğinde kesin bir evreye karşılık gelir– her zaman en içerdeki gizleri, bütün toplumsal yapının en gizli temellerini ve onunla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin siyasal biçimini, kısacası kendisine karşılık gelen devlet biçimini ortaya koyar.[186]

Marx'ın, üretim ilişkilerinin, "emek yöntemlerinin gelişmesinde belli bir evreye karşılık geldiği" savı, üretimin toplumsal ve maddi yanlarının birliği üzerindeki ısrarı, "Marx'ın tarihsel materyalizmi liberal bilimsel materyalizmle birleştirme niyeti"nin –hatta Engels'te çok daha belirgin olan bu eğilimin– varlığının ayrıca bir kanıtı olarak görülmektedir. Bu kusurlar bir kere kabul edildikten sonra, Comninel şöyle bir sonuca varıyor: "Bu mütekabiliyetin 'yönü', olağan kabul edilen yönün tersine çevrilebilir ve bu sefer öncelik, "emek yöntemlerinin gelişmesi" ile ilgisi bakımından sömürü ilişkilerine verilebilir".[187]

Sınıf sömürüsünü, maddi temelden ayırmak için bunca ısrar niye?

185. Comninel, *Rethinking*, s. 159.
186. Marx, *Capital*, cilt 3, s. 791.
187. Comninel, *Rethinking*, s. 169.

Bu sorunun yanıtı, devrimden önce ve sonra burjuvazinin içine girdiği ekonomik etkinlik biçimlerinin, Fransa toplumunun kapitalizm yönündeki uzun vadeli dönüşümüyle ilgisi bulunduğunu inkâr arzusunda yatıyor görünmektedir. Maddi temeli sınıf ilişkilerinden ikili bir biçimde ayırmak suretiyle, Fransız Devrimi kendini "sınıf-içi" bir çatışma içine sokar; Bonapartizm, devrimden sonra da varlığını sürdüren bir dizi kapitalizm öncesi devlet biçiminden biri haline gelir sadece. Üretim ilişkilerindeki gelişmeler tarihsel materyalizmden çıkartıldığında, elimizde sadece toplumun "temeli"nde meydana gelen niceliksel değişikliklerin toplumsal sınıfları nasıl etkilediğine dair hiçbir şey söylemeyen sosyolojik bir sınıf betimlemesi kalır.

Comninel hiç kuşkusuz, revizyonistlerin, sınıf ile siyaset arasındaki bağları koparmaya çalışan ve çok daha ciddiyet arzeden ikiciliklerine tutarlı bir Marksist yanıt verebilmek için, kendi tarihsel materyalizm tanımı[nın kabul edilmesini] ve burjuva devrim kavramını terketmenin ödenmesi gereken küçük bir bedel olduğunu ileri sürecektir. Ancak bu seçeneğin gerçek mi yoksa sahte mi olduğunu sormamız gerekir. Farklı bir açıdan bakılırsa, revizyonistlerin esinlediği ve bir adım daha atıp sınıf ile siyaset arasında bağları koparmak isteyen kişilere kapıyı açanın Comninel'in bu sınıf ilişkilerini üretici güçlerden ayıran tutumu olduğu söylenebilir.

Belki de en incelikli ve belli açılardan en verimli gelişmesini Theda Skocpol'un çalışmasında bulan bu revizyonist tezi ele almak suretiyle yukarıda sözünü ettiğimiz durumu daha iyi örnekleyebiliriz. Comninel gibi Skocpol da revizyonist tarihçilerin çalışmalarına dayanarak, Fransız Devrimi ile ilgili kaba Marksist anlayışı reddetmektedir: "Aslında Fransa, kapitalizmin gelişmesini egelleyen zincirleri bir anda parçaladığını varsayan bir burjuva devrim anlayışının gerçeklenmesi açısından zayıf bir malzeme oluşturmaktadır."[188] Devrim yapan bu topluma, girişimci bir endüstriyel-kapitalist burjuvazi ne siyasal ne de ekonomik bakımdan egemen olabilmiştir. Tersine devrim sonrası devlet,

> merkezileşmiş, meslekten bir bürokrasinin, bazıları hayli büyük olan, çok sayıda orta ve küçük özel mülkiyet sahibinin egemenliğindeki bir toplumla ortak-yaşamsal bir birlikte varoluş[una dayanmaktaydı]. Bu Yeni Rejim'de devlet, daha fazla toplumsal yapısal değişikliğe ön ayak olmaya yöneltilmemişti.[189]

188. Skocpol, *States and Social Revolutions*, s. 177.
189. *Age.*, s. 204.

Skocpol, devrim ile kapitalizm arasında bir bağ olduğunu tam anlamıyla reddetmez. Mülkiyet haklarının basitleştirilmesi ile korporatist ve taşralı engellerin, birleşik bir ulusal ekonomi ile üniter bir devletin yaratılması uğruna kaldırılmasının, ondokuzuncu yüzyıl Fransasında kapitalizmin gelişmesi açısından özsel olduğu görüşündedir.[190] Bununla birlikte 1789 devrimci bunalımı, Skocpol'e göre, esas olarak sınıf yapısının dönüşümü ile ilgili değil, "yönetim yapısı"nın değişmesi ile ilgili bir bunalımdı.[191] Klâsik Marksizmin başlıca kusuru, Skocpol'e göre, devletin sınıf ilişkileri yapısı karşısında sahip olduğu bağımsızlığa gereken ciddiyetle eğilmemiş olmasıdır. Bu yüzden diyor Skocpol,

> Max Weber, devrimin sonuçları açısından daha iyi ve daha yanılmaz bir kılavuzdur... Klâsik Marksizm, askeri bir devlet sistemi içine gömülü idari ve cebri aygıtlar olarak devletin ... özerk gücünü öngörememiş ya da yeterince açıklayamamıştır.[192]

Daha sonra Skocpol revizyonist tarihçiler gibi, devrim sırasındaki olayları, esas olarak devlet içinde, siyasal temsil biçimleri üzerinde egemen sınıf kesimleri arasında patlak veren *siyasal* bir mücadele olarak görmektedir.[193] Mutlakçı monarşinin devrilmesinin ardından iktidara gelen grup, yeni bir hakim sınıf değil, "eski toprak sahibi-tüccar egemen sınıf karşısında kenarda kalmış ve esas olarak devlet-kurma etkilikleriyle kendini ve ulusu ilerletmeyi amaçlamış radikal siyasal seçkinler"den oluşmaktaydı.[194] Son olarak, "Fransız Devrimi, (herhangi bir anlamda) bir burjuva devrimi olduğu kadar ya da daha çok bürokratik ve ... devleti güçlendiren bir devrim olmuştur".[195]

Elbette Comninel ile Skocpol'un uyuştuğu pek çok konu vardır. Her ne kadar Skocpol belli kayıtlarda bulunsa da, her ikisi de Fransız Devrimi'nin bir burjuva devrimi olarak yorumlanmasına karşıdırlar. Her ikisi de devrimi, devlet aygıtının denetimi konusunda seçkinler arasında patlak veren özünde siyasal bir mücadele olarak görmektedirler. Ancak farklı düşündükleri yerler de aynı ölçüde önemlidir. Fransa toplumunun içsel

190. *Age.*, s. 179.
191. Age., s. 66
192. *Age.*, s. 286-92.
193. Age., s. 67.
194. *Age.*, s. 185.
195. *Age.*, s. 179.

yapısını çözümlemelerinin odağına yerleştiren Comninel, devletin artığın çekilmesindeki rolünü merkeze koyarak devrimin sınıfsal yorumuna yine de bir yer açmaya çalışır. Comninel'i, devrim sonrası devletin özünde hâlâ kapitalizm öncesi bir nitelik taşıdığı sonucuna götüren saik budur. Skocpol'un asıl gücü, içsel toplumsal ve siyasal dinamiklerin uluslararası askeri, siyasal ve ekonomik rekabet tarafından nasıl biçimlendirildiğini göstermeye çalışmasındadır. Ne yazık ki Skocpol bu ikinci ögeyi, bir ölçüde toplumsal üretim ilişkilerinde meydana gelen değişikliklerden bağımsız düşünülen "özerk" siyasal dinamiklerle birlikte anmaktadır. Skocpol'e göre bunlara başka bir biçimde yaklaşmak, ekonomik indirgemeciliğe sürüklenmek anlamına gelecektir.[196]

Skocpol'un, devlet sistemi ile sermaye birikimi sürecinin, iki ayrı ve farklı mantığa tâbi olduklarını öne süren "ikili-sistem" yaklaşımı kurmak gibi bir niyeti olduğu görülüyor.[197] Hangi tarihsel dönem ele alınıyor olursa olsun bu, son derece tartışma götürür bir durumdur, ama ele alınan dönem hakkında özsel olanı gözden kaçırdığı kesindir. Fransa'nın üretim ilişkilerinin geri kalmışlığı, ilk kez ve son derece yıkıcı bir yoldan, devletin karşı karşıya kaldığı askeri rekabette kendini belli etmişti. Fransa, İngiltere'nin daha gelişmiş toplumsal ilişkiler sisteminin zorlayıcı gücünü bir dizi askeri yenilgi ve mutlakçı devletin nihai iflâsı yoluyla tanımıştı. Ama askeri yenilgi, Marx'ın da belirttiği gibi, kapitalizmin "tek tek ulusların eski doğal dışlayıcılıkları"nı yok ederken yarattığı değişikliklerin en gözle görülür ifadelerinden başka bir şey değildi. Yine bu yenilgi, Fransa gibi daha az gelişmiş ülkelerdeki sınıf yapıları üzerinde özel bir etkiye sahip yeni bir üretim ilişkileri ve güçleri dizisini *uluslararası*laştırmıştı. Fransız Devrimi, "üretim ilişkileri ile güçleri arasında bir çelişki" olarak yaşanmadı, ama devrimin altında yatan nedenlerin ve sonuçlarının böyle bir süreçle bağlantılı olduğu da kuşku götürmez.

Vurgulanması gereken nokta, ele aldığımız ikici [dualistik] yaklaşım-

196. *Age.*, s. 24-33.

197. Skocpol'ün ikiciliği ancak, sınıf ilişkileri ile siyaset olabilecek en kısıtlı biçimde tanımlanırsa anlamlı olabilir. Ancak Colin Barker bize şunu hatırlatmaktadır: "Kapitalizm.... devletlerden oluşan bir dünya sistemidir ve kapitalist devletin aldığı biçim, ulus-devlet biçimidir. O nedenle kapitalist devlet biçimi ile ilgili yapılacak bir değerlendirmenin devleti, gerek bir sınıfsal tahakküm aygıtı, gerekse burjuvazinin bölümleri arasında bir rekabet aygıtı olarak gözönünde bulundurması gerekir". Colin Barker, "Kapitalist Devlet Kuramı Hakkında Bir Not", *Capital and Class* (1978), s. 118.

Skocpol'ün "ikili-sistemler" bakış açısının yararlı bir eleştirisi için bakınız: Christopher Chase-Dunn, "Devletlerarası Sistem ve Kapitalist Dünya Ekonomisi: Mantık Bir mi, İki mi?", *International Studies Quarterly* cilt 25, sayı 1 (Mart, 1981).

lardan hiçbirinin bu çelişkili sürecin açılımlarını açıklayabilme yeteneğine haiz olmadıklarıdır. Son olarak, bu iki bakış açısı da garip bir bakışımı paylaşmaktadırlar. Comninel sınıf ilişkilerini maddi temellerinden ayırdığı için toplumsal sınıfların, gerek ulusal gerekse uluslararası ölçekte yeni üretici güçlerin gelişmesi tarafından nasıl biçimlendirildiğini gözden kaçırmaktadır. Yine, Comninel'in içsel sınıf ilişkilerine takıntısının kökeninde, "mülkiyet biçimleri" sistemine verdiği ayrıcalıklı yerle bu ikiciliğin bulunduğu söylenebilir. Tarihsel gelişme, mülk sahibi olanlarla olmayanlar arasında basit bir mücadeleye indirgenirse, bu durumda tarihsel açıklamanın odağının sadece ulusal sınırlarla kısıtlı kalması kaçınılmazdır. Tarihsel çözümlemenin görevi, ulusal mülkiyet biçimleri tipolojisi yapmaktan ibaret kalır; tarihsel materyalizmin yerini "tarihsel sosyoloji" alır.[198] Tarihsel sosyolojiden yana biri olarak Skocpol, çözümlemesindeki yöntemsel üstünlüklere karşın, tarihsel değişmeyi, toplumun maddi koşullarındaki gerçek dönüşümlerden ayırmaya son derece istekli olduğundan, başarısız kalmaktadır. Ekonomik olan ile siyasal olan arasına bir takoz yerleştirdiği için, farklı üretim ilişkileri sistemlerinin, uluslararası sistem içersinde yer alan rakip devletler üzerinde nasıl farklı rekabetçi sonuçlar yarattığını göstermeyi başaramamaktadır.

Tarihsel materyalizmi kuranların, Marksistleri gerçek tarihsel olayların araştırılmasından bağışık kılmak gibi bir niyetleri yoktu. Tersine tarihsel materyalizm, *bütünsel* [holistik] bir toplum ve toplumsal değişme görüşü üzerinde temellendirilmiş bir yöntem olarak tasavvur edilmişti. Marx, ısrarla maddi ve toplumsal yaşamın, siyaset ile ekonominin birliğini öne sürmüştür. Fakat bu ögelerin temel birliği, tarihsel çözümlemenin başlangıç noktası olarak alınmazsa, tarihsel materyalizm de süratle anlamını yitirir.

Bu bölümde Fransa'nın kaydettiği gelişme ile ilgili yaptığımız çözümleme, tarihsel materyalizmin temel ilkelerini, epey çiğnenmiş bir tarihsel alana uygulama çabasından ibarettir. Dediğimiz gibi Fransız Devrimi, devrimin hemen ertesinde tam gelişmiş endüstriyel bir kapitalist toplum yarattığı için değil; mücadele sırasında ve ekseriyetle de dolaysız olarak [aktörleri tarafından] algılanan amacının hilafına, burjuvazinin bir kesiminin toplumu kendi çıkarlarına göre yeniden biçimlendirecek bir program oluşturmak zorunda kalmaları gibi özgül bir anlamda burjuva devrimiydi. Burjuvazi, devrimi yaptığı kadar, devrimci mücadelenin dina-

198. Comninel, *Rethinking*, s. 77.

mikleri de burjuvaziyi yapmıştı. Ama siyasal devrimi, daha uzun ve dolambaçlı bir süreç olan kapitalizmin gelişmesi ile karıştırmamak gerekir. Birincisinin yaptığı şey, kapitalizmin yoluna dikilen "ortaçağ döküntüleri"ni temizlemekti. O nedenle burjuva devrim tezi, önceden, ideolojisi ve zenginlik biçimleriyle soyluluktan ayrılan ve feodalizmin zincirlerini kıracağı anı bekleyen, sınıf bilincine sahip bir burjuvazinin varlığını gerektirmez. Mesele daha ziyade şudur: Mutlakçılığın, birbiriyle tamamen çelişik iki üretim ilişkileri dizisinin çarpışmasından kaynaklanan bunalımı, burjuvaziye izlenebilecek tek bir yol bırakmıştı: Senyörlüğün kaldırılması, yasal eşitliğin kurulması ve mülkiyet haklarının güvenceye alınması ile Fransa'nın tek bir ekonomik pazar halinde birleştirilmesi. Bütün bunlar kapitalist gelişme açısından merkezi önem taşımaktaydı.

Bununla birlikte devrimci çözümün, hâlâ kapitalizmin yoluna gerçek birtakım engeller dikecek türden bir doğası vardı. Hiçbir şey bu durumu, devrim sonrası devletin oynadığı çelişkili rolden daha iyi gösteremez. Biçimsel ve resmi açıdan kapitalizm için hukuki bir çerçeve oluşturmakla birlikte, devletin bilhassa tarımsal ekonomideki "asalak" varlığı, en azından devrimden sonraki otuz yıl boyunca ekonominin en devingen sektörlerinin, toprak mülkiyeti ile devletin yörüngesine en az bağlı olan sektörler olması anlamına geliyordu. Fransa'daki kapitalist gelişme, Marx'ın sözünü ettiği "gerçek devrimci yolu" değil, tacir kapitalistin [egemenliğinde gerçekleşen] üretimin daha eski biçimlerinin tedrici bir biçimde dönüşmesini gerektiren daha yavaş bir yolu izlemiştir. Rekabetçi birikimin baskısı altında sermaye önünde açılan bu yolu izlemek zorunda kalmıştı. Bu durum, hiç bir suretle düz ve çizgisel bir süreç olmamıştır; fabrika üretimi çoğu zaman, bünyesinde hâlâ kapitalizm öncesi pek çok özellik barındıran tüccar kapitalist girişimle yanyana gelişmiş; zanaatkârlar ve el işçileri, modern proleteryanın bir parçası olarak, birarada ve sayısal olarak büyümesini sürdümüştür.

1850'ler ve daha çok 1860'lar kapitalizmin Fransa'daki gelişmesinde yaşamsal bir dönüm noktası olmuştur. Uluslararası rekabetin yarattığı baskı, dünya ekonomisi içindeki en geri kalmış devletleri bile, kapitalist büyümeyi teşvik etmek bakımından çok daha etkin roller üstlenmek zorunda bırakmıştı. Ama bu kapışma içinde gelişmiş ülkeleri yakalamayı başarmak, yüksek düzeyde bir merkezileştirmeyi gerektiriyordu. Fransa burada oldukça talihli bir konumda bulunmaktaydı. Uzun zamandır kapitalist gelişmenin önüne bir engel olarak dikilmiş devasa "asalak" devlet aygıtı şimdi, kapitalizmin süratle ilerlemesine yardımcı olabilecek yegâne

araç haline gelmişti. Dolayısıyla Fransa'da kapitalizm ilerledikçe ekonomik olan ile siyasal olan arasında net bir ayrılma olmadı. Tersine, özel sermayenin ekonomik bakımdan görece geri kalmışlığı, devletin giderek, Engels'in "toplam ulusal sermayenin kişileşmesi" deyişindeki hali alması demekti.[199]

199. Frederick Engels, *Anti-Dühring*, (Moskova: Progress Publishers, 1969), s. 330. [*Anti-Dühring*, Sol Yay., Çev. Kenan Somer]

3
Almanya: Prusya Mutlakçılığından Bismarck'a

Almanya'nın ve Fransa'nın tarihsel seyirleri çok sık olarak, her iki ülkenin izlediği farklı ve karşıt yöndeki "modernleşme yolları" hakkında ileri sürülmüş genel tarihsel yargıları doğrulamak amacıyla anılırlar. Fransa'nın, *ancien régime*'den Louis Napoleon'un düşüşüne kadarki tarihi, modern endüstriyel kapitalizmin gereklerine uygun siyasal kurumların tedrici olarak sağlamlaştırıldığı bir süreç olarak görülürken; Almanya, bu yüzyılın ilk yarısında Nazi rejiminin de gösterdiği gibi, nihai olarak dehşetengiz sonuçlar yaratabilecek, başarısız ya da kısmi bir "modernleşme" örneği olarak boy gösterir. Fransa'nın 1789'da muzaffer bir burjuvazi yarattığı noktada, Almanya devlet iktidarını kendisi için fethetmekten aciz, bu yüzden Parlamenter demokrasiye ve liberal kapitalizme açıkca düşmanlık besleyen "sanayi öncesi" seçkinlerle uzlaşmaya yatkın, görünüşte miskin ve zayıf bir burjuvazi yaratmıştır.

Dolayısıyla Prusya mutlakçılığının, başlangıcından Bismarck döneminde Reich'ın sağlamlaştırılmasına kadar izlediği gelişim örüntüsü sadece Avrupa'daki genel eğilimlerden bir sapma olarak değil, yirminci yüzyılın

Faşist rejimleri için de bir peşrev olarak görülmüştür. Hans Rosenberg'in sözleriyle, "mutlak monarşinin tutucu varisleri, kitle diktatörlüklerinin ve yirminci yüzyıl totalitarizminin ortaya çıkışının ve zaferinin sorumluluğunu paylaşmaktadırlar".[1] Theodore Hamerow, daha da ileri giderek "1848'de yapılan hataların bedeli 1849'da değil, 1918'de, 1933'de ve 1945'de ödenmiştir"[2] diyor. Ralf Dahrendorf, İmparatorluk Almanya'sını, "toplumsal tabakalaşma sisteminde, askeri ya da bürokratik rütbe düzenini örnek alan resmileştirilmiş bir statü hiyerarşisi" temelinde evrilen "endüstriyel bir feodal toplum" biçimi olarak tanımlamıştır. Bu geleneğin sonucu olarak,

> Toplumda özgürlüğün kurulmasına direnen pek çok eğilim bulunduğu içindir ki Almanya, Nasyonal Sosyalist diktatörlüğe giden yola girebildi – ya da belki de girmek zorunda kaldı [Almanya'da] ne yurttaşlar toplumu anlamında ne de öz güvene sahip bir burjuvazinin egemen olduğu bir toplum anlamında modern bir toplumdan söz edilebilir.[3]

Kent çıkışlı bir burjuvazinin kırsal alandaki köylü müttefikleriyle birlikte gerçekleştirdiği devrimci bir başkaldırı söz konusu olmadığı için, Barrington Moore da aynı şekilde Almanya'nın kaydettiği gelişmeyi, siyasal alana, otoriter yönetim biçimlerine yatkın "sanayi öncesi" seçkinlerin egemen olmayı sürdürdüğü, "tutucu bir modernleşme" örneği olarak ayırdetmekteydi.[4]

1. Hans Roserberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660-1815* (Boston: Beacon Press, 1966), s. viii.

2. Theodore Hamerow, *Restoration, Revolution and Reaction* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1958), s. viii.

3. Ralf Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany* (New York: Anchor, 1969), s. 58, 376.

4. Barrington *Moore, Social Origin of Dictatorship and Democracy* (Boston: Beacon Press, 1966) s. 433-52.

Konuyla ilgili İngilizce yazında son zamanlarda yapılmış bir tarama için bakınız: Richard J. Evans, "Almanya'nın Kayıp Devrimi Miti", *New Left Review*, sayı 149 (Ocak-Şubat, 1985) s. 67-95; yine Richard J. Evans, "Giriş: Wilhelm II'nin Almanyası ile Tarihçilerin Almanyası", R. J. Evans'ın yayına hazırladığı *Society and Politics in Wilhelm Germany* içinde (Londra: Croom Helm, 1980).

"Yapısal süreklilik" adı verilen tez, Alman olmayan iki tarihçinin çok sert saldırılarına hedef olmuştur. Bakınız: David Blackbourn ve Geogg Eley, *The Peculiarities of German History* (Oxford Üniversitesi Yayınları, 1984).

Blackbourn ile Eley'in çalışması da, İngilizce okur için üç yararlı makalede özetlenmiş bir dizi eleştiri ve tartışmaya yol açmıştır: Roger Fletcher, "Batı Alman Tarih Yazıcılığında Son Gelişmeler: Bielefeld Okulu ve Eleştirisi", *German Studies Review*, cilt 7, sayı 3 (Ekim, 1984); Robert G. Moeller, "Kayser Yeniden mi Yazılıyor? Modern Alman Tarih Yazıcılığında Süreklilik

Almanya'nın gelişmesini "özgül" kılan yanlara yapılan bu vurgu, Marx ile Engels'in de çalışmalarında belli ölçülerde yankısını bulmaktadır. Örneğin Marx, Fransız mutlakçılığının, "burjuvazinin sınıfsal egemenliğini hazırlamak"la özünde ilerlemeci bir rol oynadığını söylerken, Hohenzollern mutlakçılığına ilişkin tanımlamaları hiç de iltifatkâr değildir.[5] Engels ile yazışmalarında Marx, Prusya mutlakçılığının yükselişini şu sözlerle tanımlamıştı: "Küçük hırsızlıklar, rüşvet, düpedüz menfaat, mirası kapmak için el altından çevrilen işler vs. Bütün bu adice işler; Prusya tarihinin gelip dayandığı yer budur".[6]

Alman burjuvazisinin 1848'deki rolünü Engels, "İngiliz ya da Fransız'dan sonsuz kere daha yüreksiz..." sözleriyle tanımlıyor.[7] Marx'ın [Alman] burjuvazisine ilişkin değerlendirmesi de bundan daha az aşağılayıcı değildir: "Fransa'da burjuvazi halkı alçaltmak için kazandı. Almanya'da ise halkı kazandırtmamak için kendini alçalttı. Bütün tarihte *Alman burjuvazisinden* daha *aşağılık ve habis ruhlu* bir burjuvazi daha yoktur."[8]

Ondokuzuncu yüzyıl Alman devletine bu benzersiz niteliği veren şey, Marx'a ve Engels'e göre, burjuvazinin siyasal geri kalmışlığı ile feodal aristokrasinin süregelen hegemonyasının oluşturduğu bileşimdi. O yüzden Engels, "1848'den 1850'ye kadar burjuvazinin hayli alçakça desteklediği şey" ile Bismarckçı devletin 1871'de yapmak zorunda kaldığı şey –yani devleti birleştirerek, feodalizmden kalan son izleri de silmek– arasında doğrudan bir bağlantı kurmaktadır.[9] Ünlü bir pasajında Marx, Bismarckçı devleti "parlamenter biçimlerle süslenmiş, biraz feodalizmle ılışlanmış, çoktandır burjuvazinin etkisinde, bürokrasi tarafından beslenen ve polis tarafından korunan, askeri despotizmden başka bir şey değil" sözleriyle tanımlamıştır.[10]

Perry Anderson'ın da dediği gibi ne Marx ne de Engels, bu "sıfat tamlamaları"nı[11] daha fazla sürdürmüşlerdir. Örneğin Engels, onu "mo-

ve Değişme", *Journal of Social History* (Yaz, 1984); "Toplumsal Tarih, Bir İntikam mı? H.-U. Wehler'in 'Das Deutsche Kaiserreich'ına Bazı Tepkiler'", *German Studies Review* cilt 7, sayı 3. (Ekim, 1984).

5. Karl Marx, "Louis Bonaparte'ın Onsekiz Brumaire'i", *Surveys from Exile* içinde, yayına hazırlayan David Fernbach (Harmondsworth: Pengui Books, 1977), s. 238.

6. Marx, alıntılayan Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra: Verso, 1974), sayı 1, s. 237.

7. Frederick Engels, alıntılayan Hal Draper, Karl Marx's *Theory of Revolution, vol.2: The Politics of Social Classes* (New York: Monthly Review Press, 1978), s. 223.

8. Marx, alıntılayan Hal Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution*, cilt 2, s. 225.

9. Engels, alıntılayan Hal Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution*, cilt 1, s. 418.

10. Marx, alıntılayan Anderson, *Lineages*, s. 277.

11. *Age.*, s. 277.

dern burjuvazinin gerçek dini" olarak tanımladığında yukarıdan devrim olgusuna ilişkin genel bir kuramsal bakış açısı geliştirmenin eşiğine gelmiştir.[12] Engels'in Bismarck hakkındaki formülasyonlarından bazıları bir ölçüde abartılı da olsa, çözümlemelerinin genel itkisi doğruydu. Almanya'nın izlediği yukarıdan burjuva devrimi yolunun, Almanya'nın kimi tarihsel özelliklerine dayanmakla birlikte, daha geniş bir tarihsel bağlam içersinde de görülmesi gerekir. Yukarıdan devrim olgusunun "modern burjuvazinin dini" haline gelmesi, bilinçli herhangi bir tasarımın ürünü değildi. Tersine, dünya kapitalizminin gelişiminin belli bir evresinde, ülkelere dayatılmış bir şeydi. 1860'larda kapitalizmin ulus-devletler sistemine girmenin bedeli, tek tek devletlerin ekonomilerini süratle dönüştürmelerini gerektiriyordu. Şayet yerli burjuvaziler bu görevi gerçekleştirmek için yeterince gelişmemiş iseler, bu durumda gerekeni yapmak başka toplumsal güçlere düşmekteydi. İngiliz ve Fransız devriminin oluşturduğu bir dekorda elbette Almanya'da meydana gelen olayların benzersiz [ayrıksı ve yabancılayıcı] bir görünüm arz etmeleri kaçınılmazdı. Bugünden bakıldığında bu olaylar farklı bir anlam kazanmaktadırlar. 1860'lar, Japonya, İtalya ve Birleşik Devletler gibi son derece farklı ülkelerde buna benzer yığınla yukarıdan devrim örneğine tanık olmuştur.[13] Bu açıdan bakıldığında Almanya'nın *Sonderweg*'inin pek fazla bir özelliği kalmayabilir.

Bununla birlikte Almanya'nın daha önceki tarihinden bakıldığında, Almanya'nın kaydettiği gelişmenin, Bismarck'ın yukarıdan devrimine özgül bir tarz vermekte derin etkileri olmuş belli özellikleri de vardır. Prusya mutlakçılığı çoğunlukla Avrupa'nın en geri kalmış mutlakçılıklarından biri olarak nitelendirilmiştir. Ancak, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda hatırı sayılır miktarda dönüşüme uğramış, en direngeç ve inatçı mutlakçılıklardan biri olduğunu da göstermiştir. Bürokrasisi hiçbir zaman Fransa'nın mutlakçı devletinin cesametine ulaşamamış olmakla birlikte, otoritesine karşı gerek burjuvaziden gerekse aristokrasiden gelen tehlikeli meydan okumaları savuşturmak konusunda çok daha mahir davranmıştır. Bunun neden böyle olduğunu anlamak için, öncelikle Prusya mutlakçılığının tarihsel köklerini incelememiz gerekmektedir.

12. Engels, alıntılayan Draper, Marx's *Theory of Revolution*, cilt 1, s. 413.

13. Blackbourn ve Eley, *Peculiarities*, s. 84; bu örneklerin daha gelişkin bir değerlendirmesi için bakınız: Alex Callinicos, "Burjuva Devrimi ve Tarihsel Materyalizm", *International Socialism*, sayı 43 (Haziran 1989).

I. Alman Mutlakçılığının Yükselişi

Prusya'da Hohenzollern mutlakçılığının kuruluşu, Otuz Yıl Savaşları'ndan hayli sonra gerçekleşmiş olsa bile, bu mutlakçılığa ayırt edici niteliğini veren toplumsal harçların çoğu, çok önceleri, ondördüncü yüzyılın sonu ile onbeşinci yüzyılın başlarında Avrupa çapında patlak veren tarımsal bunalımdan başlayıp, fiyat devrimi ile tarımsal iyileşme dönemini de içine alacak şekilde onaltıncı yüzyıla uzanan bir zaman kesitinde atılmıştır.

Onbeşinci yüzyılın ortalarında Almanya'nın kuzey ve batı bölgelerinde köylülük, Almanya'nın diğer bölgelerinde duyulmamış bir özerklik düzeyine ulaşmıştı. Gerçi serflik *(Leibeigenschaft)* hâlâ kırın toplumsal ilişkilerine egemen olmayı sürdürüyordu ama soyluların köylülük üzerindeki yargısal denetimleri ciddi zorlanmalarla karşı karşıyaydı. Köylü direnişinin ve göçlerin bir araya gelmesiyle tek tek lordların kendi demesnelerinde iki ya da üç günlük emek süresine el koyabilme güçlerinde de tavsamalar görülmeye başlandı. Yargısal denetimin, köylü göçlerinden dolayı uğradığı parçalanma, tek tek köylülerin feodal resimleri çok sayıda farklı lordlara ödeyebilmeleri anlamına geliyordu. Ama yine de bu durum köylüler üzerinde, emek hizmetleri sisteminin yarattığı külfetle karşılaştırıldığında, devede kulak kalıyordu.[14]

Onikinci yüzyıldan onbeşinci yüzyıla kadar Elbe'nin doğusunda yaşayan köylülerin durumları, Elbe'nin batısında yaşayanlardan belirgin bir biçimde daha iyiydi. Serflik burada da hakimdi, ama köylülerin Tötonik Düzen'in sömürgecilerinden devraldıkları koşullar genelde ehveniserdi. Pek çok örnekte, göreneksel kiraları, resimleri ve iş hizmetlerini kayıda bağlayan, topluluk haklarını tanımlayan ve köylülerin yer değiştirme şartlarını (ki bunlar en az düzeyde belirlenmişti) belirten köy beratları *(Handfeste)* verilmiştir.[15] Bu anlaşmaların şartları, köyün vasisi olan –köy topluluğu ile senyörlük otoritesi arasında az çok bir arabulucu işlevi gören– *Schulz*'un yönetimindeki köy topluluğunun *(Gemeinde)* gözetimi altındaydı.[16]

Şu halde en azından bir süre Elbe'nin doğusundaki köylüler oldukça

14. Sheldon Watts, *A Social History of Western Europe, 1450-1720* (Londra: Hutchinson, 1984), s. 133.

15. F. L. Carsten, *The Origins of Prussia* (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1954), s. 63.

16. Heide Wunder, "Doğu ve Batı Almanya'da Köylü Örgütlenmesi ve Sınıf Çatışması", *Past and Present* no 78 (Şubat 1978), s. 49.

güçlü bir konumda bulunuyorlardı; hatta bölgeye musallat olan kronik bir emek yetersizliği, bu konumu daha da güçlendirmekteydi. Buna bir de onbeşinci yüzyılda da devam eden tarım bunalımı sırasında soyluların bahtının uğradığı badireleri eklemeliyiz.

Onaltıncı yüzyılın başları, Elbe'nin gerek doğusundaki gerekse batısındaki köylüler için bir dönüm noktası olmuştur. 1525'deki AlmanKöylü İsyanı, neredeyse yüzyıldır süren ve köylülerin tedrici kazanımlar elde ettikleri münferit köylü isyanlarına bir son verdi. Her ne kadar Elbe'nin bazı doğu bölgelerinde ve kuzeybatıda önemli yansıları olmuşsa da, ayaklanmanın merkezi esas olarak güneybatıda, özellikle Doğu Prusya'nın kuzey kesiminde yer alan, insanların yoğun olarak yaşadıkları Samland bölgesinde bulunmaktaydı.[17] Batı'daki ayaklanma görüldüğü kadarıyla birbiriyle bağlantılı iki konu etrafında odaklanmıştı. Bir yandan lordlar, köylülük üzerindeki yargısal denetimlerini yeniden kurmak ve otlaklarla ilgili göreneksel haklarla, ortak kullanıma açık topraklardan yararlanma haklarının temelini oymaya çalışmak suretiyle aldıkları vergilerin miktarını yükseltmek istiyorlardı. Bir yazarın deyişiyle, "şahsi lordluk bağlarının dağılmış yapısını –bir serf aynı anda birden fazla lorda bağlı olabiliyordu– daha tutarlı ve mali bakımdan daha vaatkâr bir lordluk ve teritoryal egemenlik bağlarına dönüştürmek için yargısal denetimin yeniden kurulması gerekiyordu."[18] Lordlar, şimdi mülkleri üzerinde miras haklarına sahip olan bir köylülükten topladıkları vergileri arttırabilmek için eski feodal fiziksel denetim haklarına başvurmuşlardı.[19]

Bu saldırıların köylülük arasında ateşlediği direnişin düzeyi esas olarak köy topluluğunun *(Gemeinde)* son derece gelişkin karakterinden kaynaklanmaktaydı. Bir tarihçinin dediği gibi, "*Gemeinde* olmasaydı ayaklanma da olmayabilirdi".[20] Ayaklanmanın baş gösterdiği neredeyse heryerde köylü örgütlenmesi siyasal bir nitelik kazanmış ve yerel lordların güçlerini önemli ölçüde zayıflatarak, köylülerin gözündeki meşruiyetlerini yitirmelerine yol açmıştı:

> Kırsal yasal kaynaklara göre her *Gemeinde* üyesi, silahlı davayı destek-

17. Farklı bir değerlendirme için bakınız: Wunder, "Köylü Örgütlenmesi", s. 51; Carsten, *Origins*, s. 150.

18. Watts, *Social History*, s. 147.

19. Peter Blickle, "Orta Çağ Sonlarında Alman İmparatorluğunda Köylü İsyanları", *Social History* cilt 4, sayı 1 (Mayıs 1979), s. 233-5.

20. Age., s. 235; Eda Sagara, *A Social History of Germany* (Londra: Methuen, 1977), s. 150.

lemekle yükümlüydü; köylülerin oluşturduğu bir jüri yargı işlevi görmekteydi. Otlakların ve ortak arazinin gözetimi, ekim ve hasat dönemlerinin belirlenmesi, köy sokaklarının ve ticari işlerin denetimi gibi idari işler, köyün seçtiği köylüler tarafından üstlenilmişti. Köy başkanı [Mayor] ... yüksek otoritelerle bağlantıyı sağlamaktaydı. Köy topluluğunun içindendi, ama lord tarafından atanması adettendi. Orta Çağın sonlarında *Gemeinde*'nin ortaya çıkması ile ... köylüleri siyasal düzenden birlikte sorumlu tutan toplumsal olarak düzenlenmiş bir çatı oluştu. ... Kurtuluş sürecinin diğer yanında ise, artık topluluğun kendisine verebileceğinden daha fazla koruma sağlamaktan uzak lordlar, meşruiyetlerini yitirmişlerdi.[21]

Köylü İsyanının kent çıkışlı iki destekçisinin kaleme aldığı ünlü *Twelve Articles*'da [Oniki Madde], köylü *Gemeinde*'sinin lordlarla eşit koşullarda bir ortak olarak kabul edilmesi isteniyordu. Bu belgeden maksat, lordluğun "ekonomi dışı" kurumsal güçlerini açıkça kayıt altına almak suretiyle, lordların köylünün ürettiği artığa daha fazla musallat olmasını önlemekti.[22]

Böyle bir programın, ayaklanmaya karışmış köylülerin çoğunluğunun özlemlerini ne kadar yansıttığını saptamak kolay olmasa da, soyluluk üzerindeki etkisi derin olmuştur:
Ortak bir program etrafında birleşmiş görünen bir köylülükle karşı karşıya gelen ... büyük, küçük lordlar ile bölgesel prensler (1522-3 tarihindeki Şovalyeler Savaşı'nda yüzeye çıkan) kendi aralarındaki iç çatışmaları unutup, Frankenhausen savaşında (12 Mayıs 1525), Bablinigen, Zebern ve başka yerlerde köylü ordularını yenilgiye uğratan Swabian Birliği gibi ordular kurdular.[23]

Gerçi köylülük, savaş alanında kesin yenilgiye uğramıştı –50.000 ile 130.000 arasında köylünün yokedildiği tahmin edilmektedir– ama köylülerin istekleri, müteakip dönemin mini-mutlakçı devletlerini oluşturan hanedanlıkların anayasalarına dahil edildi.[24]

1525 tarihli Köylü İsyanı'nın sadece batı Almanya'da hanedancı mutlakçılığın ortaya çıkışıyla doğrudan bir bağlantısı olmakla kalmamış, aynı

21. Blickle, "Köylü İsyanları", s. 235.

22. *Age.*, s. 239; Watts, *Social History*, s. 149.

23. Watts, *Social History*, s. 149. İsyanın genel etkisi bütün Almanya'da feodal lordların öz örgütlenmelerinin güçlenmesi oldu: "Alman topraklarının geri kalanında 1525 tarihi bir yüzyılın sonuydu ve kırsal şiddetin büyük bölümü yönetici prenslerin ve yerel yöneticilerin hukuğuna ve düzenine yönelmişti". G. Benecke, *Society and Politics in Germany 1500-1750* (Toronto: Toronto Üniversitesi Yayınları, 1974), s. 10.

24. Blickle, "Köylü İsyanları", s. 238-9.

zamanda bu mutlakçılığın niteliğini önemli ölçüde belirlemiştir. Robert Brenner'in de dediği gibi, devletin "sınıf gibi bir artık çekicisi" rolüne soyunduğu yerlerde mini-mutlakçılıkların "arketipik" örnekler olarak ortaya çıkmaları, aşırı sert sömürüye karşı köylülüğü koruma ihtiyacıyla ilişkiliydi. Dolayısıyla bu devletler *Bauernschutz* uygulamasının öncüleri durumuna geldiler.[25]

Bunun çeşitli bölgelerde ve prensliklerde aldığı biçim büyük ölçüde farklılık göstermekteydi. Voralberg ve Tyrol gibi kimi bölgelerde serflik düpedüz kaldırıldı. Serfliğin varlığını sürdürdüğü başka yerlerdeyse serfler genel olarak en iyi kira sözleşmelerine sahip oldular; oysa resmen özgür olan köylüler mülklerini ormanlık, bataklık yerlerde ve çorak topraklarda bulmak zorundaydılar. Benecke'in belirttiği gibi, "en azından Batı Almanya'da, en iyi topraklar ve sözleşmeler, özgür olmayan, serf ailelerine gitmişti. Özgür bir adam olan ortalama köylü, gıpta duyulan biri değildi. Oysa *Esch* köyünde zengin serf özenilen biriydi."[26] O yüzden, paradoksal bir biçimde, kuzeybatıdaki pek çok bölgede ve özellikle kiliseye ait topraklarda serflik *(Leibeigenschaft)*, bir yandan köylüyü toprağa daha sıkı bir biçimde bağlarken, aynı anda da köylülüğe haklar ve ayrıcalıklar sağlayan bir biçim olarak varlığını sürdürdü.[27]

Köylülüğe sağlanan "koruma"nın biçimi ve derecesi çok sayıda etkene bağlı olabilmekteydi. Örneğin köylüler, şayet dolaysız olarak bağlı olduğu lorddan farklı olan kilise otoritesinin ya da bölgesel bir prensin denetimindeki bir mahkemeye bağlı olacak kadar talihliyseler, lord ile prens arasındaki çekişmeleri istismar ederek ekseriyetle kendi yararlarına yontabilirlerdi. Öte yandan şayet yerel mahkemeler yerel lordun kontrolündeyse, muhtemelen hiçbir otorite –tamamen kendiyle ilgili nedenlerden dolayı bile olsa– onları yerel lordun aşırı sömürü ve istismarlarından korumak üzere köylüler yararına bir tavassut gösteremeyeceği için, durumları daha da kötü olabiliyordu. Gerçi genel olarak Prusya'nın hükümranlığından önce Batı Almanya'nın gevşek yapılı federal sistemini oluşturan küçük devletlerde, gelirleri canlı bir köylü ekonomisinin varlığına bağlı olduğundan, bölgesel prenslerin köylü haklarının "koruyucu"su rolü oynama gibi bir eğilimleri olmuştu. Örneğin kuzeybatıdaki kiliseye ait

25. Robert Brenner, "Sanayi Öncesi Avrupa'sında Ekonomik Gelişme ve Tarımsal Sınıf Yapısı", T.H. Aston ile C.H.E. Philpin'in yayına hazırladıkları *The Brenner Debate* içinde (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1987), s. 56.

26. Benecke, *Society and Politics*, s. 19.

27. *Age.*, s.76.

Paderborn bölgesinde yerel prensler olarak piskoposlar ekseriyetle köylülerin yararına hareket etmişlerdir:

> Mülkü iflâstan korumak için gereken olağandışı vergilerin büyük bölümünü onlar ödediği için Paderborn piskoposları köylülerin adeta üzerlerine tırmekteydiler. Lordlar tarafından istismar edilen ve kötü davranılan köylülerin efendilerine vergi ödeyemediklerini görmüş olmalıydılar ... Dolayısıyla prens, kiracı-lord ilişkilerinden kaynaklanan sorunlarda etkin bir rol üstlenmişti. Elbette kendi de en önemli lorddu. Yerel yargıcına, önceden olmuş her özgül davayı emsal alarak yasalar çıkarma yetkisi verdi. Bir yasal-hukuki sorun ortaya çıktığında soru-yanıt biçiminde görüşülüyor, daha sonra da yerel bir görenek, bir *Landersurteil* ya da *Weistum* olarak yazıya geçiriliyordu.[28]

Batı Almanya'da köylülerin çoğunluğu köle durumunda bulunuyor olsalar da, genelde bu önlemlerin köylülüğün koşullarını iyileştirmek gibi bir etkisi oldu. Köle köylüler toprak sahibi olabiliyor ya da en azından toprakları miras sözleşmelerine göre tasarruf edebiliyorlardı. Yine genelde güneybatı Almanya'da son derece yaygın olan müşterek yargılama sistemi köylülüğün yararına sonuçlar vermiştir.[29] Buna ek olarak bölgesel prenslerin uyguladığı *Bauernschutz* sisteminin, köylülüğü senyörel istismarların en aşırı biçimlerine karşı korumak gibi bir özelliği vardı. Bununla birlikte lordlar ile prensler arasında köylü artığı üzerinde yaşanan sınıf-içi rekabetin derecesinin, asla Fransa'daki düzeye varmadığını da belirtmek gerekir. Onaltıncı yüzyıldan itibaren kuzeybatı Almanya'nın gerek din-dışı gerekse kilise topraklarında, bölgesel prensler ile lordlar arasında giderek artan bir işbirliğine tanık olunmaktadır; köylünün ürettiği artığın rantlar ve vergiler arasında nasıl dağıtılacağı konusunda ortaya çıkan çatışmalar, bu iki grubun karşılıklı yararları gözetilecek biçimde ve dolaysız üreticilerin zararına çözümlenmiştir.[30]

Onaltıncı yüzyılın ortalarından itibaren Elbe'nin doğusundaki köylülerin koşullarının batısındakilere nazaran daha kötü olduğu konusunda genelde bir anlaşma mevcuttur. Doğu Elbeli köylülere bahşedilen ve Tötonik Düzen'in getirdiği çözümden yana ayartıcı bir niteliği olan elverişli kira şartları, köylü ekonomisinin önemli bir gelişme sağlamasına

28. Age., s. 77-8.

29. Anderson, *Lineages*, s. 223; Sagara, *Social History*, s. 147; Jerome Blum, *The End of the Older Order in Rural Europe* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1978), s. 85.

30. Benecke, *Society and Politics*, s. 80, 144.

olanak vermişti. Onbeşinci yüzyıl boyunca köylüler, tahıla olan talebin artması sayesinde artık üretimini fazlalaştırabilmişlerdi. Ayni rantların, söz konusu çözümün bir şartı olarak, göreneksel para rantlarına çevrilmiş olması, durumlarının daha da iyileşmesini sağlamıştı.[31]

Fiyatlar artarken rantların oldukları yerde sayması, lordun zararına olmuştu. Sabit para rantlarından dolayı lordun uğradığı gelir kaybı ve büyüyen tahıl pazarından elde edilen kazancın kendilerine değil de köylü kiracılarına yaraması, onaltıncı yüzyılın başlarında lorları gelirlerini artırmak için yeni yollar aramaya itti.

Pek çok örnekte çözüm, sabit para rantları yerine emek hizmetlerini geçirmek için baskı uygulamak oldu. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında yerel malikâneler tarafından çıkartılan bir dizi buyrukla soyluluk, köylülüğü sahip olduğu özerklikten mahrum etmeye çalıştı. Daha sonraları köylüleri mülklerinden eden ve lordlarına karşı yasal bakımdan korumasız bırakan buyruklar çıkartıldı. 1540'da köylünün miras hakları ciddi ölçülerde kısıtlandı ve lordlar, kiracılarının çocuklarını birer hizmetkâr olarak çalıştırma haklarını kendilerinde alıkoydular. Genel olarak bakıldığında köylülerin yasal durumları hızla bozulmaktaydı.[32]

Yüzyıl ilerledikçe Doğu Elbeli köylüler üretimlerini *Gutsherrschaft* sisteminin (manorluk yargılaması) gereklerine uydurmak zorunda kaldılar. Onbirinci yüzyılın ikinci yarısında lordlar, fiyatların yükselmesinden ve mısıra olan talebin büyümesinden yararlanabilmek amacıyla ekstansif demesne çiftçiliğine yöneldikçe köylülerden daha ağır emek hizmetleri talep etmeye başlamışlardı. Carsten'in özlü bir biçimde ifade ettiği gibi, "ağır emek hizmetleri ve köylünün toprağa bağlılığı, köylü emeğine dayanan ekstansif demesne çiftçiliğinin doğal sonucuydu"[33] Pek az kimse, onbirinci yüzyılda Doğu Elbeli köylülerin genel koşullarının bozulduğunu reddedecektir. Bunun yanında yine pek az kişi köylülerin bu arttırılmış emek hizmetlerini savuşturamayacak durumda olduklarından şüphe edecektir.

Doğu Elbeli köylülerin son kertede emek hizmetlerindeki bu dayatmaya direnememelerinin nedeni iki etkenle ilgiliydi. Birincisi, ister tesadüfi, ister tasarlanmış olsun, doğulu lordlar, egemenlik ve denetimlerini kolaylaştıracak tümleşik köylü yerleşmeleri kurmuşlardı. Bu sayede, batıda son derece yaygın bir olgu olan ve Robert Brenner'in işaret ettiği gibi,

31. Wunder, "Köylü Örgütlenmesi", s. 53.
32. Carsten, *Origins*, s. 151-6.
33. *Age.*, s. 163-4.

"otoritenin bölünmesine yol açan ve batılı köylülere doğulu muadillerinde olmayan bir manevra olanağı kazandıran"[34] lordluk kurumu ile köy topluluğu arasında dağılmış bir yargısal denetimden kaçınmak mümkün olmuştu. İkincisi, köylülerin sahip oldukları (ekseriyetle Batı Alman muadillerinden daha fazla olan) resmi ayrıcalıklar ve haklar, esas olarak *Gemeinde* aracılığıyla örgütlenmiş köylü savaşlarının bir ürünü olmadıklarından, bazı durumlarda son derece de yüksek olabilen köy örgütlenme düzeyi, yine de lordun iktidarına karşı direnmenin bir aracı olarak çok etkisiz kalmaktaydı. Tersine, Brenner'in de vurguladığı gibi,

> bu koşullar onlara lordlar tarafından (kendilerince sebeplerden dolayı) *bağışlanmıştı*... köylüler bunları lordlardan *almıştı*, Bu, batıda görülenden son derece farklı bir süreçti. Batıda köylüler kazanımlarını, topluluğun kendini uzun vadeli bir biçimde örgütlemesini gerektiren başarılı bir direnişin aracı olarak lordlarından *söke söke almışlardı*. Bunun sonucu olarak iş gücü kıtlığından doğan sorunları halletmek üzere lordlar, politikalarını daha çok artık çekme ve daha fazla denetim yönünde değiştirdiklerinde, doğudaki köylüler dezavantajlı bir durumda bulunuyorlardı.[35]

Yanıtlanması gereken soru şudur: Bu "dezavantaj"ın boyutu neydi ve köylülerin lordlarına direnebilmelerinde bunun ne gibi içerimleri olmuştur? Ayrıca bunun köylü direnişi açısından taşıdığı potansiyel, lordların örgütlenmesini ve siyasal iktidarını nasıl etkilemiştir?

Çok sayıda tarihçi, işe sadece yoğun emek hizmetlerinin devreye sokulmasının, köylü ekonomisini nasıl sarstığını sorarak başlamışlardır. Geniş bir ölçekte bakıldığında, direniş yetenekleri ve koşulları açısından Doğu ve Batı Elbeli köylüler arasında var olan geleneksel ayrımın çok abartıldığı düşünülmüştür. Bizim amacımız bakımından bu tartışmanın dolaysız önemi, Almanya'nın her yanında sınıfsal güç dengeleri ile ilgili geleneksel hesapları önemli ölçüde değiştirmesinden ileri gelmektedir. Bir yandan, Doğu Elbeli *Junkerler*in, yönettikleri köylüler üzerinde sahip oldukları ekonomi-dışı gücün boyutu hakkında ciddi sorular ortaya atılmasını sağlamaktadır. İkinci olarak, merkezi siyasal otorite ile yerel lordlar arasındaki güç dengesinin, önceden sanıldığının tersine, yerel lordlardan yana daha az ağır bastığını düşündürtmektedir ve bunun gelecekte Prusya mutlakçılığının gelişmesi açısından önemi belki de daha

34. Brenner, "Tarımsal Kökler", s. 278-9.
35. *Age.*, s. 278.

büyük olmuştur. Örneğin William Hagen şunları ileri sürüyor:

> Onaltıncı yüzyılda Orta ve Doğu Avrupa'daki soylulara ait demesnelerde yapılan çiftçilik, tarihsel yazının ona atfettiği can alıcı önemin ağırlığını üstlenebilecek kadar yaygın değildi. Manorluk üretimine yönelmekle, topraklı soylular hem kendilerini kurtarmış hem de bununla da kalmayıp servetlerini katlamış oldular. Ama bu ne köylülüğün ekonomik olarak yok olmasını ne de silahlı gücüyle, köylü uyruklarının lordlar tarafından soyulmalarını garanti edecek mutlakçı bir devletin ortaya çıkmasını gerektirmişti *Junker*'in tahakkümünü abartmak, hilafsız, köylünün direniş gücünü azımsamak olur. *Junkerler*in onaltıncı yüzyıldaki başarısı, Prusya mutlakçılığının doğuşunu önceden belirlemediği gibi, Brandenburg'un toplumsal yapısının, soylu lordların iktidarlarının ve gelirlerinin ziyadesiyle büyük ve önemli göründüğü Batı Avrupa örüntüsünden, bir uğursuzluk alâmeti gibi, kopmasına da neden olmamıştır.[36]

Hagen'in savı, lordların elinde Doğu Elbeli köylüleri serfleştirmek için elzem olan ekonomi-dışı bir gücün bulunup bulunmadığı sorusundan ziyade, bu gücün köylü uyruklar açısından derecesi ve dengesiyle ilgilidir. Hagen'in, Brandenburg'un Priegnitz bölgesi üzerine yapılan çalışmalara dayanan verileri, onaltıncı yüzyılda "köylülüğün, çiftliklerine konan vergi yükünün tahammül sınırları içinde kalması kaydıyla artan emek hizmetlerine boyun eğdiklerini" göstermektedir.[37] Yani köylülerce daha az tercih edildiği açık bir rant biçimi olarak iş hizmetlerinin arttırılarak dayatılması ya önceden varolan nakit ya da ayni rantlarda bir donmaya ya da azalmaya yol açmıştır.[38] Bunun şöyle bir içerimi vardır: Serfliğin dayatılması ile ilgili yapılan geleneksel değerlendirmeler, doğulu lordların cebri güçlerini abartmış; emek hizmetlerinin arttırılarak dayatılmasına direnme güçleri son derece sınırlı olmakla birlikte, köylülüğün daha katlanılabilir koşullar için pazarlık etme yeteneklerine gereken önemi vermemiştir.

Bu argüman çizgisi, lordların yerel ve ulusal düzeyde kendini ortaya koyan ekonomi-dışı siyasal güçlerinin boyutları hakkında da belli açılımlar

36. William Hagen, "Junkerler Ne Kadar Kudretliydi? Onaltıncı Yüzyıl Brandenburg'unda Köylü Rantları ve Senyörlük Kazançları", *Past and Present* sayı 108 (Ağustos 1985), s. 115.

Doğu Elbe'deki tarım ilişkileri ile ilgili önde gelen bir Doğu Alman tarihçi de aynı savda bulunmaktadır. Bakınız: Harmut Harnisch, "Köylüler ve Pazar: Elbe'nin Doğusunda Feodal Prusya'da Tarım Reformları Bağlamında, 1760-1807", Richard J. Evans ile W.R. Lee'nin yayına hazırladığı *The German Peasantry* (New York: St. Matin Pess, 1986), s. 37-70.

37. Hagen, "Junkeler Ne Kadar Kudretliydi?", s. 94.

38. *Age.*, s. 104-5, 111.

taşımaktadır. Doğulu lordun siyasal iktidarının aldığı ve malikâne sisteminin ortaya çıkışında ifadesini bulan biçim, soyluların topraklarını ve köylülerini doğrudan denetimleri altına almalarını ve idari maliyetlerin en az düzeyde tutulmasını sağlamıştır.[39] Ancak *Junkerler*in egemen olduğu meclislerde alınan yasal kararların ve buyrukların temsil edici niteliği, çoğu zaman zannedildiğinden daha azdır. Örneğin Brandenburg'da lordlara köylü mülklerini kendi demesnelerine katma yetkisi veren düzenleme, çoğu yerde uygulanma olanağı bulamamıştır. Onyedinci yüzyıl ortalarında Middle Mark bölgesinde köylü çiftliklerinin *(Hufen)* sadece %7'si, soyluların malikânelerine dahil edilebilmiştir.[40] Sınırsız emek hizmetine olanak veren yasal düzenlemeler, uygulamada "lordlar ile köylüler arasındaki yerel güç dengesinin ifadesi olarak, göreneksel bir *routine*'de tanımlanırdı".[41] Üstelik köklü köy yerleşmelerinde rastlandığı gibi, güçlü *Gemeinde*'lerin bulunduğu yerlerde manorluk hizmetlerinin ölçüsü, [köylüler ile lordlar arasında] görüşülmek ve belli bir düzeyi kesinlikle aşmamak üzere belirlenmek zorundaydı. Eğer lordlar bu kuralı ihlâl edecek olurlarsa, köylüler kira ödemiyor, iş bırakıyorlardı. "Köylüler güçlerini, genelde son derece sağlam bir yapıya sahip olan topluluk dayanışmasından ve özellikle toplu davrandıklarında ayak direyen, inatçı çiftçilerin araziden çıkartılmasını son derece zorlaştıran kalıtsal kira sözleşmelerinden alıyorlardı."[42]

O nedenle onaltıncı yüzyılda Batı Avrupalı lordlar ile karşılaştırıldığında, *Junkerler*in ekonomi-dışı güçlerinin etkisi ne olursa olsun, yine de Doğu Elbeli köylülerin direnişlerini kıracak düzeyde değildi.[43] Aslında Hohenzollern mutlakçılığının ortaya çıkış koşullarının biçimlenmesinde, lordların iktidarının bu oldukça sınırlanmış karekterinin daha çok payı olsa gerektir.[44] Birincisi *Junkerler*in, uzun vadede –bir görüngü olarak

39. Brenner, "Tarımsal Kökler", s. 283.

40. Hagen, "Junkerler Ne Kadar Kudretliydi?", s. 113.

41. *Age.*, s. 113; Carsten, *Origins*, s. 162.

42. Hagen, "Junkerler Ne Kadar Kudretliydi?", s. 114.

43. Uzun vadede bunun, ondokuzuncu yüzyıl *Junker* malikanelerindeki tarımsal ilişkilerin dönüşümü üzerinde önemli bir etkisinin olması gerekti. Ancak serfliğin sona erişinin ya da pazarın tarımsal kapitalizme geçişi hızlandırmaya yettiğini düşünmek, erken bir yargı olabilir. Bakınız: Harnisch, "Köylüler ve Pazar"; William Hagen, "Junkerlerin İmansız Hizmetkârları: Brandenburg-Prusya'da Serfliğin Yıkılışı ve Köylü Başkaldırısı, 1763-1811", *The German Peasantry* (New York: St Martin's Press, 1986)

44. Prusya mutlakçılığının uzun vadedeki gelişmesinde *Junkerler*in iktidarının önemi üzerine İngilizcedeki en önemli çalışmalar şunlardır: Carsten, *Origins*, s. 165-78; Hans Rosenberg, "Brandenburg-Pusya'da *Junkerler*in Yükselişi, 1410-1618", *American Historical Review* sayı 49

batıdakinden daha çapsız olmakla birlikte– köylü ayaklanmasının yarattığı tehditten uzak durdukları görülüyor, ki soyluların siyasal örgütlenmesine, bu tür tehditler karşısında onu merkezi bir devletin olabileceğinden çok daha kırılgan yapan merkezsiz [ademi merkezi] olma özelliğini veren budur.[45] Bir anlamda *Junkerler* devlete, devletin *Junkerler*e duyduğu ihtiyaçtan daha fazla ihtiyaç duymuşlardı. O nedenle Hohenzollern hanedanının malikâneler karşısındaki üstünlüğü, daha çok ekonomik bakımdan güçlü bir hakim sınıf ile onun siyasal temsilcisi olan mutlakçı devlet arasında bir toplumsal anlaşma olmaktan ziyade, "kudretli *Junkerler*"in aslında zayıflıklarının bir ifadesi gibidir. Bütün bunlar şunu göstermektedir: Mutlakçı devlet, *Junkerler*in devlet üzerindeki egemenliklerini vurgulayan açıklamaların bizde yaratacağı beklentinin aksine, aristokrasinin sınıfvari [sınıf benzeri] bir rakibi olarak oldukça özerk bir zeminde boy atmıştır.

II. Hohenzollern Mutlakçılığının Kuruluşu

Hohenzollern mutlakçılığının, özünde aristokratik temellere dayandığını yadsımak saçma olurdu. Prusya'nın siyasal yapısının temel dayanağını, Hans Rosenberg'in de belirttiği gibi, hiç tartışmasız, "bürokratikleşmiş monarşik otokrasi ile iktidarının yerel temellerini daha da sağlamlaştıran *Junker* aristokrasisi arasındaki uzlaşma" sağlamaktaydı.[46] Kendi bağımsız gelir kaynaklarını geliştirmeyi isteyen merkezi devlet ile aynı şekilde bu merkezi devletten geriye, kendine kalan iktidar kırıntısına sıkı sıkıya yapışmış aristokrasi arasında var olan şiddetli rekabeti, Prusya mutlakçılığının bu ikili yapısıyla –soyluların kırsal siyasal iktidarları ile merkezi idarenin süregelen varlığı– açıklamak kesinlikle abartı olacaktır. Üstelik *Junker* aristokrasisinin kırsal alanda mutlak güç sahibi olduğu miti gereğince ele alındığında, çeşitli Hohenzollern monarklarının soylularla yapmaya hazır olduğu "uzlaşma"nın anlamını daha iyi kavramak ve devlet ile soyluluğun çıkarlarının uzun vadede nasıl birbirleriyle çatışır hale geldiklerini görmek mümkün olacaktır.

Avrupa'da belki de hiçbir yer, modern çağın başlarında çeşitli hanedanların topraklarını, dolayısıyla ekonomik güçlerini genişletmeye çalış-

(1943), s. 1-22, 228-42. Gerek Alman gerekse İngiliz kaynakların daha geniş bir listesi için bakınız: Hagen, "Junkerler Ne Kadar Kudretliydi?", sayı 1, s. 80-1.

45. Anderson, *Lineages*, s. 212.

46. Roserberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 43.

malarından kaynaklanan feodal savaşlardan Alman devletleri kadar hasar görmemiştir. Bu çatışmaların en kanlılarından biri olan Otuz Yıl Savaşları, büyük oranda Alman topraklarında cereyan etmişti. Savaş ve savaşın neden olduğu yıkımdan kaynaklanan salgın hastalıklar yüzünden, 1618 ile 1648 arasında kentli nüfusun %33'ünün, kırsal nüfusun ise %40'ının öldüğü tahmin edilmektedir.[47] Otuz Yıl Savaşları'nın sonunda imzalanan Westphalia Anlaşması'ndan sonra ortaya çıkan şöyle böyle üç yüz kadar prenslikten tek bir Alman devleti bile, bölgede diğer devletler üzerinde hegemonya kuracak bir yeteneği henüz sergileyebilmiş değildi. Hohenzollern mutlakçılığının tarih öncesi, büyük bölümüyle Kutsal Roma İmparatorluğu'nu oluşturan devletler arasındaki güç dengesine dayanmaktaydı. Kendileri küçük, kaynakları sınırlı olduğundan, bu devletlerin çoğu ekonomik ve siyasal bakımdan oldukça kırılgan bir yapıya sahiptiler. Bu dönemde Kutsal Roma İmparatorluğu'nu karakterize eden feodalizmin gevşek ama görece istikrarlı yapısının temeli buydu.[48]

Hohenzollern hanedanlığının kalbi olan Brandenburg, onaltıncı yüzyılın tarımsal canlanma döneminde, görece zayıf bir prenslikti. Almanya'nın diğer bölgelerindeki feodal lordlardan çok daha yoksul durumda bulunan, mecalsiz bir soyluluğun yaşadığı, "sakin ve durgun bir taşra" havasındaydı.[49] Otuz Yıl Savaşları'nın sebep olduğu ekonomik yıkım ile Brandenburg'daki nüfusun yaklaşık %50'sini kaybetmek, onları daha da zayıflatmıştı. Bu koşullar altında soylu malikâneler üzerinde denetim kurmak, Frederick William (Büyük *Elektör*) için hiç de zor olmadı. Yavaş yavaş devletlerin vergi toplama yetkileri, hatta *Lantage* (yerel *Diet*) eliyle itirazda bulunma hakları bile ellerinden alındı.[50] Frederick William'ın başarıları arasında, eyaletlerin rızasını almadan dış politikayı çekip çevirmek ve daimi ordu oluşturmak da vardı.

Bu önlemlerin, aristokrasiyle varılan ve mutlakçı devletin yetkilerini "özel malikânelerin kapısında durduran"[51] bir dizi uzlaşmayla sağlandığı doğrudur. Ünlü 1653 *Recess*'inde *[Ara]* malikâneler, ancak senyörel yargılama hakları kabul edildikten ve vergiden muaf tutulduktan sonra, yarım milyon *thaler*lik bir ianede bulundular. Bunun yanında göreneğin bir parçasını oluşturduğu her yerde *Leibeigenschaft* sistemi yürürlükte kaldı; aksi

47. Sagara, *Social History*,s. 5.
48. Benecke, *Society and Politics*, . 9, 34-5, 373-9.
49. Anderson, *Lineages*, s. 238; Sagara, *Social History*, s. 49.
50. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 35-7.
51. Carsten, *Origins*, . 49.

kanıtlanmadığı sürece köylülerin *Leibeigen*, yani serf oldukları kabul edildi.[52] Yine 1660 ve 1670'lerde soyluluğa, özellikle vergi alanında imtiyazlar verildi. 1680'de doğu ve batıda soyluluk bu vergiden muaf tutulurken, *seçici* [electoral] kentlere istihsal vergisi getirildi.[53]

Bütün bu önlemlere bakınca, "malikânelerin pazarlık şanslarının arttığını" görmek mümkündür.[54] Kısa vadede hiç kuşkusuz bundan büyük kazanç sağladılar. Aynı zamanda bunlar, bu dönemde Prusya'nın görece zayıflığından kaynaklanan zorunlu imtiyazlardı. Otuz Yıl Savaşları Hohenzollernlere, teritoyal genişlemenin ancak diğer feodal devletlerin lütfuna bağlı olduğunu göstermişti. Teritoryal zayıflık, mali zayıflığa dönüşmüştü ve bu da, malikânelerin kendi iradelerini merkezi devletin çıkarlarına karşı öne çıkarmakta görece özgür olmaları anlamına geliyordu. Dolayısıyla teritoryal büyüme için gerekli askeri aygıt henüz oluşturulmadığı için, soylulara bu tür ödünler vermek gerekiyordu. Anderson'un dediği gibi, "Elektör'ün ilk işi ... topraklarının savunulması ve bütünleştirilmesi için daimi bir askeri aygıt yaratılmasını mümkün kılacak istikrarlı bir mali temel oluşturmaktı".[55]

Prusya mutlakçılığının temelinde yatan çelişkileri ve devletin soylulara vermek zorunda kaldığı ödünlerin temelini belki de en iyi ortaya serecek unsur, ordunun rolüdür. Teritoryal savaşlar, feodal birikimin başlıca aracını oluşturmaktaydı ve devlet için bağımsız bir gelir kaynağı sağlamak bakımından birebirdi; zira yenilmiş bölgelerde inatçı soyluların barınması mümkün değildi. Ama toprak kazanmak için prenslerin sadık ve etkili bir orduya dayanmaları gerekiyordu. Zenginliğin, toprak mülkiyetinin ekonomi-dışı yoldan sömürüsüne dayalı olduğu başka yerlerde olduğu gibi Prusya'da da, "askeri gücün belkemiğini oluşturan kesimlere pahalı mali ve ekonomik ödünlerde bulunmak"[56] hâlâ bir zorunluluktu.

Feodal artık birikimi dinamiği açısından son derece önem taşıyan teritoryal genişlemenin yarattığı bir mecburiyet olarak Prusya'da bir hizmet soyluluğu geleneği doğdu. Hizmet soyluluğunun maddi çıkarlarıyla, mutlakçı devletin çıkarlarını birleştiren bir yol olarak ortaya çıkan hizmet

52. Anderson, *Lineages*, . 243; Carsten, *Origins*, s. 186-7.

53. H. W. Koch, *A History of Prussia* (Londra, Longman, 1978), s. 57; Anderson, *Lineages*, s. 243; Carsten, *Origins*, . 197.

54. Carsten, *Origins*, s. 187.

55. Anderson, *Linaages*, s. 240.

56. Rudolph Braun, "Vergilendirme, Sosyo-politik Yapı ve Devletin İnşası: Büyük Britanya ve Brandenburg-Prusya", Charles Tilly'nin yayına hazırladığı *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1975), s. 312.

soyluluğu, pek çok açıdan "Batı'daki makam satışlarının Doğu'daki eşdeğeri"ydi.[57] Ama bunu özellikle Prusya'ya özgü sanmak yanılgı olur. Perry Anderson'ın da vurguladığı gibi, Prusya'da satılık makamların görece yokluğunun nedeni, esas olarak tüccar bir burjuvazinin bulunmayışına bağlanamaz.[58] Fransa'da makam satışı hiçbir şekilde burjuvazinin çıkarlarıyla sınırlı değildi. Devlet açısından da bu görev satışları ikili bir amaca hizmet etmekteydi: Birincisi, devletin köylü haklarını korumak ve vergi yoluyla köylü artığından payını almak amacıyla müdahale etmesi üzerine feodal lordların uğradığı gelir kaybının telafi edilmesini sağlayan bir mekanizmaydı. Dolayısıyla soyluların özel çıkarları ile burjuvazinin çıkarlarını, "kamusal" bir devlet alanına bağlamanın bir aracını oluşturmaktaydı. İkinci olarak, savaş yüzünden kronik borç batağında bulunan bir devlet için kolay ve tükenmez görünen bir gelir kaynağı oluşturmaktaydı.

Prusya'da mutlakçılığın ilk yıllarında soyluluk ile devlet arasında var olan güç dengesi, Fransız modeline göre büyük ölçekli bir makam satışının ortaya çıkması için uygun değildi. Lordların yargı yetkilerinin tanındığı düşünülecek olursa, Frederick William'ın Taç ile soyluluk arasında gerçekleştirdiği çözüm, devlete, köylü haklarını –dolayısıyla bağımsız gelir kaynağını– "koruması"nı mümkün kılan noktayı, Fransa'da olduğu gibi geçmesine izin vermiyordu. Ondokuzuncu yüzyıla kadar bütçede bir açık da söz konusu olmamıştı. Genelde terfilerle ve atamalarla soyluluğun kayıplarını telâfi etme zorunluluğu, Fransa'da olduğu kadar bir baskı yaratmamıştı. Aslında şu bile ileri sürülebilir: Prusya'nın önünde böyle bir seçenek bulunmadığından, mutlakçı devletin onlara ordu içinde ayrıcalıklı konumlar vererek soyluluğun "ağzına bir parmak bal sürerken", aynı anda da bağımsız gelir kaynaklarına duyduğu gereksinmeyi de karşılayabilmesinin *yegâne* yolu, savaş yoluyla teritoryal genişleme politikasıydı.

Herhalükârda hizmet soyluluğu, Prusya mutlakçılığının geri kalmışlığının kanıtı olarak görülemez. Hatta önemli bir açıdan tam tersi bir durumun işaretiydi. Çünkü Fransa devletinin makam satışlarıyla ancak düşe kalka yapabildiği bir şeyi tek bir vuruşta halletmişti: Hem soyluların bahtını, devletin geleceğine bağlamıştı, hem de devletin askeri ve mali gereklerini dikkate değer ölçüde birleştirmişti. Fransa'da da vergi tahsil-

57. Anderson, *Lineages*, s. 218.
58. *Age.*, s. 217-18.

darlığı ve sonra da *intendant*lık askeri ve mali işlevlerle birleşmişti. Ama bu görevler ekseriyetle onları satın alanların özel mirasları olarak görüldüğünden, mali açıdan, Almanya'da buna denk bir rol oynayan askeri komiserlerin ancak yarısı kadar verimli olabilmekteydi.[59]

Fransa'da savaş maliyesi, devlet gelirleri üzerinde büyük bir baskı yaratmaktaydı; vergi tahsildarlarının özel çıkarlarını devletin mali gereksinmelerinin üzerine koyan makam satışı sistemi, bu durumu daha da katlanılmaz kılmaktaydı. Prusya'da ise tersine mali sistemin "meslekten" memurlarca yürütülmesinin sağladığı görece verimliliğin şöyle bir anlamı vardı: Prusya'da savaş maliyesi asla, dönem dönem Fransa devletinin içine düştüğü ve hazineyi felce uğratan borç döngüsüne yol açmamıştır. Bu sayede soyluluğa pahalı ödünler vermenin, böylelikle de soyluluğun "görece özerkliği"ni arttırmanın, mutlakçı devlet üzerinde yarattığı baskının *azaldığı* söylenebilir.[60] Perry Anderson'ın da farkettiği gibi, hizmet soyluluğu Prusya'nın geri kalmışlığının bir işareti olmakla kalmaz, zamanın diğer mutlakçı devletlerinin fersah fersah ötesinde etkili bir bürokrasi sistemi kurmak gibi paradoksal bir etkisi de vardır.

Bu devletin kurumsal temelleri, Büyük Elektör'ün saltanatının son on yıllarında sağlam bir biçimde atılmıştı. 1670'lerde Genel Savaş Komiserliği'ni *(General KriegKommissariat)* yükseltişi, devletin ve toplumun askeri zorunluluklara tâbi kılınmasındaki ilk evreyi oluşturur. Orduya yapılan harcamaların vergi gelirlerinden karşılanması gerektiğinden, vergilendirme askeri aygıtın bir işlevi haline gelmişti. Yeterince vergi toplanması da sağlıklı bir vergi temelinin sürdürülmesini gerektiriyordu. On yıl içinde *General KriegKommissariat* vergi ödeyebilir durumdaki üreticilerin sayısını arttırmak için göç ve Fransa'dan gelen Huguenot mültecilerinin yerleştirilmesi konularında yetkilerini genişletti. Lonca sistemini denetimi altına aldı, sömürge amaçlı deniz seferleri yaptı, ticarete ve imalata nezaret etti. Carsten'in belirttiği gibi:

Bu yolla *General KriegKommissariat*, bağlı konumdan çıkarak, doğrudan kendi egemenliği altında merkezi bir otorite geliştirdi; ordunun idamesi, genişletilmesi ve yiyecek tedariki gibi işler giderek bütün devlet faaliyetinin ana amacı haline geldi. *General KriegKommissariat*, rüşeym halindeki Hohenzollern devletinin en önemli ve en tipik otoritesi durumuna geldi... [61]

59. Carsten, *Origins*, s. 266; *Rosenberg, Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 37-40.
60. Bu konuda bakınız: Braun, "Vergilendirme, Sosyo-Politik Yapı ve Devlet İnşası", s. 312-13.
61. Carsten, *Origins*, s. 263.

1688 yılında ölümüne kadar Frederick William, devletin gelirlerini kişi başına üç kat arttırdı. Bu rakam Fransa'nın yaklaşık iki katıydı. Bunun yanında tahta çıktığında sadece 4000 kişiden ibaret olan ordu, Taç'a giderek daha çok bağlanan, soylulardan oluşma bir kıtanın önderliğinde 30.000 askerden oluşan daimi bir orduya dönüştü.[62] Yirmi milyon kişinin yaşadığı Fransa ile karşılaştırıldığında, Frederick William'ın kurduğu devlet görece küçük –birbuçuk milyonun biraz üzerinde bir nüfusu vardı– olmakla birlikte, yine de "yukarıdan reformlar yapmaya, dolayısıyla aşağıdan gelecek devrimi önlemeye muktedir bir kurumsal çerçevenin temellerini" atmıştı.[63]

Her ne kadar çeyrek yüzyıllık yönetimi önemini, babasının uyguladığı, soyluların resmi görevler üzerindeki egemenliğini sağlama alma politikasını tersine çevirmeye borçlu olsa da, I. Frederick'in saltanatı, doğmakta olan mutlakçı devletin asli temellerine hiç bir halel getirmedi.[64] Nantes Fermanı'nın kaldırılmasından sonra Huguenotların Fransa'dan akını, yabancıların bu resmi görevler içersindeki oranlarını hayli fazlalaştırdı. Bunun yanında Frederick'in halktan insanları askeri hizmet birimlerine girmeleri için cesaretlendirme politikası da, *Junkerler*in devlet kademelerindeki alanını daralttı. Bu gelişmeler, daha genel bir görüngü olan, 1688 ile 1713 arasında 1700 kraliyet ünvanı peydahlanmasının bir parçasını oluşturmaktaydı.[65]

Fakat I. Frederick, ellerinde kaldığı kadarıyla soylu meclislerinin *(Standestaat)* güçleri karşısında da önemli bir zafer kazandı. *Regierungen*, yani temyiz mahkemeleri, *Junkerler*in mutlakçı monarşiye karşı itirazlarının kurumsal kalesini oluşturmaktaydı. Bu mahkemeler, yerel düzeyde soyluların köylüler üzerindeki yasal haklarının işlerliğe sokulmasında, yaşama geçirilmesinde son derece önemliydiler.[66] Temyiz Mahkemesine gelmiş dava dosyaları üzerinde yasal denetim kurmak suretiyle, Frederick bu haklara büyük bir darbe indirmiş oldu.[67] Bu tür önlemler yavaş yavaş, soyluluğun şimdiye kadar ekonomi-dışı yetkilerin yasal bir aygıt içinde kutsanmış olan otoritelerinin temellerini oydu. Soyluluk için son derece aziz olan özel hukuk sistemi ile mutlakçı devletin vesayeti altında ortaya

62. Anderson, *Lineages*, s. 244.
63. Koch, *History of Prussia*, s. 66.
64. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 59.
65. Koch, *History of Prussia*, s. 67.
66. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 55.
67. Koch, *History of Prussia*, s. 72.

çıkan kamu hukuku arasındaki bu süregelen egemenlik mücadelesi, iki rakip güç merkezi arasında çekişmenin artmakta olduğunun bir göstergesiydi.[68] Elbette bu, daha derin bir düzeyde, aynı zamanda mutlakçı toplumun şu temel dinamiğinin de bir ifadesiydi: Rant ya da vergi biçiminde artık çekme süreci ekonomi-dışı bir zorlamanın uygulanmasına dayandığından, hakim sınıflar arasında ekonomik artığın nasıl dağılacağı konusundaki çekişme, büyük ölçüde siyasal ve hukuki bir karaktere bürünmek durumundaydı. Prusya devletinin idari hukukunun yayılması, her şeyden önce "ekonomik devletçiliği" ve mali merkeziyetçiliği "geliştirmenin bir yolu" idi.[69] Kısacası, *siyasal birikim* mekanizmasını daha da inceltmenin ve geliştirmenin bir aracıydı.

I. Frederick William, *Regierung*'un yargısal ve idari statüsünü budayarak, bu alanda oldukça fazla mesafe katetti. Malikâneleri, salt Taç'ın buyruklarını yerine getirmekle kısıtladı ve gerçekten tayin edici önemi haiz bir adım atarak, devletin idari hiyerarşisinin bütün düzeylerine memur atama hakkını kendine ayırdı. Koch'un da belirttiği gibi, "Prusya devlet hizmetinin kökeni, aslında bu adımda yatmaktadır".[70]

Bunun yanında Frederick William, devlet bürokrasisini, doğrudan makam satışlarını –tamamen kaldırmamakla birlikte– büyük ölçüde azaltarak, şimdiye kadar olduğundan çok daha büyük bir ölçüde "meslekileştirdi". Bu iş, yeni bir müstakbel makam sahipliği usulü geliştirerek başarıldı; buna göre makam sahibi olmak isteyenler, orduya yeni alımları arttırmak üzere hazırlanmış Askere Alma Fonu'na *(Rekrutenkasse)* mali yardımda bulunuyorlardı.[71] Bu uygulama da elbette bir tür makam satışıydı, ama bu tür yardımlarla resmi görev alan kimselerin özel çıkarları karşısında, devletin önceliklerinin elde ettiği üstünlüğü yansıtmaktaydı.

Fakat bu uygulama aynı zamanda devlet bürokrasisi içinde görev almanın ölçütü olarak soyluluk, rütbe ve ayrıcalıklarının öneminde bir azalma olduğunu da göstermekteydi. "Yeteneğe dayalı ilerleme" ilkesi, yavaş yavaş lordluk ve kalıtsal ayrıcalığa dayanan eski toplumsal mertebe ilkelerinin yerini aldı.

Yeni hizmet payesi düzeni; görev, işlev ve otokratik prensin iradesi tarafından belirlenmekteydi. Toplumsal itibarın ve öz saygının dayanağı olarak resmi

68. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 47.
69. *Age.*, s. 49.
70. Koch, *History of Prussia*, s. 81.
71. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 77; Koch, *History of Prussia*, s.90.

> görev ile soylu doğmuş olmaktan gelen paye, yönetim katlarında görev alanlar arasında birbiriyle çekişme halindeydi. Yoksul ailelerden gelenler çoğu zaman eski yerleşik aristokratların gözetmeni ya da kumandanı oluyorlardı ... Modern bürokratik devletin yükselmesiyle birlikte bu [yoksul] insanların örgütsel statüleri, kalıtsal saygınlık karşısında, toplumsal mertebelenmede hayli önem kazandı.[72]

Hans Rosenberg'in de ileri sürdüğü gibi, bu basitçe, "eski arpalık sistemi [spoils system]"nin yerini krallık himaye rejiminin almakta olduğunun bir göstergesi değildi.[73] Devlet hizmetinde "liyâkat sistemi"nin giderek egemen duruma gelmesi, (Daha bağımsız gelir ve güç kaynakları sağladığı düşünülürse), mutlakçı devletin özerkliğinin de artmakta olduğunun bir ifadesiydi. Bu, salt idari ve mali nedenlerden kaynaklanan bir "ussallaştırma" süreci değildi. Ekonomi-dışı gücün merkezileşmesi ile bürokrasinin toplumun daha geniş katmanlarına açılması, aynı madalyonun iki yüzüydü; devlet, doğrudan üreticiden artık çekme hakkını, dokunulmaz bir hak olarak kendine saklarken, aynı zamanda daha geniş bir ölçekte, "kamu" görevinin icraası yoluyla da olsa, bu artığın özel *temellük*ünü de [el koyma] onaylamış oluyordu. Her şeyden önce bu, Prusya mutlakçılığının sınıfvari olma özelliğinin giderek daha belirgin hale geldiğini örneklemekteydi. Bu gelişme hiçbir yerde, I. Frederick William'ın bürokrasi, soyluluk ve Taç arasındaki ilişkilere karşı tutumunda olduğu kadar açık değildir. Koch şunları söylüyor:

> Diğer şeylerin yanısıra şayet bürokrasi soyluluğu da kontrol ederse, Frederick William'a göre bu, bürokrasinin son derece bağımsız bir duruma gelme tehlikesini de beraberinde getirirdi. Dolayısıyla bu tehlike ancak eğitimli orta sınıflardan olduğu kadar aristokrasiden de bürokrasiye adam alınmasıyla karşılanabilirdi. Bu durum, şimdi tek bir kurum içinde yan yana duran iki toplumsal sınıf arasında rekabete yol açmış ve Taç'a karşı bu ikisinin birleşmesini önlemiş olmalıdır.[74]

Bürokrasi, toplumsal bakımdan süratle soyluluğu dengeleyen önemli bir unsur haline geldi. Yani mutlakçı devletin ekonomi-dışı yetkileri, birincisi kendi konumunu üretim ilişkileri içinde artığın el koyucusu olarak belirlediği ölçüde, soyluluğun yetkilerinin karşısına dikildi. Frederick Wil-

72. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 74.
73. *Age.*,s. 75.
74. Koch, *History of Prussia*, s. 82.

liam'ın, şayet böyle bir sonuçtan kaçınmak için önlemler alınmazsa, bürokrasinin bağımsız toplumsal gücünün bir gün devletin başındaki egemene yol verebileceğini görmüş olması da, eşit ölçüde önemlidir.

Bu ikinci olasılık, en azından belli bir süre için başlıca tehlikeyi oluşturmuyordu. Gündemi hâlâ devletin mali bağımsızlığını sağlam temeller üzerine kurma çabası oluşturmaktaydı. Saltanatı boyunca I. Frederick William'ın kaydettiği her büyük ilerleme, aslında bu amaca hizmet etmekteydi. Ordu iki kat büyütülerek, 78.000 askere çıkartıldı. Soylular baş eğecek gibi görünmediklerinden, Taç, "yerli soyluları, Prusya Ordusu'nda subay olarak hizmet etmeye fiilen zorladı".[75] Ticaret ve imalat, Maliye, Savaş ve Mülk Genel Gözetmenliği altında askeri gereksinimlere göre ayarlandı. Eyaletlerin, mali meselelere ve vergilendirme ile ilgili sorunlara katılmaları tamamen yasaklandı. Sayısız verginin ve resmin yerine, soyluların, özgür köylülerin ve köylü varislerin ödeyeceği genel bir Toprak Vergisi getirildi.[76] Buna ek olarak kral, borçlu soyluların malikânelerini kapatarak krallık mülkünü yeniden kurmaya koyuldu. Öyle ki saltanatının son yıllarına gelindiğinde bütün ekilebilir toprakların yaklaşık üçte biri, doğrudan Taç'ın denetimi altındaydı. 1713'de krallığa ait mülklerini bölünemeyeceği ve devredilemeyeceği ilân edildi.[77]

Bu yolla Taç'ın bütün gelirlerinin hemen hemen yarısı, doğrudan krallığa ait mülklerden toplanan vergilerle sağlanır oldu. Frederick William, devletin talihinin ve özellikle de askeri emellerin, köylülüğün sıhhat ve afiyetine ne denli bağlı olduğunu görmüştü. Köylülük her şeyden önce sadece bir rant ve vergi kaynağı değildi; aynı zamanda ordunun da ekseriyetini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla savaş hali feodal birikimin başlıca aracı olduğuna göre, bu, devletin mali özerkliğini daha da sağlamlaştırmanın en kestirme yollarından biriydi. Bu süreci hızlandırmak için Frederick William, köylülüğün durumunu iyileştirmeye yönelik adımlar attı. Köylülerin dövülmesi yasaklandı ve köylülerin verdiği hizmet haftada ortalama üç güne indirildi ya da yerine nakdi ödemeler kondu. Ancak nakdi ödemeler tam anlamıyla ancak –kırsal ekonominin pek de büyük bir bölümünü oluşturmayan– Taç'a ait mülklerde uygulanabildi. Soyluluk ise bu reformların kendi malikânelerini de kapsamasına karşı şu ya da

75. *Age.*, s. 86.

76. Walther Hubatsch, *Frederick the Great: Absolutism and Administration* (Londra: Thames ve Hudson, 1975), s. 93.

77. Koch, *History of Prussia*, s. 93.

bu biçimde direniş göstermiştir.[78]

Saltanatının son günlerinde Frederick William, başlangıçta yapmayı tasarladığı şeylerin çoğunu gerçekleştirmişti. I. Frederick zamanında borç içinde olan Devlet hazinesinde şimdi sekiz milyon *thaler*lik bir artık bulunmaktaydı.[79] Prusya'nın nüfusu %40 artarak, yaklaşık iki buçuk milyona ulaşmıştı. Belki de en önemlisi, devletin mali özerkliğini sağlam temellere dayandırmayı başarmıştı. Elbette I. Frederick William'ın getirdiği idari reformlar hâlâ eksikti; mutlakçı devlet, soylulukla halâ tedirgin bir ittifak içersinde birlikte yaşamaya devam ediyordu. Ama soylulara verilen ödünlerin, devlet ile soyluluk arasındaki ilişkileri sınıfvari bir rekabetin koşulladığını saklamasına izin verilmemelidir.[80]

Savaşın ve militarizmin, Hohenzollern mutlakçılığının bütün yapısının biçimlenmesinde oynadığı ölçüsüz rol, pek çok yorumcu tarafından vurgulanmıştır.[81] Bu yorumlarda, devletler arasındaki askeri rekabetin, ne ölçüde bizzat feodal sistemin zorunluluklarından kaynaklandığı hususu en çok altı çizilen nokta olmuştur; yani toprak savaşlarının *dışsal* bir zorunluluk olarak dayatılması. I. Frederick William'ın gözü kapalı takipçisi olduğu Prusya toplumunu askerileştirme sürecinin, diğer devletlerden gelen egemenlik tehditine bir karşılık olmak kadar, devleti soyluların egemenliğinden kurtarma arzusunun da bir ürünü olduğu söylenebilir. Zira soyluluk köylülük üzerindeki doğrudan yargı yetkisini kullanmaya, dolayısıyla artık çekmenin ekonomi-dışı yetkilerini alıkoymaya devam ediyordu. Devletin köylünün ürettiği artıktan doğrudan yararlanmasının önünde, hâlâ toprak sahiplerinin manorluk yetkileri duruyordu. Yerel düzeyde merkezi devlet adına mali ve askeri yetkiler kullanan *Landrat*,

78. *Age.*, s. 94.

79. Anderson, *Lineages*, s. 246.

80. Bana öyle geliyor ki, Perry Anderson, "Prusya'daki toprak sahibi sınıf Devletiyle, Avrupa'daki benzerlerine nazaran çok daha fütursuz bir biçimde uyuşmuştu. Bürokratik birlik ve kırsal özerklik, bu çalıntı cennette birbirleriyle benzersiz bir biçimde bağdaşmışlardı" (*Lineages*, s. 265) derken, onsekizinci yüzyılın başlarında devlet ile soyluluk arasındaki ittifakı abartmaktadır. Hussain ile Tribe, biraz daha farklı bir bağlamda, Anderson'ın görüşünü, "ekonomik ve siyasal konumunu bütün değişimin ölçüsü" olarak aldığından "Junker-merkezli" olarak tanımlamıştır. Athar Hussain ve Keith Tribe, *Marxism and The Agrarian Question*, cilt 1 (Londra: Macmillan, 1981), s. 42. Gerçi yazarlar ondokuzuncu yüzyılın başlarını reform çağı olarak adlandırıyorlar, ama yaptıkları eleştiri, Anderson'ın Prusya'da devlet ile soyluluk arasındaki ilişki hakkındaki genel yaklaşımına da uygulanabilir.

81. Bakınız: Otto Hintze'nin "bütün toplumsal sistem[in] militarizmin hizmetine verildi"ği yargısı için Anderson, Lineages, s. 213; *Rosenberg, Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 40-41'de, Prusya militarizminin belli ölçülerde psikolojik bir açıklamasını vermektedir; Braun

yerel soyluların saflarından devşirilmişti; vergiler doğrudan lordlar tarafından toplanmaktaydı.[82] Başka bir deyişle, büyük ölçüde soyluluğun elinde kalmış olan ekonomi-dışı yetkilerin, devletin *içsel* artık çekme yetkilerine kesin sınırlamalar getirmesinden dolayıdır ki, Prusya mutlakçılığı döneminde *dışsal* [bir öge olarak] savaş aracılığıyla krallık mülklerinin genişletilmesi devasa boyutlara varmıştır.

III. Frederickçi Devlet: Meslekçilik ve Tarım Reformu

Bütün Hohenzollern yöneticileri arasında mutlakçı devletin iktidarını biçimlendiren yapısal sınırlamaların doğasını belki de en iyi anlayan Büyük Frederick olmuştur. Büyük Frederick'in, "dürüst insanlar tarafından yapıldığında savaş kadar güzel ve yararlı bir başka sanat daha yoktur" sözleri bu anlayışın bir ifadesidir.[83] Frederick'in keskin bir zeka örneği göstererek farkettiği gibi; savaş, devletin büyümesinin ekonominin *ekstansif* büyümesinden ayrılamayacağını söyleyen Kameralist öğretiye uygun düşmekte ve devlet gelirlerini arttırmanın en emin yolunu oluşturmaktaydı.[84]

Frederick ile danışmanlarının da farkına vardığı gibi, "devletin güçlenmesi, sınırlarının genişliğine değil, nüfusunun büyüklüğüne bağlı" olsa da, feodal koşullar altında böyle bir büyüme sürecini teritoryal genişlemeden ayırmak mümkün olamazdı.[85] Yani devletin vergi yoluyla elde ettiği gelir miktarı, devletin tasarrufunda bulunan kırsal üreticilerin sayısına bağlıydı. 1740'larda Silezya'yı ve Doğu Friesland'ı ilhak ve doğu Prusya'yı sömürgeleştirme planları yaparken, Frederick'in kafasında bütün bu düşünceler bulunmaktaydı.[86]

Frederick'in teritoryal emellerine ulaşmak için bel bağladığı "dürüst insanlar", hâlâ soyluluk saflarından devşiriliyordu. Prusya devletinin resmi

"Vergilendirme, Sosyo-politik Yapı ve Devletin İnşası", s. 311'de, Prusya'da "savaş[ın] vergilendirme ve kamu maliyesinin gelişmesinde başlıca rolü" oynadığını belirtmektedir.

82. Bununla birlikte lordların bu kurumsal yetkilerinin abartılmaması gerekir. Örneğin II. Frederick, "kendi bürokrasisi karşısında yararlı bir dengeleyici unsur" olabileceğini düşünerek *Landrat*lık makamını alıkoymuştur. Hubatsch, *Frederick the Great*, s. 168.

83. Frederick II, alıntılayan C.B. H. Behrens, *Society, Government and the Enlightenment: The Experience of Eighteenth Century France and Prussia* (Londra: Thames ve Hudson, 1985), s. 37.

84. Igomar Bog, "Almanya'da Merkantilizm", D.C. Coleman'ın yayına hazırladığı, *Revisions in Mercantilism* (Londra: Methuen, 1969), s. 75; Hubatsch, *Frederick the Great*, s. 72.

85. Frederick II, alıntılayan Hubatsch, *Frederick the Great*, s. 111.

86. *Age.*, s. 73, 97, 102-11.

görevlerine 6000'i aşkın soylu tayin edilmişti.[87] Ama Frederick açısından "dürüst olmak", devlete, herşeyden önce de krala sadık olmakla eş anlama geliyordu; bireylerin ya da sınıfların bağımsız çıkarları devletin çıkarlarına sıkı sıkıya bağlıydı. Gerçi soylular hâlâ önemli ayrıcalıkları elinde tutuyor, kendi malikânelerini denetlemeye devam ediyorlardı, ama Fransa'daki muadilleriyle karşılaştırıldıklarında pek çok konuda ve biçimde sert muamelelere maruz kalıyorlardı. Örneğin I. Frederick William'ın herkesi kapsayan tek bir Toprak Vergisi *(General Hufenschoss)* getirmesinden bu yana soyluluk köylülerle birlikte vergilendirilir olmuştu. II. Frederick, *Kontribution* ile daha da fazlasını istedi.[88] Bunun yanında, "bazen asla nedeni belirtilmeyen ya da daha sonra masum oldukları ortaya çıkacak suçlardan dolayı soylu kökenden gelen yüksek devlet görevlileri hapse atılabiliyor ve orada belirsiz sürelerde tutulabiliyorlardı".[89] Devlet hizmetine girmenin bir yolunu bulmuş soyluların çoğunluğu ekonomik zorunluluktan ötürü böyle davranıyorlardı:

> Onları bu kararı vermeye iten nedenler tehditlerden ve yasaklardan çok, bir tür kariyer olanağıydı. Başlangıçta az ücretli olmakla ve kısıtlayıcı bir nitelik taşımakla birlikte Krala hizmet etmenin, soylu birini şu en tebelleş sorunundan kurtarmak gibi büyük bir yararı vardı: Çoluğunu çocuğunu geçindirmek.[90]

Ayrıcalıklara ve doğuma karşı "meslekçilik" ve liyâkat ethosu, Prusya mutlakçılığının idari yapısını giderek daha çok belirlemeye başladı. Soylu ünvanlarının, soylu olmayan bürokratlar arasında dağıtılmaya devam ettiği doğrudur.[91] Aslında onsekizinci yüzyılın sonlarında, "doğum[la kazanılanlar] dışında soylu ailelerden gelen üst düzey bürokratların toplumsal konumunu, sonradan asilliğe yükseltilmiş bürokrat soylulardan ayıran anlamlı hiçbir şey yoktu".[92] Ama buradan, idari bürokrasinin üst kademelerinin sadece soylulara ayrıldığı sonucunu çıkarmak doğru olmaz.

I. Frederick William'ın oluşturduğu toplumsal denge aslında ardılları tarafından da sürdürülmüştür. Bürokratlar, en yüksek burjuvazi ve soylu grup-

87. Behrens, *Society and Enlightment*, s.60.
88. Hubatsch, *Frederick the Great*, s. 142; Behrens, *Society and Enlightenment*, s. 81.
89. Behrens, *Society and Enlightment*, s. 33.
90. Sagara, *Social History*, s. 46.
91. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 140.
92. *Age.*, s. 147.

larından seçiliyordu; yoksul aristokratlardan ya da küçük burjuvalardan seçildiği nadirdi. Köylüler de, orduda aracı hizmetlerde bulunmakla devlet hizmetine en düşük seviyeden girmenin yolunu bulmuşlardı.[93]

Başka bir deyişle onsekizinci yüzyıl sonlarının Fransa'sında olduğu gibi, *gerek* soylular *gerekse* burjuvalar devlete kapılanmaya çalıştıkça, toplumsal farklılaşma çizgileri de giderek flulaşmaya başladı. Yoksullaşmakta olan soylular için devlet hizmeti, ekonomik açıdan hazırda bir varoluş olanağı sunmaktaydı. Burjuvazi içinse ekonomik ve toplumsal ilerlemenin başlıca kaynağını oluşturmaktaydı. Büyük Frederick'in devlet danışmanları esas olarak burjuvaziden, mahkemeler ise yapı itibariyle tamamen burjuvaziden oluşmaktaydı. Hatta devlet makamlarının su başları, soylu olmayan kimseler tarafından tutulmaya başlandı. Behrens'in belirttiği gibi:

> burjuva devlet görevlileri, onları diğer aşağı burjuvalardan ayıran ve pek çok bakımdan soylularla eşit mertebede saygı görmelerini sağlayan ayrıcalıklara sahiptiler... Prusya'da devlet hizmeti, soylularla burjuvalar arasında varolan engelleri kaldırabilmenin yegâne yoluydu ve uzunca bir süre de öyle kaldı.[94]

Devlet kademelerinde çalışan burjuva kökenliler, resmen *Burgerstaand*'ın bir parçası olarak kaldılar; ama köken meselesi artık, mutlakçı devletin bir parçası olarak oynamaya başladıkları toplumsal rollerinden daha az önem taşır oldu. Görevlerinden dolayı, soylu ortaklarıyla birlikte, hizmetlerinin karşılığını *bağımsız* artık çekme ve yağma biçimleriyle ödeyen bir aygıtın parçası haline geldiler. Kısacası devlet görevlilerinin toplumsal kökeni, devletin doğasını pek fazla belirlemiyordu; tersine devlet bürokrasisinin niteliğini, devletin üretim ilişkileri içinde oynadığı rol tayin etmekteydi.

Frederick'in saltanatı sırasında başlanan bir dizi idari reform, bürokrasinin bu "türdeşleşme" sürecini güçlendirdi. 1769'dan sonra Genel Direktörlük'ün üst kademelerine sadece "meziyetli soylular"ın ve "aklıyla sivrilmiş *burgher* [kentsoyluların]"lerin getirilmesine karar verildi. Bu kurumun görevi, Prusya'nın denetimindeki taşra yönetimlerini oluşturan *Harp ve Memâlik Meclisleri*'ne [War and Domains Chambers] ve savaş

93. Hubert C. Johnson, *Frederick the Great and His Officials* (New Haven: Yale Üniversitesi Yayınları), s. 256.

94. Behrens, *Society and Enlightment*, s. 64.

işine nezaret etmekti.[95] 1740'lı yıllarda Frederick, çeşitli vesilelerle müstakbel devlet görevlerinin araştırılmasını ve bu görevler için eğitim verilmesini buyurdu. 1770 tarihli idari reformlardan biri olarak yeni devlet görevlerinin araştırılması işi bütün devlet bürokrasisinde neredeyse mecburi tutuldu.[96]

Cocceji'nin 1740'larda yaptığı ve yargıç olabilmek için mesleki yeterliliği şart koşan yasal reformlar, soyluluğun geleneksel güçlerini iyiden iyiye sarstı. O zamana dek bu türden görevlerin en azından yarısı soylulara bırakılmaktaydı. Bu reformların sonucunda "patrimonyal yargı yetkisi kısıtlandı ve yasal, hukuki meseleleri nitelikli dava vekilleri aracılığıyla kendi mahkemelerinde görmek, kiracılar kadar malikâne sahipleri için de bir mecburiyet halini aldı."[97] Soyluluğa verilen ödünler belli bir süre daha reformların önünü tıkamayı sürdürdü gerçi, ama bu reformların nihai amacı, yargıyı merkezi devletin denetimi altına almaktı. Bu amaç, 1791'de II. Frederick'in ölümünden sonra yayınlanan *Allgemeine Landrecht*'te (Genel Örfi Hukuk) ifadesini buldu. Yine bu yasa ilerde, 1806'dan sonra ortaya çıkan ve kralın yetkilerini ciddi biçimde törpülemek, merkezinde bürokrasinin yer aldığı "liberalleştirilmiş bir mutlakçı yönetim kalıbı"nı yerleştirmek üzere harekete geçen reformcular kuşağına dayanak oluşturacaktı.[98]

II. Frederick, bürokrasinin artan gücü karşısında malikânelerin bazı yetkilerini dengeleyici bir unsur olarak muhafaza etmek suretiyle böyle bir gelişmenin önünü almayı umut etmişti. 1766 tarihli buyruğunda, gerek (kentlerin ekonomik işlerinden sorumlu olan) *Steurrat*'ın, gerekse kırsal *Landrat* sisteminin rolüne kökten bir çeki düzen vermeye girişti. *Landrat*, esas olarak ordunun kendi bölgelerinde konaklaması ve ikmalinin sağlanması gibi askeri işlerden sorumluydu. Bunun yanında kırsal vergilerin (*Kontribution*) toplanmasına nezaret ediyor ve yargı yetkisi altında bulunanları çok çalışmak için cesaretlendiriyordu, zira "bu insanlar taşranın olsun, bölgenin olsun, hizmetin olsun vergilerini alın teriyle kazanmayı ve devletin ihtiyaçlarını karşılamayı öğrenmeliydiler".[99] Frederick, bölgesel *Landrat*'ın (her ne kadar kral tarafından belirlenmiş olsa da) soylular tarafından seçilme usulünü yeniden getirdi, böylelikle, aynı anda taşradaki

95. Hubatsch, *Frederick the Great*, s. 161.
96. *Age.*,s. 164.
97. *Age.*, s. 212.
98. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 191.
99. Frederick II, alıntılayan Hubatsch, *Frederick the Great*, s. 166.

malikâneleri ve kırsal vergileri tümüyle gözden çıkarmak isteyen merkezdeki idarecilere ters düşmekle birlikte, yerel soyluluk ile Taç arasında bir bağ kurmuş oldu.[100]

Yine merkezi bürokrasinin yetkilerini ve gücünü dengelemek maksadıyla Frederick'in yaptığı ikinci büyük yenilik, Genel Direktörlük'ün mali otoritesini dengeleyici bir unsur olarak *Regi*'yi (Reji; Vergi Genel İdaresi) kurmak oldu.[101] *Reji* özünde, çürümeyi ve rüşveti devletin vergi sisteminden tamamen söküp atmak ve Yedi Yıl Savaşları'nın sonunda 17.3 milyon *thaler*'den 11.8 *thaler*'e düşmüş olan vergi gelirlerini arttırmak için Frederick'in kiraladığı Fransız vergi görevlilerinin oluşturduğu bir konsorsiyumdu.[102] Aralarında 175 ile 200 arasında Fransızın da bulunduğu yaklaşık 2000 kişinin çalıştığı *Reji*, neredeyse idarenin tamamını ve –mallardan alınan başlıca kentsel tüketim vergisi olan– Akzise'nin toplanma işini eline geçirdi. Yine *Reji*, işleyişi az çok devlet tekellerini andıran Genel Tütün İdaresi gibi pek çok yeni kurumlaşmalar oluşturdu. Kahve, un gibi çok sayıda malı denetimi altına aldı. Hepsi birlikte alındığında, *Reji*'nin ürettiği artık 23 milyon *thaler*'e varmaktaydı.[103]

Reji'yi kurmakta güdülen başlıca maksat, Prusya bürokrasisine bir darbe indirmekti; oysa hareket sonunda geri tepti. Çünkü *Reji*'nin çekirdek bürokrasinin geleneksel korunaklarına yönelttiği ihlâllerin yol açtığı küskünlük, olsa olsa bürokrasinin, Taç'ın yetkileri karşısında kendi yetkilerini sağlamlaştırma sürecini hızlandırmıştı: "Dışardan ve aniden gelen bir tehdit dışında başka hiçbir şey, bunca potansiyel düşmanı bir araya getirmeyi başaramazdı".[104]

Frederick, *Reji*'nin sağladığı mali kaynakların bir kısmını, bazıları Yedi Yıl Savaşları'ndan dolayı öncelik kazanmış olan bir dizi tarım reformunun giderlerini karşılamak için kullanmayı umuyordu. Pek çok Aydınlanma düşünürü gibi Frederick de, iş tarım reformu yapmaya geldiğinde baş gösteren bir ikileme düşmüştü. Fransızlar gibi Prusyalı devlet yöneticilerinin de, onsekizinci yüzyılın sonlarında İngiliz tarımının gösterdiği başarıdan son derece etkilenmiş olmaları ve taklit edebilmek için yanıp tutuşmaları anlaşılır bir şeydi. Hatta Frederick oradaki tarımsal gelişmeleri

100. *Age.*, s. 168.
101. Johnson, *Frederick and His Officials*, s. 200-201.
102. Hubatsch, *Frederick the Great*, s. 143.
103. *Age.*, s. 146.
104. Johnson, *Frederick and His Officials*, s. 204; Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, s. 172-4.

izlemeleri için İngiltere'ye memurlar göndermiş ve gerek krallığa ait gerekse özel mülkleri yönetsinler diye İngiliz tarımcıları Prusya'ya davet etmişti. Aydınlanmış mutlakçılığın pratisyenleri konusuna gelince, Frederick için burada şöyle bir sorun vardı: Eğer bu kişiler İngiliz tarım devriminin gerisinde yatan şeyi tam anlamıyla idrak ederlerse, sürekli bir korku ve tehdit altında tutulmaları gerekecekti. Zira İngiltere'de ortaya çıkan tarımsal kapitalizmin toplumsal ilişkilerde yarattığı dönüşüm, Frederickçi devletin üzerine dayandığı toplumsal temellerle hiçbir biçimde uyuşmuyordu.

Frederick'in ve memurlarının tarım reformuna gösterdikleri ilgi, özünde kapitalizm-karşıtı bir ilgiden kaynaklanmaktaydı. Köklerini, Kraliyet Hazinesi için, köylünün ürettiği artığın vergilendirilmesinden sağlanacak yeni gelir kaynakları bulma gereksiniminden almaktaydı. 1760 ve 70'lerin Frederickçi tarım reformunun "modern" görünümüne rağmen, anlamını, istikrarlı ve müreffeh bir Hazinenin önkoşulu, istikrarlı ve müreffeh bir köylülüktür koyutunda bulan *Bauernschutz* (köylülüğün korunması) geleneği çerçevesinde görülmesi gerekir. Devletin, köylünün ürettiği artık üzerinde denetim kurma düzeyi arttıkça, özerkliği de artacak ve muhtemelen soyluluğa ödemek zorunda olduğu maliyeti yüksek ödünlerin sayısı azalacaktı. Jerome Blum'un tarım reformları hakkında söylediği gibi:

> Bir etkenin ... hiç değişmediği ve yaşamsal bir öneme sahip olduğu anlaşılıyor: Korunma, ya da egemenin iktidarının ve otoritesinin güçlendirilmesi. Köle topraklarının tamamına yakınında merkezi iktidarların köylülüğün durumunu iyileştirmek ve statüsünü yükseltmek yönündeki gayretleri, mutlak monarklar ile soylular arasındaki üstünlük mücadelesinin son derece önemli bir cephesini oluşturmuştur. Köylüleri kölelikten kurtaran bu nihai reformlar ... kraliyet mutlakçılığının soyluluk karşısında elde ettiği son büyük zafer – ve aslında kendisinin de son büyük başarısı– olmuştur.[105]

Köylülüğün korunması her zaman için Frederickçi politikanın köşe taşı olmuştur.[106] Yedi Yıl Savaşları'nın 1763'de sona ermesinin ardından Frederick, Genel Direktörlük'e, üretkenliklerini, dolayısıyla da vergilendirilebilir artığın miktarını arttırmak amacıyla, krallık mülklerinde bulunan köylülerin angaryalarının ve resimlerinin azaltılması için kesin

105. Blum, *End of the Old Order*, s. 373.
106. Hubatsch, *Frederick the Great*, s. 176

buyruklar verdi. Köylülüğün üretkenliği ve vergilendirilmesi ile öylesine yoğun bir biçimde uğraşılıyordu ki, devlet görevlilerinin zamanlarının neredeyse %80'inin bu işlere ayrıldığı tahmin edilmektedir. Ancak zamanın çok iyi değerlendirildiği anlaşılıyor, zira Prusya devleti onsekizinci yüzyıl Avrupa'sının en etkili vergi tahsildarı haline gelmişti.[107]

Frederick, aslında krallığın maliyesi için bir gereklilik olan şeye, bir erdem damgası vurmaya kalkışmadı bile. 1752'deki *Siyasal Vasiyetnamesi*'nde köylülük hakkında şunları yazmış:

> Krallığa ait mülklerde köylülerin uygulayageldiği hizmetleri gevşettim: Haftada altı gün hizmete koşulurlardı, şimdi sadece üç gün çalışmak zorundalar. Bu durum soyluların köylülerini de uyandırdı ve pek çok yerde lordlarına karşı direndiler. Egemenin, köylüler ile kibar beyler arasında hakkaniyetle denge kurması gerekir. Yukarı Silezya haricinde, Silezya'daki köylülerin durumu gayet iyidir; Yukarı Silezya'da ise hâlâ serf durumundadırlar. Birinin onları uygun bir yoldan özgürleştirmesi gerekecek. Ben kendi krallık mülklerimde, onları Aşağı Silezyalılarla aynı mevkiye getirerek, bir örnek sundum. Birinin de köylüleri, soyluların toprak ya da köylü alımlarından kurtarması gerekir, çünkü köylülerin orduda subay olarak hizmet vermeleri mümkün değil ve şayet soylular köylü mülklerini demesne çiftliklerine dönüştürürse, sakinlerinin ve yetiştiricilerinin sayısını azaltmış olurlar.[108]

1766'da *Reji*'nin başına getirdiği de Launay'a buyruğunda şunları söylemiştir: "Sadece ödeyebilecek olandan al. Onları sana havale ediyorum... İyi bilirim: Zenginlerin çok sayıda müdafisi vardır, oysa yoksulların sadece bir tane, o da benim".[109]

Genel olarak bakıldığında Büyük Frederick'in tarım reformlarının köylülüğü düzensiz bir biçimde etkilediği; hatta bazı örneklerde köylülerin içinde bulunduğu koşulların son derece farklılık arzetmesinden ötürü tam tersi biçimlerde etkilediği görülmektedir. Doğu Prusya'da köylülerin %26'sı özgür köylülerdi *(Kolmer)*. Töton Şovalyelerinin vesayeti altında bölgeye yerleştiklerinden bu yana, bu köylülerin özel bir statüsü vardı. *Kolmer*, köle değildi, sadece makul oranlarda resim öderdi ve elindekiler üzerinde mülkiyet hakkına sahipti. Bununla birlikte köylülerin çoğunluğu bir tür kişisel serfliğe maruz kalmaktaydılar. Genelde köylülerin bazı mülkiyet haklarına kavuşabildikleri yerlerde –Mark Brandenburg'da,

107. Johnson, *Frederick and His Officials*, s. 208.
108. Frederick II, alıntılayan Koch, *History of Prussia*, s. 117.
109. Frederick II, alıntılayan Behrens, *Society, Government and Enlightment*, s. 38.

Prignitz'de, Elbe'nin doğusunda, Aşağı Silezya'da ve Neumarck'ın bazı bölgelerinde–, kalıtsal serflik gelişebileceği bir zemin bulamadı. Oysa Orta ve Kuzeydoğu Brandenburg'da, Pomerania'da, Doğu Prusya'nın büyük bölümünde ve Yukarı Silezya'da mülk sahibi köylülük pek fazla gelişme olanağı bulamadı. Buralarda köylülerin çoğu *Lassiten*'di, yani kişisel olarak özgürlerdi, ama sınırlı yasal haklara sahiptiler ve belli koşullarda toprağa bağlıydılar.[110]

Doğu Prusya ve Pomerania'da köylüler lordun malikânesinde haftada beş ilâ altı gün çalışmak zorunda kalabiliyorlardı. Doğu Elbe'nin tümünde *Gutsherrschaft* sisteminin, onsekizinci yüzyılın sonunda işlenebilir toprakların %50-70'ini kapsadığı sanılmaktadır. Köylülerin belli mülkiyet hakları elde ettiği yerlerde iş hizmetleri çok daha düşük olma eğilimindeydi; haftada ortalama iki ya da üç gün. Köylülüğün koruyacak bir şeylere sahip olduğu bölgelerde, köylü ayaklanmalarının ve isyanlarının yerel soyluluğu ürkütecek boyutlara varmasında şaşılacak bir yan yoktur. Köylülerin güçlü bir örgütlenme geleneğine sahip olduğu ve 1525 ayaklanmasından sonra da direnişin devam ettiği Almanya'nın güneybatısında, isyanlar ondokuzuncu yüzyılda da sürdü. Elbe'nin doğusunda, hem Silezya'da hem de Bohemya'da 1763'de Yedi Yıl Savaşları'nın sona ermesi ile ondokuzuncu yüzyılın başı arasında ciddi köylü isyanları yaşandı. Saksonya'da, Brandenburg'ın bazı bölgelerinde ve Pomerania'da köylüler, kimi zaman dava ederek –1792'de sadece Saksonya'da bu davaların sayısı 392'ye varıyordu–, açıkca isyana başvurarak ya da köylü direnişinin en eski yöntemi olan toprağı terkedip, kaçarak; çeşitli biçimlerde lordların taleplerine karşı direndiler.

Aslında pek çok *Junker*i köylü reformunun kaçınılmazlığını kabule iten neden, onsekizinci yüzyılın sonundaki bu köylü isyanlarının yayılmasından duyulan korkuydu. Prusya Şansölyesi Heinich von Goldbeck'in 1799'da saptadığı gibi: "Silezya'daki ve krallığın öteki mülklerinde kafası çalışan çok sayıda mülk sahibi, her fırsatta her şeye veda etmek zorunda kalmaktansa, gönüllü olarak bir şeylerden vazgeçmek daha hayırlıdır diyor".[111]

Bazı malikâne sahiplerini, ücretli emeğin hem daha ucuz hem de idaresi daha kolay bir emek denetim biçimi olduğuna ikna eden etkenlerin başında, köylülerin bu inatçılıklarının geldiği anlaşılıyor. Köylü direnişinin onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru büyümesi ve etkisini arttırması

110. Harnisch, "Köylüler ve Pazar", s. 41-3.
111. Alıntılayan Blum, *End of Old Order*, s. 361.

raslantı değildi. Her senyörlük yargı bölgesinde *Junkerler*in yükümlülükleri ile köylülerin kiralarını saptayan II. Frederick'in 1783 tarihli *Urbarium*'u (siciller) gibi, mutlakçı devletin köylü haklarını korumak için aldığı önlemlerin, köylünün mülkiyet hakkını güçlendirmek gibi bir eğilimi olmuştur. Bu da, girişimci köylülere pazardan daha fazla yararlanma olanağı tanıyarak, köylülerin özerkliklerinin artmasını sağlamıştır. Feodal resimlerin yarattığı büyük yüke rağmen, 20 ilâ 70 hektar arasında toprağı olan bütün köylülerin, 1766-75 arasında tahıl ihraç pazarında fiyatların yükselmesinden paylarına düşeni aldıklarını düşündüren yığınla kanıt vardır. Örneğin Berlin civarında pazarlanabilir artık miktarı yıllık ortalama iki ilâ dört ton arasındaydı.[112] Devletin koruması altında köylü hakları güçlendikçe ve köylülerin gelirleri arttıkça, "lordlar isteseler de istemeseler de ücretli emeğe başvurmak zorunda kaldılar ... Geleneksel feodal malikânenin, ücretli emeğe dayanan modern bir malikâneye dönüşmesi, ekonomik açıdan anlaşılır gelmeye başladı."[113]

Bu "modern" *Junker* malikânelerinin nasıl oldukları, tartışma konusudur. İngiltere'deki tarımsal ilişkilere egemen olan aynı örgütlenme ilkelerine dayanıyor *görünüyorlar*. Ancak İngiltere tanımındaki kapitalist ilişkilerin, onsekizinci yüzyılın sonunda Prusya'daki görünüşte benzer olan koşullardan aslında ne denli farklı olduğu akıldan çıkartılmamalıdır. İngiliz Devrimi'nden sonra toprağa dayalı çıkarların devletin denetimini rakipsiz biçimde ele geçirmesi, İngiltere'de büyük kapitalist çiftliklerin kurulmasını kolaylaştırmıştı. Parlamento, köylü mülklerinin ve ortak olarak kullanılan toprakların çitlenmesi hareketine olanak tanıyan, özel mülkiyet haklarını aziz tutan, bu hakları ihlâl edenleri yeni ve acımasız yasalarla cezalandıran, ücretleri düzenleyen ve kır proleteryası arasındaki kaynaşmaları yasadışı ilân eden bir "lordlar komitesi" haline gelmişti. Geçerli bir mutlakçılık kurma yönündeki çabalar onyedinci yüzyılda kesin olarak yenilgiye uğrayınca, İngiliz toprak sahiplerinin karşısında zenginliğe el koyma süreci açısından hiçbir ciddi rakip kalmamıştı. İngiliz lordlarının gerek ulusal gerekse yerel düzeyde devleti tamamen ellerinde bulundurmaları, İngiliz köylülüğünün bütün sert ve kahramanca direnişine rağmen, sermayenin "ilkel birikimi"nin engelsiz bir biçimde gerçekleşmesini sağladı. Ve Marx'ın dediği gibi, "bu tarih, [İngiliz köylülerinin] sömürülme tarihi, insanlığın tarih kitabına kan ve ateşle yazıldı."[114]

112. Harnisch, "Köylüler ve Pazar", s. 46.
113. *Age.*, s. 53.
114. Marx, *Capital*, cilt 1, s. 875.

Prusya'da ise tersine *Junkerler* –haklarında oluşturulan mitolojiye rağmen– Prusya toplumunda mutlak bir güç oluşturmuyorlardı. Bunun en bariz göstergesi, mutlakçı bir devletin varlığı ve köylünün ürettiği artığın dağıtımı üzerinde soylulukla rekabete girmesiydi. Köylülüğü korumak ve [krallık] mülklerini oluşturmak suretiyle bu devlet, kendine yüksek düzeyde bir bağımsızlık sağlamayı ve böylelikle *Junkerler*in ekonomi-dışı güçlerini zayıflatmayı başarmıştı. O nedenle Büyük Frederick'in memurlarının, İngiliz tarzı bir tarımın Prusya'da kök salamamasının başlıca nedenlerinden biri olarak Prusya'daki lordların görece zayıf oluşundan yakınmaları aslında ironiktir. II. Frederick'in İngiltere'ye gönderdiği bir gözlemcinin aktardığı gibi:

> İngiliz lordlarının gücü, eski tarımsal uygulamaların hakim olduğu Mutlak monarşilerdeki lordların gücünden daha fazla; öyle ki Parlamento İngiliz lordlarının egemenliğinde ve en sık yaşandığı dönemlerde çitlemeler arkalarına yasaları almış."[115]

Prusya soyluluğu, köylüler üzerinde sahip olduğu önemli yargısal yetkileri korumuş olsa da, bu durumun Prusya toplumu içindeki geleneksel konumlarını muhafazalarına yetmediği görülüyor. Doğu Prusya'da *Junkerler* emek hizmetlerini para ranta dönüştürmeye, bunu yapmayı istediklerinden değil, köylüler yüzyıldır değişmeyen sabit emek rantlarını kabul ettirebilecek durumda olduklarından mecbur kaldılar.[116] Para ranta ve ücretli emeğe bu dönüş, büyük oranda *Junker* sınıfının zayıflığından ileri geliyordu, gücünden değil; ve bu belki de İngiliz lordlarıyla aralarındaki en temel karşıtlığı oluşturmaktaydı. Herhalükârda ondokuzuncu yüzyıl başlarında Prusya soylularının sadece çok küçük bir kesimi ayakta kalabilmişti ve malikânelerini işletebilmekteydi. Kurmack'da oranları sadece %27 idi; [bunun] %42'si krallık hizmetinde geçirdikleri uzun dönemlerden sonra geri dönmüştü;[117] %29'u, ya hükümete bağlı bir görevi icra ederek ya da genellikle askeri hizmet karşılığı bir aylık alarak, kentlerde yaşamaktaydılar. Sagara'nın belirttiği gibi:

> Genel olarak ... onsekizinci yüzyılın sonunda ilk Prusya devletinde yaşamın

115. Behrens, *Society, Government and Enlightment*, s. 148.

116. Hagen, "İmansız Hizmetkârlar", s. 93; Harnisch, "Köylüler ve Pazar", s. 57-60.

117. John R. Gillis, "Ondokuzuncu Yüzyıl Prusya'sında Aristokrasi ve Bürokrasi", *Past and Present*, sayı 41 (Aralık 1968), s. 111.

genel görünümü, çağdaşları arasında imrenmeden ziyade bir tür endişeye sebebiyet vermiştir. Bütün ayrıcalıklı statülerine rağmen Prusya soyluluğu ne mali yönden özgürdü ne de özgür olmak için boş zamanı vardı. Devleti savunmak ve temsil etmek, kalıtsal toprakları işlemek suretiyle konumuna uygun bir varoluş temeli yaratmak gibi çifte bir görev, omuzlannda katlanılması zor bir yük oluşturmaktaydı.[118]

Ondokuzuncu yüzyıl başında doğu Prusya'da ücretli emek kullanan çitlenmiş malikânelere dayalı derin bir tarımsal dönüşümün ortaya çıktığı inkâr götürmez bir durumsa da, bunun niteliği, İngiltere'de yaşanan tarım kapitalizminden son derece farklıydı. Prusya tarım kapitalizminin zayıflığının –ulusal ekonomi üzerinde asla tayin edici bir etkisi olamamıştı–, toprağa dayalı ilişkilerin dönüşüme uğradığı koşullarla büyük ilgisi vardı. Emek hizmetlerinin bırakılarak ücretli emeğe başvurulması, güçlü lordların köylülüğe dayattığı bir dizi reform değil, kendilerine hile ve desiseyle yamanmış değişiklikler karşısında lordların aldığı bir tür savunma önlemiydi. Kısacası kırda tarım kapitalizminin baskıcı emek biçiminin ortaya çıkışını, Prusya toplumsal ilişkilerinin genel örüntüsü açısından değerlendirmek gerekir. İngiliz örneğinden farklı olarak, toprak sahibi sınıfların kapitalist bir mantığa teslim olmak için duydukları *zorlama* hâlâ oldukça zayıftı. Hussain ile Tribe'ın ikna edici bir tarza belirttikleri gibi:

> ne geniş serf yığınlarının mülksüzleştirilmeleri ne de serflere göç etme ya da emek güçlerini satma özgürlüğünün verilmesi, kendi başına Doğu Elbe kırsalındaki koşulları değiştirmiştir; etkilerini ancak, kapitalist gelişmenin bir sonucu olarak, Alman kentlerinin ve Birleşik Eyaletlerin açık alanlarının kırsal bölgelerden gelen emeği soğurmaya başlamasıyla duyurmaya başladılar
>
> kırsal bölgelerde kalanların çalışma koşulları ise belli biçimlerde serflikle olan bariz benzerliklerini muhafaza etti.[119]

Ancak genel olarak devletin köylü mülkiyetine sağladığı korumaya karşın, Fransız köylülüğü ile karşılaştırıldığında Alman köylülüğünün durumu iyi değildi. Sadece krallığa ait mülklerdeki köylüler, Fransız köylüsünün Fransız Devrimi sırasında ve Devrimi takiben kazandığı mülkiyet haklarına benzer türden bir şeyler elde edebildiler. Büyük çoğunluğu

118. Sagara, *Social History*, s. 52.
119. Hussain and Tribe, *Agrarian Question*, s. 45.
120. Blum, *End of the Older Order*, s. 387.

1850'ye kadar sürecek olan bir yığın feodal vergiye ve hizmete tâbiydi.[120] Kefaret programları uygulamak suretiyle (ki köylüleri feodal vergi ve rantlardan kurtaracak olan kefareti devlet ödemiş ve köylülere özgürlüklerini satın almaları için kredi açmıştı) devlet, köylülerin yükünün hafifletilmesinde üstlendiği rolü oynamaya devam etti. Prusya'da köylülerin bu kredileri kırk bir buçuk yıl sonra %5 faizle geri ödemelerine olanak tanındı.[121] Yine de serfliği kaldıran yasal şartlar, elverişli olmaktan çok uzaktı. Kalıtsal ve kalıtsal-olmayan kira sözleşmesi olmak üzere iki kategori tasarlanmıştı. İlk kategoride, mülk sahibi olmak için köylünün mülkünün üçte birinin lorda devredilmesi gerekiyordu. Kalıtsal-olmayan kira sözleşmelerine sahip olanlarınsa, mülklerinin yarısını borcunun karşılığı olarak lorda vermesi gerekiyordu.[122]

Napolyon'nun ordularının yarattığı tehditin 1813'deki "Özgürlük Savaşı" ile savuşturulmasından sonra, reformdan da yüz geri edildi.[123] 1816 tarihli ferman, [köylülerin, serflikten] kurtuluş şartlarını daha da zorlaştırmaktaydı:

> mülkleri sadece kendilerine yetecek büyüklükte olan, emek hizmetleri arasında çekim hayvanlarını kullanmak da bulunan, mülkleri yörenin vergi kayıtlarında senyörlük toprağı olarak değil, köylü toprağı olarak geçen ve mülklerinin 1749-1774 arasında sabit bir oranla tutulduğunu kanıtlayan köylülerin toprakları ve yükümlülükleri bağışlanabilecekti.[124]

Çoğu, bütün köylülerin topraklarının ve yükümlülüklerinin bağışlanacağı 1850 tarihli yasayı beklemek zorunda kaldı.

Dolayısıyla tarım reformu çağı, bir süredir zaten var olan bir eğilimin devamıydı. Örneğin Saksonya'da bir aileye rahatça yetecek köylü mülklerinin sayısı 1750'de %25'e düşmüştü; 1843'e gelindiğinde ise bu rakam sadece %14'dü. Aynı dönemde topraksız köylülerin sayısı sırasıyla %38'den %52'ye çıkmıştı.[125] Buna benzer bir eğilim başka bölgelerde de gözlenmekteydi. Brandenburg'un Prignitz bölgesinde, 1725 ile 1801 arasında köylü mülklerinin sayısı az çok sabit kalırken, topraksız emekçilerin sayısı altı kat artmıştı.[126] O nedenle genel olarak alındığında, tarımsal

121. *Age.*, s. 392-3.
122. *Age.*, s. 394.
123. Hamerow, *Restoration, Revolution, Reaction*, s.25.
124. Blum, *End of the Old Order*, s. 407.
125. Sagara, *Social History*, s. 153.
126. Hagen, "İmansız Hizmetkarlar", s. 91.

kapitalizm yönündeki itki zayıf kalmış olsa bile, yüzyılın ilerleyen dönemlerinde sanayi sermayesinin ihtiyaçlarının karşılanmasında yaşamsal bir rol oynayacak, topraksız emekten oluşma devasa bir havuz yaratılmış oldu.

IV. Bürokratik Mutlakçılığın Doğuşu

Bununla birlikte kısa vadede tarım reformlarının, soyluluk karşısında devletin kozunu güçlendirmek gibi dolaylı bir etkisi olmuştur. Gerçi reformlar devlete, istikrarlı bir mülk sahibi köylülüğe dayalı bağımsız bir artık çekme kaynağı sağlayamamıştı, ama soyluluğun senyörlük yetkilerini adamakıllı zayıflatmıştı. Ayrıca devletin yerel yönetim üzerindeki denetiminin yoluna çıkan engeller de böylelikle temizlenmiş oldu.[127] Bu değişiklikler, "şahsi" mutlakçılıktan "bürokratik" mutlakçılığa geçişe damgasını vuran daha büyük bir reform paketinin parçasıydı.[128] Bazı yorumcular, bu iki dönem arasında haklı olarak bir *süreklilik*in bulunduğunu öne sürerken; ekseriyetle reformdan önce ve sonra devlet bürokrasisinin sınıfsal bileşimi ve toplumsal arkaplanı üzerinde çokca durmaktadırlar. Örneğin Rosenberg, bürokrasiye "*Junkerler* ile yeni-*Junkerler*"[129] egemen olmaya devam ettiğinden, monarşik otoriteyi sınırlandıran idari reformların genel etkisinin toprak soyluluğunun toplumsal üstünlüğünü ve otoritesini arttırmak olduğu fikrindedir:

> Gerek bürokratik seçkinlerin gerekse toprak soyluluğunun otoriter yönetiminin güçlenmesi, Prusya'nın sanayi öncesi toplumunda monarşik otokrasinin yerini bürokratik mutlakçılığın alması gibi kesin bir netice verdi ... reformcular, büyük tarımsal işletmelerin gelişmesinin önünü tıkayan engelleri kaldırarak, "yeteneğe açık ilerleme"yi öne çıkartarak ve kamu yaşamında *noblesse oblige*'a yer vererek, toprak aristokrasisi adına değil, ona karşı bir savaş başlattılar.[130]

Bu görüşe göre, 1806-7 ve yine 1850'lerde devlet bürokrasisi ile soyluluk arasında ortaya çıkan sürtüşmeler, toplum içinde hemen hiç ağırlığı olmayan bir avuç reformcudan kaynaklanmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında, devletin toplumsal karakteri, hangi sınıfın devlet kademelerinde ve memuriyetlerinde sayısal olarak baskın olduğuna bağlıdır. Bürokratik

127. Blum, *End of the Old Order*, s. 412.
128. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy, Autocracy*, 8 ve 9. bölümler.
129. *Age.*, s. 200.
130. *Age.*, s. 222.

devletin, kendi bağımsız ekonomik artık kaynaklarından dolayı bir dizi farklı toplumsal ve ekonomik çıkara sahip çıkabileceği anlayışı, bu bakışa tamamen yabancı kalmaktadır.

Eckart Kehr, biraz daha farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Kehr için 1807'den sonra yargı alanı ile idare arasında patlak veren mücadele; burjuvazi ile aristokrasi arasında, devletin sınırları *dışında* yürütülen bir savaşın siyasal dışavurumu olarak görülmektedir. Kehr'e göre, normatif bir hukuk sistemi geliştirmekle meşgul olduğundan yargı, devlet bürokrasisi içinde kapitalizm yanlısı bir reformun başlıca eşiğini oluşturmaktaydı. "yasal biçimcilik" ilkesine dayalı bir *Rechstaat* ülküsünü bir tek yargı canlı tutabilmiştir: "bu sayede (yargı), siyasetle meşgul olmaktan kurtararak burjuvazinin çıkarlarını karşılamıştır.[131] Burada devlet, egemen sınıflar arasında bir arabulucu ya da hakem olarak görülmektedir; Kehr'e göre 1806'dan sonra bürokratik *özerklik*, köklerini bürokrasinin

> tam da bu iki sınıf birbirleri için tehlikeli birer hasım oluşturdukları bir sırada, aristokrasiyi burjuvaziye karşı sürerek ve 80'lerden sonra da bu iki sınıfı yeni bir hasım olarak proleteryaya karşı oynayarak iktidarını koruyabilmesinden[132] almıştır.

Bu iki –biri, devletin sınıfsal karakterini, aristokrasinin devlet idaresi içindeki sayısal hakimiyetinden ayırmaya çalışan; öteki, devleti, devlet *dışında* ortaya çıkan ekonomik sınıf mücadelelerinin siyasal *hakemi* olarak gören– bakış açısı, Prusya devlet bürokrasisinin doğasına ilişkin pek çok tartışmaya hakim olmuştur. Her iki bakış açısı da, bir yorumcunun, Prusya devlet hizmetinde (*Beamtenstand*) "özel çıkarların düşsel evrenselliği" adını verdiği şeyi öne çıkartan tutucu Alman tarihyazıcılığı geleneğine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Yani, Hegel geleneğini izleyen Otto Hintze ve Max Weber gibi düşünürler için bürokrasinin ortak bir devlet anlayışına varsayımsal bağlılığı türünden ideolojik mülâhazalar, "özel çıkarların bölücü, ayırıcı vasfına fazla prim vermiş ve bürokrasiye, kurumsal olarak devletin varlığını güvenceye alma gücü bahş etmiştir."[133] Dolayısıyla Hintze gibi tutucu bir yazar, haklı olarak bürokrasinin ekonomik

131. Eckart Kehr, Gordon A. Craig'in yayına hazırladığı *Economic Interest, Militarism and Foreign Policy* icinde, çeviren Grete Heinz (Berkeley: Californiya Üniversitesi Yay., 1977), s. 154.

132. *Age.*, s. 164-5.

133. Jane Caplan, " 'özel çıkarların düşsel evrenselliği': Alman tarihinde devlet hizmeti 'geleneği' ", *Social History* cilt 4, sayı 2 (Mayıs 1979), s. 303-4.

çıkar gibi adi, değersiz bir şey tarafından harekete geçirildiğini yadsıyabilmektedir:

> Devlet hizmetinin sahip olduğu tümüyle benzersiz tinsel yapı, bir miras gibi uzun bir eğitim sürecinin ... ve aslında aile terbiyesinin ... bir sonucudur. Bu sonuca, ekonomik güçlerin serbest oyunuyla varılamaz. Gerçi burada bile genel anlamda güven ilişkisi ve ahlaki unsurlar, ekonomik olarak tanımlanması uygun düşmeyecek hatın sayılır bir rol oynarlar, ama tek tek memurların statüsü, gerektiğinde tamamen ekonomik açıdan ele alınabilir; ancak kamu görevi söz konusu olduğunda memuriyetleri ekonomik etkenlerin egemen olduğu bir kurum olarak görmenin olanaksız olduğu son derece açıktır. Tersine o, devlet (*Staatswesen*) denen şeyin yok edilemeyen ve yanılgıya yer bırakmayan, yapısının ve güdüsünün kadimliğine uzun bir geçmişin tanıklık ettiği egemen karakterini içinde taşır. Bu statünün hukuksal ya da ekonomik bir kavramlaştırmasını yapmak son derece zordur. İçinde öyle benzersiz ve us dışı bir şeyler vardır ki, ancak tarihe bakılarak kavranabilir.[134]

Bu bakış açısı hakkında şöyle bir şey söylenebilir: Devletin içsel mekanizmalarını göz önüne sermeye çalışmaktadır. Ancak bunu son derece idealist terimlerle yapmaya çalışması, onun en zayıf yanını oluşturmaktadır. Ekonomik çıkarları, devletin "yok edilemez egemenliği"nin siyasal karakterinden ayırmak mümkün müdür? Bürokrasinin hayat damarlarını oluşturan devletin bütün o mali aygıtı, köylünün ve zanaatkârın ürettiği artığa siyasal yollardan zorla el konulmasına dayanmıyor muydu? Ancak "siyasal olan", mümkün olan en dar anlamda tanımlanacak olursa, *Beamtenstand*'ın sınıfvari çıkarları ile, onun *özel* maddi (ekonomik) çıkarlarının, ondokuzuncu yüzyılın ilk üçte ikilik bölümünde Alman siyasal yaşamına hakim olmuş anayasal (siyasal) ve ideolojik mücadelelere tonunu verme tarzı arasındaki ilişkiyi kaale almakta aciz kalınabilir.

Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'ni eleştirirken Marx, tam da devlet bürokrasisinin bu sınıfvari karakterini öne çıkartmıştır. Hegel'in bürokrasinin bir sınıf olduğu önermesini çürütmeye kalkmamış; sadece bürokrasinin Hegel'in inandığı gibi evrensel bir sınıf değil, belli maddi çıkarlara dayalı özgül bir sınıf olduğunu göstermeye çalışmıştı. Bürokrasi, "devletin tözünü ... elinde bulundurur; devlet onun *özel mülkü*dür." "Ortaçağcıl anlamıyla sınıf sadece bürokrasinin içinde varlığını korumuştur, ki burada sivil statü ile siyasal statü doğrudan özdeştirler."[135] Başka bir deyişle, özel mülkiyetin

134. Otto Hintze, alıntılayan Caplan, "Düşsel evrensellik", s. 304.

mülk sahibi sınıflar için oynadığı rolün aynısını, devlet iktidarı da (mevki, meslekte ilerleme vs. gibi) maddi çıkarları açısından bürokrasi için oynamıştır. Bir başka şekilde ifade edilirse, Marx için, ekonomik ve siyasal iktidarlar/güçler arasında var olan ve feodal artık çekme ilişkilerinin genel biçimini niteleyen karışma/erime, sadece devlet bürokrasisi için geçerlidir; sadece burada, devlet bürokrasisinin ekonomik konumu siyasal konumuyla doğrudan ilişkilidir.

Bu satırlarda öne çıkan nokta, reform sonrası çağda devletin özerkliğinin köklerine ilişkin kapsamlı bir çözümlemede bulunabilmektir. Kehr'in, devletin özerkliğini, soyluluk ile burjuvazi arasında oynadığı "toplumsal hakem" rolüne dayandıran açıklaması, manzaranın sadece bir bölümünü oluşturur. Marx'ın formülasyonu da, devletin artığa duyduğu ihtiyacın, ekonomik artık üzerinde kendileriyle çekiştiği oranda özel sömürücülerle arasını nasıl açtığını göstermeye çalışarak, dikkati bu özerkliğin içsel temeline çeker. Bunun yanında bürokratik iktidarın maddi temeli olarak ekonomik olan ile siyasal olanın içiçeliğini öne çıkartmak suretiyle Marx'ın formülasyonu, sonraları devleti rakip ekonomik çıkarların yarattığı arbedenin üzerinde duran saf bir "siyasal kurum" olarak gören Hintze ve başkalarının sürdüreceği Hegelci bürokratik özerklik görüşünü tekrarlamaktadır. Bu somut olarak şu anlama gelir: Mali sistemin ekonomidışı karakteri, ekonomik ve toplumsal yaşamın her veçhesini istilâ etme eğilimindedir. Bir yorumcunun da dediği gibi, dolaysız baskı, ondokuzuncu yüzyılın ortalarına dek "devlet tahakkümünün asıl çekirdeği"ni oluşturmaktaydı.[136]

Kapitalizm öncesi düzenleme pratikleri ve biçimleri, devletin baskıcı etkinlikleriyle –polis ve orduyla– en doğrudan bağlantılı iki alanda, daha sonrasında değilse bile 1850'ye kadar egemen olma eğilimindedir. Ludtke, 1880'ler gibi geç bir tarihte bile gerek yerel gerekse ulusal düzeyde polis gücü arasında "geleneksel Kameralist eylem maksimleri"nin süregelmekte olduğunu belirtmektedir:

135. Alıntılayan Draper, *Marx's Theory of Revolution*, cilt 1, s. 488-9. Engels açıkca "asıl iktidarı ellerinde bulunduran ve bütün sınıfların karşısında duran, ayrı bir sınıf olarak hükümetin idari memurlarının oluşumu"ndan sözetmektedir. Alıntılayan Draper, s. 491. Draper Engels'in yorumuna şunu eklemektedir: "Bu makale sınıfvari bir oluşum olarak bürokrasinin hakim görünümünü ortaya koymaktadır Bu devlet iktidarının bağrında, sınıf etiketini salt bir terminoloji meselesi haline getirecek ölçüde özerk bir toplumsal oluşumu gerektirdiği açıktır. Ama aynı zamanda toplumsal bir sınıf olarak görülmüştür. Bu, sınıfın belli ölçülerde tarih ötesi bir tanımına değil, söz konusu toplumsal sistemin somut doğasına bağlıdır ...", s. 507.

136. Alf Ludtke, "sanayi kapitalizmine geçiş döneminde devlet şiddetinin rolü: 1815'den 1848'e kadar Prusya örneği", *Social History*, cilt 4, sayı 2 (Mayıs, 1979), s. 185.

Allgemenie Landrecht'de kendilerine dendiği gibi "Devlet Görevlileri", devletin askeri ve mali yapısının gelişimiyle bağlantılı olarak sadece uyrukların sık sık kaba güçle 'çekidüzeni' (policing) ile öne çıkarılmış değillerdi ... Bilhassa, mülkiyete 'suikast' önlenecek ya da tümden caydırılacaktı; ne denli katiyetle yapıldı, o denli mülkiyetin önemi arttı, ki bu iki yönden gerçekleşti: Üretimin artışının temeli, yani kaynakların ve 'üretken gücün' kullanımına yasal bir hak verme olarak ve meşru yönetimin hakiki temeli olarak. Artan ekonomik canlanmanın isterleri, herşeyden önce mali hedefler nedeniyle, statükonun karşı devrimsel muhafazası ile kaynaştı ve onu güçlendirdi. Görüldüğü üzere mülkiyetin korunması, 'devlet aygıtı'nı ve onun bürokrasisini horgören *Junker* için dahi ortak bir çıkarı temsil ediyordu.[137]

Gerçi bunların birbirini eksiksiz bir biçimde tamamladıkları söylenemez, ama yerel düzeyde toprak sahiplerinin uygulamayı sürdürdükleri hatırı sayılır polis gücünün yanında, Devlet yöneticilerinin iradesiyle polis de, artık çekme sürecine zorlayıcı bir unsur olarak girmişti. 1848 Devriminin sona ermesiyle soyluluğun polis güçleri, Prusya devletinin köylülerin sadakatini sağlamak üzere devreye soktuğu tarım reformu paketinin bir parçası olarak kaldırıldı.[138]

Artık çekme sürecinde ordunun rolü belki de çok daha önemliydi. Ludtke'nin, "devlet idaresinde askeri gücün yoğun biçimde kullanılması" olarak tanımladığı "Kale (Citadel) pratiği", devletin mali işlerinin merkezi yanını oluşturmaya devam etti.[139] 1850'lerde kentte oturanların yaklaşık %50'si, onsekiz ile yüz kişi arasında insanı barındıran garnizon kentlerde yaşamaktaydılar. Bu "kaleler" kent yaşamının neredeyse her yanını istilâ etmişti: Kentlerin kapıları giriş ve çıkışlarda askerler tarafından açılıp kapatılıyordu, geleneksel avlanma alanları ve yaşama mekânları olan, yerel halkın yaşadığı civar yerlerin büyük bölümü atış alanı haline sokulmuştu. Bu durum aynı zamanda yolların ve tren yollarının yapımını da engelliyordu. Kent surlarının içinde kalan siviller içinse sürekli bir rahatsızlık ve askerleri barındırma külfeti söz konusuydu.[140]

Braun, asker ve polisin Prusya toplumundaki üsünlüğü ile devletin artık çekme gereklilikleri arasında bağıntıyı şu hayranlık verici sözlerle özetlemiştir:

137. *Age.*, s. 186, 188. De Tocqueville, Fransız Devrimi'nin, *ancien réSgime*'in toplumsal örüntüsünü pek az bozduğunda ısrar eden kişiydi. İlginçtir ki, *Allgemenie Landrecht* ile İnsan Hakları Bildirgesi arasında bir benzerlik kurmaktadır. Bakınız: Koch, s. 143.

138. Hamerow, *Restoration, Revolution, Reaction*, s. 188.

139. Ludtke, "Devlet Şiddetinin Rolü", s. 212.

140. *Age.*, s. 202.

> Merkantilist-kameralist çağda polis aygıtlarının aşırı büyümesine, esas olarak devletin mali işlevleri neden olmuştur Brandenburg Prusyasının mali sistemi ve mali durumu, artık çekme aygıtı ile polis aygıtı ve askerî örgütlenme arasında bir bağlantıyı gerektiriyordu.[141]

Kapitalizmin ilerlemesi için gereken yolu, ordunun bu üstün varlığının hazırladığını ne kadar vurgulasa da, Ludtke bunun, aynı ölçüde feodalizmde askerî gücün kullanılmasıyla tarihsel bir süreklilik gösterdiğinin de farkındadır:

> Ordunun, sivil olsun idari olsun günlük yaşamı belirlemekteki büyük gücü kesinlikle olağan dışı bir durum değildi; *ancien regime* geleneğinden gelmekteydi. Onsekizinci yüzyılın sonundan itibaren bürokrasinin ve devlet hizmetinin artan bağımsızlığı (ki 1807'den sonra yapılan devlet reformları sırasında örgütsel ve yasal olarak onaylanmıştır), sadece ordunun geleneksel yeterliliği konusunda kısa bir dönem yaşanan belirsizliğe karşı gelmekteydi. 1818-20 yıllarında [getirilen] ve daha sonraları, büyük ölçüde değişmiş olan bir uygulamanın, yani 'ordunun (hemen hemen) bütün siyasal meselelere katılımı' uygulamasının onaylanmasına yarayacak olan, [ordunun] müdahale hakkına sağlanan normatif garanti ... halâ son derece yaygındı.[142]

Almanya, Engels'in ilk modern mutlakçılık üzerine yaptığı bir değerlendirmede dediği gibi, halâ "toplum giderek burjuva olurken, siyasal düzeni feodal kalmış" bir toplumun çelişkilerini sergilemekteydi.[143] Devlet giderek daha çok eski düzenin temellerini oyan bir etkiye sahip önlemler almasına rağmen, aynı zamanda eski toplumun, kendi bağımsız ekonomik artık kaynakları için yaşamsal öneme sahip veçhelerini muhafazaya çalışıyordu. Aslında çoğu zaman iki şeyi aynı anda yapıyordu: Örneğin tarım reformundan maksat, sürekli bir vergi geliri kaynağı olacak bağımsız bir köylülük yaratmaktı. Ancak reformun genel etkisi, köylülüğün mülksüzleşmesini hızlandırmak oldu.

Aynı çelişkili itkilerin burjuvazi içinde de etkin olduklarını gözlemek mümkündür. Daha az sayıda büyük kapitalist ile birlikte, küçük burjuvazinin küçük ölçekli kapitalist üretim yapan kesimleri öyle ya da böyle reform çağının yasal değişiklikleriyle yetinmekteydi. Buna karşın yüzyılın ilerleyen bölümlerinde ortaya çıkacak olan endüstriyel patlama kadar

141. Braun, "Vergilendirme, Sosyo-Politik Yapı ve Devlet-Kurma", s. 316.
142. Ludtke, "Devlet Şiddetinin Rolü", s. 210-11.
143. Frederick Engels, *Anti-Dühring* (Moskova: Progress Publishers, 1969), s. 126.

görkemli olmasa da, küçük üreticiler arasında sermayenin yavaş yavaş birikmesi, Alman burjuvazisi için "sessiz bir zafer"in kanıtıydı.[144] Öte yandan servetleri ve talihleri devlet bürokrasisine bağlı olan burjuvazinin meslek sahibi kesimleri için kapitalizme bağlılıktan bu ölçüde söz etmek mümkün değildir.

V. Alman Liberalizmi ve Bürokratik Devlet

Bu durum, Alman liberalizminin doğası hakkında bir dizi önemli sorunun doğmasına neden olmaktadır. Geleneksel olarak Alman siyasal gelişmesine uygulandığı biçimiyle "liberalizm" terimi oldukça gelişigüzel bir biçimde kullanılmıştır. En genel olarak, terimden, liberal siyasal amaçlar –yurttaşların yasa karşısında hukuksal eşitliği, doğum karşısında yeteneğin öne çıkartılması, belli bir temsili hükümet biçimine bağlılık– ile kapitalist bir burjuvazinin ekonomik amaçları –özel teşebbüs önündeki kapitalizm öncesi engellerin kaldırılması, toprakta, emekte ve diğer bütün mallarda serbest pazar– arasında bir bağıntıyı betimlemekte yararlanılmıştır. Theodore Hamerow, 1848'e kadar olan Alman liberal hareketinin başını "Parlamenter bir hükümet ve güçlü bir sanayi hayalinden esinlenen orta sınıf önderler"in çektiğini belirtiyor. Liberalizm:

> yetenek ve zenginliğe dayalı yeni bir uygarlık düzeninin yaratılması[nın peşindedir]. Federal birlik ve bireysel özgürlük planlarının gerisinde fabrikalardan, bankalardan ve gemilerden oluşma, siyasal ve ekonomik özgürlüğün bir ve aynı şey olduğu bir dünyanın ufku uzanmaktaydı.[145]

Son yıllarda Almanya'da, gerek kendini farklı zamanlarda ve farklı tarihsel bağlamlarda liberalizm ile özdeşleyen toplumsal güçlerin karmaşık bir yapıya sahip olduğu, gerekse liberalizmi düpedüz kapitalist bir burjuvazinin sınıf çıkarlarıyla özdeşleştirmenin içerdiği güçlükler kabul görmeye başlandı. Bugün şu açıkca kabul edilmektedir: Liberal Parlamenter hareketin önderliği, 1848'den önce var olduğu biçimiyle *büyük* sanayi ve mali *burjuvazi* tarafından değil, meslek sahipleri ve aydın saflarından gelen kişilerce yapılmıştır. Şimdiye kadar Parlamento'daki üyelerin çok büyük bir kesimi ile sözcülerinin büyük çoğunluğu devlet bürokrasisinden

144. Blackbourn ve Eley, *Peculiarities*, s. 190.

145. Hamerow, *Restoration, Revolution, Reaction*, s. 101; *The Social Foundations of German Unification 1858-1871* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1969), s. 135-80.

gelmiştir. Üstelik, Fransa'da olduğu gibi, "yeteneğe açık ilerleme"yi aziz tutan liberal taleplere itkisini veren ve Parlamenter temsili sınırlandıran, –bireysel ekonomik inisiyatifi feodalizmin zincirlerinden kurtarma arzusundan çok– memuriyete girmede ve devlet bütçesini denetim altına almada yaşanan hayal kırıklıkları olmuştur. James Sheehan'ın yazdığı gibi, "şu ya da bu yolla devletle sıkı sıkıya bağlantısı olan işler yapan kimseler için, meslek yaşamında uğranılan hayal kırıklıkları, hemen hemen kaçınılmaz olarak siyasal hüsranlara dönüşmekteydi."[146] Sheehan, liberalizm ile kapitalist ekonomik çıkarlar arasında doğrudan herhangi bir bağ kurmanın olanaksız olduğunu ileri sürmektedir; sadece bir kaç liberal, kapitalist sanayi ile ekonomik liberalizmi ne yaptığını bilerek destekliyordu. Bütün olarak alındığında diyor Sheehan, çoğu "devlet hizmetinin, zanaat üretiminin ve küçük girişimin kapitalizm öncesi dünyasında yaşıyordu".[147]

Aynı şekilde Geoff Eley de "–formülasyon kestirme ya da kullanışlı da olsa– liberalizmi düz bir biçimde 'burjuva' olarak görmenin akla uygun olup olmadığını" soruyor.[148] Eley'e göre, ondokuzuncu yüzyılda Almanyanın ekonomik ve siyasal gelişmesini anlamanın ilk koşullarından biri, "siyasal bir hareket olarak liberalizm ile dolayımsız ve tek biçimli olarak anlaşılmış bir sınıf olarak burjuvazinin çıkarları arasındaki bu özdeşliği parçalamak gerekmektedir."[149]

Bu sözler, 1848 devriminde burjuvazinin rolünün ne olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Herşeyden önce, Eley'in de belirttiği gibi, *büyük burjuvazi* 1848 olaylarında son derece gönülsüz bir biçimde yer almıştır. Siyasal reformlan sadece minimal düzeyde desteklemiş ve İngiliz modeline uygun bir liberal demokrasiyi andıran her şey ona bol gelmiştir.[150] Bunun yanında görünüşte "burjuva" olan bir devrime, burjuva olmadıkları kesin olan, hatta bazı durumlarda el işçileri, devlet çalışanları, köylüler ve öğrenciler gibi alenen kapitalizm karşıtı grupların nasıl olup da hakim olabildiklerini açıklamak gibi bir sorun önümüzde durmaktadır. Eley'e göre bu "paradoks"u,

> 1848'deki (ya da 1789'daki) devrimci halk mücadelelerinin içeriğini, nihai

146. James J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları).

147. Age., s. 24; yine bakınız: Caplan, "Düşsel evrensellik".

148. Eley, *Peculiarities*, s. 77.

149. *Age.*, s. 75.

150 *Age.*, s. 82.

olarak onların pekişmesine yardım ettikleri ya da en azından engelleyemedikleri gerçek değişikliklerden özenle ayırmak suretiyle [aydınlatmaya başlayabiliriz]. Soyut olarak bu, iki belirlenme ve anlamlandırma düzeyi arasında –halkın yaygın seferberliğini ve siyasal ilişkilerin yeni bir düzenlenişini gerektiren devletin özgül bir bunalımı olarak devrim ile, pek çok mevcut uygulama ve kurumu devre dışı bırakarak, kapitalist üretim tarzının giderek başat duruma gelmesine ve toplumsal ilişkilerin düzensiz bir yoldan dönüşmesine yol açan, daha derin yapısal değişiklik süreci arasında ayrım yapılması anlamına gelir.[151]

Başka bir deyişle Eley'in önerdiği çözüm, sınıf aktörlerinin dolaysız amaçlarıyla doğrudan eşitlemekten, ya da liberal-demokratik siyasal yönetim biçimleriyle zorunlu bir çağrışımdan kurtararak, "burjuva devrimi" kavramını yeniden tanımlamaktır. Eley, " 'burjuva çağı'nın açılışı"nı, yani "sanayi kapitalizminin engelsiz bir biçimde gelişmesi için gerekli yasal ve siyasal çerçevenin başarıyla yerleştirilmesi'ni anlamak için", geniş bir burjuva devrimi tanımı önermektedir.[152] Eley, bu çağsal anlamda "burjuva devrimi" kavramını, kabaca Prusya'nın reform çağından, 1848 devrimlerinden, [Almanya'nın] birleştiği 1871'e kadarki on yıla uzanan uzun bir kargaşa dönemiyle eşitlemektedir.[153]

Eley'in savları, burjuvazi ile liberal politikalar arasında kurulan o kadim özdeşliğin düzeltilmesi açısından önem taşımaktadır. Ancak Eley şöyle bir sonuca varmaktadır: "Burjuva devrimi'ne çağsal bir anlamda bakmak, nedensellik sorunundan geri adım atılmasını gerektirir ve bu da önemli bir zayıflıktır".[154] Ama bu, ancak burjuva devrimlerinin uzun vadeli sonucunu, yani kapitalizmin zaman içinde tedrici olarak kaydettiği gelişmeyi, daha kısa ve daha tümleşik bir *siyasal* kopuş oluşturan bir devrim süreciyle birbirine karıştırırsak doğrudur. Eley'in bazı noktalarda bu iki süreci karıştırdığı görülüyor. "Kapitalist üretim tarzının içinde baskın olabileceği bir topluma yasal ve siyasal koşullarını veren ... radikal bir siyasal yenilenme süreci aracılığıyla ve yoğunlaşmış bir zaman ve mekanda" ortaya çıkan

151. Age., s. 82-83

152. *Age.*, s. 83; Bakınız, Gareth Stedman Jones, "Dünya ekonomisinin başlarında toplum ve siyaset", *Cambridge Journal of Economics*, sayı 1 (Mart, 1977), s. 77-92.

Christopher Hill de benzer bir görüşü benimsemektedir: "Bir Burjuva Devrimi", J.G.A. Pocock'un yayına hazırladığı, *Three British Revolutions, 1641, 1688, 1796* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1980).

153. Eley, *Peculiarities*, s. 87.

154. *Age.*, s. 88.

bir olay olarak" yaptığı "yukarıdan devrim" tanımı çok daha doyurucudur.[155]

Bu süreci Almanya'da neredeyse bütün bir ondokuzuncu yüzyıla yaymak, fazla ileri gitmek olur. Bismarck'dan önceki reform çağı da, 1848 devrimi de, eski düzende tayin edici bir siyasal dönüşümü temsil etmemektedir. 1789'daki Fransa'dan farklı olarak, 1848 devrimi, "siyasal ilişkileri (tam anlamıyla) yeniden kurmayı" başaramamıştır. Aslında devrimden sonra devlet, taze bir solukla yeniden doğmuştur. Burada, 1848'de burjuvaziyi oluşturan kesimler arasında hangi liberalizm *türü*nün hakim olduğu sorusu önem kazanmaktadır. Yeni doğmakta olan işçi sınıfı ve çeşitli türden küçük üreticiler ile liberal burjuva kesimleri arasında büyüyen uçurumun, 1848 devriminin başarısızlığında pay sahibi olduğunu söylemek akla son derece uygundur. Bu farklılaşma süreci yüzünden, küçük üreticiler ile burjuvazi arasında Fransız ve İngiliz devrimlerinde görülen türden bir devrimci koalisyon oluşturmak çok daha zordu. Almanya'nın en gelişmiş bölgelerinde işçi sınıfı, çoktandır kendi bağımsız örgütlerini kurmaya başlamıştı. Bu gelişme, sanayi burjuvazisinin işçi sınıfının karşısına geçmesine neden olmuştu. Marx'ın da gördüğü gibi, bu, "kibar burjuva beylerinin, devrimsiz, mümkün olduğunca yumuşak bir yoldan mutlak monarşiyi, burjuva monarşisine dönüştürmeye çalışacakları" anlamına gelmekteydi.[156]

Herhalükârda sanayi burjuvazisi, 1848 devriminin önderliği içinde sadece küçük bir bölümü oluşturmaktaydı. Frankfurt *Parlamentosu*'ndaki delegelerin ezici çoğunluğunu küçük memurlarla bürokratlar oluşturmaktaydı. Kendi başına alındığında bunda bir şaşılacak yan yoktur; Fransız Devrimi'nde devrimci meclisleri dolduranların ekseriyeti de aynı arkaplana sahipti. Ama Frankfurt Parlamentosu'nda, mahmuzunu halk ayaklanmasının ivmesinden alan çok az Jakoben ya da radikal cumhuriyetçi bulunmaktaydı. Halk hareketi ile devrimin önderliği arasındaki bu ayrılma, nihai olarak reformlar konusunda ortaya atılan önerilerin son derece tutucu öneriler olması anlamına geliyordu. Frankfurt Parlamentosu'ndaki "liberal" burjuvazinin büyük çoğunluğunda içkin olarak var olan bu tutuculuk, kaynağını son kertede devlet bürokrasisi içindeki konumlarının çelişkili doğasından almaktaydı. Pek çoğunun isteği, sadece devletin el koyduğu artık üzerinde daha fazla denetim sahibi olmak ve devletin

155. *Age.*, s. 84.
156. Marx, alıntılayan Draper, *Marx's Theory of Revolution* cilt 2, s. 185.

stratejik makamlarına daha fazla nüfuz edebilmekten ibaretti. Bu noktada "liberal" taleplerle, kapitalizmin teşvik edilmesi arasında zorunlu bir bağlantı bulunmuyordu.

Çoğu Alman liberali, garip bir ikileme yakalanmıştı. Bir yandan devlet içinde açık ve güvenilir bir ilerleme ve devletin mali aygıtları üzerinde daha büyük bir denetim olanağı sağlayacak daha liberal bir siyasal düzen kurulmasını arzuluyorlardı. Üstelik bu talepleri dile getirirken kullandıkları –mutlakçılık karşıtı ateşli İngiliz geleneğinden borç aldıklarına hiç kuşku bulunmayan– dil, çoğu zaman eski düzene temelden bir meydan okumayı dışavurmaktaydı. Ne var ki maddi *çıkarları*, hâlâ kapitalizm öncesi temellere dayanmakta olan bürokratik bir aygıtın korunmasına sıkı sıkıya bağlı olduğundan; eski düzenin, geçimlerini sağladıkları bu unsurlarını savunmak mecburiyetindeydiler. Özünde bu, devletin ekonomidışı güçlerini savunmanın artık çekme süreciyle bağlantılı olduğu, ama aynı zamanda da devlet yapılarını "modernleştirmeye" ve "demokratikleştirmeye" çalıştıkları anlamına gelmekteydi. Bu çapraşık durum, çoğu liberalin devlete karşı çelişik duygular beslemesine yol açtı. James Sheehan'ın belirttiği gibi,

> Devlete karşı liberal tutumlar ... birbiriyle çelişen iki dizi baskının ürünüydü. Bir yanda devlet karşıtı Batı Avrupa liberal düşüncesinin yarattığı itki ile bürokratik mutlakçılığın baskıcı gerçekliklerinin yarattığı hüsran vardı. Ancak öte yandan devletin önayak olduğu bir dolu ilerici reform ile aynı ölçüde önemli, pek çok liberalin paylaştığı, kendilerininki gibi kültürel, dinsel ve ekonomik bakımdan geri kalmış bir toplumda devletin vazgeçilmez bir müttefik olduğu inancı yer almaktaydı. Çoğu Alman liberali devletin gücünü sınırlamak ya da yok etmek değil, onu suistimallerden arındırmak ve gücünü liberal amaçlara yöneltmek istiyordu.[157]

Elbette belli bir düzeyde bu baskılar sadece görünüşte birbiriyle çelişmekteydi; zira çok az liberal Alman toplumunun temellerini altüst etmek gibi bir niyet taşıyordu. O nedenle 1848'de anayasa konusunda yaşanan tartışmalarda, Almanya'nın ekonomik ve siyasal yaşamını dönüştürme yönünde liberal-kapitalist bir tasarıyı andıran bir şeyler bulmak kolay değildir. Tersine, delegelerinin çoğunluğunu bürokratların ve meslek sahibi kişilerin oluşturduğu Frankfurt Parlamentosu'nda anayasa konusunda ileri sürülen öneriler, cüretten tamamen yoksundu:

157. Sheehan, *German Liberalism*, s. 43.

> Mevcut siyasal sistemi istismarlardan temizleyecek yeni bir anayasa istiyorlardı, ama monarşik otoritenin ve eyaletlerin [states] olduğu gibi bırakılmasına razı geldiler. Nisan'da Friedrich Dahlman tarafından hazırlanan anayasa taslağının gerisinde böyle bir zihniyet bulunmaktaydı Dahlman'ın, siyasal iktidarın merkezinin olduğu gibi bırakılmasından yana olduğuna kuşku yoktu: 'eski itaat alışkanlıklarımız, sadece soylu evlerimize özgü değildir aslında onlar, bu çok yüzlü ve kutsal Almanya'nın yavaş yavaş birleşik bir devlete dönüşmesinin yegâne olanağını taşımaktadırlar.'[158]

Marksistler, liberal burjuvaziyi, "geri kalmış" *Junkerler*le siyasal alanda uzlaşarak tarihsel görevlerine ihanet etmekle suçlamışlardır. Bunun için ilk etapta liberal güçlerin, öncekiyle özünde aynı toplumsal temellere dayanan, ama biraz elden geçirilmiş bir "bürokratik mutlakçılık" biçiminin değil –ki bu çok daha mümkün gözükmektedir–, kapitalist reformlar peşinde olduğunu varsaymak gerekmektedir. 1848'in Alman liberalleri burjuvazinin tarihsel görevine "ihanet" etmediler, çünkü amaçları, normalde İngiliz deneyimine dayalı "liberal-kapitalist" siyasal modele uyarlı olandan tamamen farklı bir düzleme aitti.

Alman liberallerinin, IV. Frederick William'ın etrafında toplanmış kişisel mutlakçılığın inatçı destekçileri tarafından bu denli kolay biçimde atlatılmalarını mümkün kılan şey, liberallerin siyasal taleplerinde var olan tam da bu içkin tutucu nitelikti. Gerçekten de Frankfurt Parlamentosu'nun yenilmesinden sonra, 1848 Aralık'ında ilân edilen krallık anayasası, liberal programın büyük bir bölümünü almıştı. Bir yazarın da belirttiği gibi, "anayasanın liberal yanları çağdaşları çok şaşırtmıştı. Sanki bir Prusya Kralı bir zafer anında demokrasi ilkesini kutsamaktaydı".[159]

Bütçenin nasıl denetleneceği hususu, anayasada bulanık ve neredeyse ipe sapa gelmez sözlerle geçiştirildiği için; Taç bu son derece önemli konuda sahip olduğu yetkiyi *de facto* elinde tutmuş oluyordu. Buna ek olarak, kralın anayasasında yargının bağımsızlığının yanısıra, sivil haklar, bireysel özgürlük, hareket, din, toplanma ve dernek kurma özgürlüğü ile ilgili güvenceler de yer almaktaydı.[160] Kısacası liberal hukukun üstünlüğü anlayışının temel gereklerinden pek çoğu, IV. Frederick William'ın "mutlakçı" anayasasında yer almaktaydı.

Köylülük açısından yeni anayasa, sanki Frankfurt liberallerinin elinden çıkmışcasına "feodalizm karşıtı" idi. Krallık anayasası,

158. *Age.*, s. 70.
159. J.A.S. Grenville, *Europe Reshaped 1848-1878* (Londra: Fontana Books, 1986), s. 135.

manorluk vergilerinin dönüştürülmesini sağlayan önlemlerin derhal yasalaştırılmasını; feodal ayrıcalıkların ve vergi bağışıklıklarının kaldırılmasını vaat ediyordu. Anayasanın XXXVIII. maddesi yeni vakıflar kurulmasını yasaklarken, XL. madde soyluluğun asayiş amaçlı yetkilerine son veriyordu.[161]

Tutucu reformcuların girişimlerini; liberallere karşı köylülükle en az maliyetle bir ittifak kurmayı amaçlayan kurnazca düşünülmüş bir dizi manevra olarak yorumlamak mümkündür. Bu yorum, erkeklere tanınan oy hakkının ilerleme yanlısı tutucularda neden pek az –bazen liberallerden de az– korku yarattığını da açıklamaya yardım eder.[162] Ama daha derin düzeyde, feodal oldukları varsayılan tepkici güçleri kapitalizmin pazarlamacılarından ayıran mesafenin ne denli az olduğunu da göstermektedir. Gerçekte *gerek* tutucuların *gerekse* liberallerin, hem bir payanda hem de devlet için bağımsız bir gelir kaynağı olarak gördükleri köylülüğün korunmasında ortak çıkarları vardı. Yani her iki grup da devleti denetlemek suretiyle köylünün el konulan artığının kontrolünü ele geçirmeye çalışan rakip gruplar olduklarından, mücadele özünde bu artığa *nasıl* el konulacağı üzerine değil, ama bu el koymayı *kimin* kontrol edeceği üzerine kopmaktaydı.

Köylülük açısından bakıldığında, "nasıl" olursa olsun, daha fazla bir kira garantisi sağladığı sürece artığı "kim"in aldığının bir önemi yoktu:

> ... köylülük, karşı devrimde sadece tarım reformu yapacak olan birini gördü. Köylünün en aziz tuttuğu özlemini, (lordların topraklarının kamulaştırılması yoluyla özgür mülkiyetin sağlanması) karşılamaya ne burjuvazi ne de aristokrasi hazır olduğundan, bedelli bir kurtuluşta karar kıldı ve sonraları da anayasacılık ile mutlakçılık arasındaki mücadeleye olan ilgisini yavaş yavaş yitirdi.[163]

Karşı devrimin zaferi, salt "siyasal" bir olay olmaktan çok daha fazla bir şeyi ifade ediyordu. Gerek krallığın gerekse bürokratik mutlakçılığın üzerine dayandığı ana toplumsal üretim ilişkisini oluşturan köylülük ile devlet arasındaki ortak yaşamın yeniden pekiştirilmesi anlamına gelmekteydi. Devlet köylünün mülkiyet haklarını, ancak kendisine güvenilir

160. *Age.*, s. 136.

161. Hamerow, *Restoration, Revolution, Reaction*, s. 188.

162. Grenville, *Europe Reshaped 1848-1878* (Londra: Fontana Books), s. 161; J. R. Gillis, *The Prussian Bureaucracy in Crisis 1840-1866* (Stanford: Stanford Üniversitesi Yayınları, 1971), s. 128.

163. Hamerow, *Restoration, Revolution, Reaction*, s. 191.

ve herşeyden evvel bağımsız bir artık kaynağı sunduğu sürece korudu. Bu ilişkinin yapısal açıdan taşıdığı önem ne kadar vurgulansa azdır. Prusya devletinin ne aristokratik ne de aristokratik olmayan güçlerce sınırlandırılmış bir yöne dümen kırmasını mümkün kılan şey, 1850'den sonra özerkliğinin yeniden canlanmasıydı. Devletin toplumsal doğasını, memuriyetleri dolduran kimselerin sınıfsal arkaplanlarından ayırmaya çalışan açıklamalar, bu durumu yeterince kavrayamamaktadırlar. Örneğin, karşı devrim otomatik olarak *Junkerler*in nüfuzunun artmasına yol açmadı:

> Tutucu bakanların *Junkerler*le yakın ittifaka girdiklerini düşünmek, genelde bir yanlıştır. *Junkerler*in, liberallerin sahip olabileceklerinden daha fazla siyasal güçleri olsun istemiyorlardı. Büyük Elektör'ün saltanatından bu yana *Junkerler*in herhangi bir şekilde bir bağımsızlık emaresi sergilemelerine izin verilmemiştir.[164]

Liberal idarecilerin ve yüksek bürokratların yerine "sadık kralcılar"ı geçirmeye çalıştığı için, Prusya devleti 1850'den sonra daha "feodal" bir nitelik kazanmış değildir.[165] Bu tasfiye şüphesiz önemsiz değildir, ama toplumsal anlamını, devlet bürokrasisi içinde yeni doğmakta olan bir "burjuvazi"nin çıkarları karşısında "feodalizm"in bir tür zafer elde etmesi biçiminde yorumlamak da yanılgı olur. Ekhart Kehr'in, baş gerici (reaksiyoner) Puttkamer döneminde devlet idaresine egemen olan "yeni-feodal" *Junkerler*e karşı, *yargının* burjuva-liberal çıkarların kalesini temsil ettiği görüşünün doğru olmadığı gösterilmiştir.[166] Gillis'in işaret ettiği gibi, "bu ikisi arasında, herbirinin kendi içinde olduğundan daha fazla bir farklılık bulunmuyordu".[167] Bununla birlikte bu dönemde bürokrasi içindeki içsel çatışmanın devletin farklı bölümlerine de sirayet ettiği –ve "burjuva-liberal" çıkarların yargı etrafında bir tutarlılık gösterecek şekilde birleşmediği– kabul edilse bile; buradan, Gillis'in yapar göründüğü gibi, bu mücadelelerin karakter olarak "özünde toplumsal" *olmadıkları* sonucu çıkmaz.[168]

Bu mücadeleler, iki yaşamsal noktada toplumsaldılar. Birincisi, devletin el koyduğu artığın nimetleri üzerinde alt ve üst makam sahibi gruplar

164. Grenville, *Europe Reshaped*, s. 162.
165. Gillis, *Prussian Bureaucracy*, s. 150-51.
166. Kehr, *Economic Interest*, s. 156.
167. Gillis, *Prussian Bureaucracy*, s. 155.

arasında bir mücadelenin süregelmekte olduğunun göstergeleriydiler. İkinci olarak, bir bütün olarak Alman toplumunda kapitalizmin kaydettiği ilerlemenin, devlet bürokrasisi içinde çatışmaları (gerçi bu çatışmanın hatları, aristokrat makam sahipleri ile burjuvaziyi ayıran çizgilere tam olarak oturmamaktadır ama) nasıl giderek daha da şiddetlendirdiğini göstermekteydi. Bir açıdan, birbirleriyle tamamen çelişen bu itkiler, aslında birbirlerine tıpa tıp uymaktadır. Devleti denetleyenler, kralcı mutlakçılığın toplumsal temellerine yeni bir zindelik vermeye çalışırken, kapitalizmin daha da gelişmesine son derece uygun düşen politikalar benimsemek zorunda kalmışlardır. Kralcı anayasada güdülen bilinçli amaç, eski düzeni yeniden canlandırmaktı, oysa yeni bir düzene giden yolu hazırlamak gibi bir sonucu olmuştur.

VI. Bismarck ve Yukarıdan Burjuva Devrimi

1862 ve 1879 arasında Bismarck döneminde yaşanan ve tayin edici bir önem taşıyan siyasal dönüşümlerin odağında da, bilinçli amaç ile sonuç arasındaki aynı çelişkili dinamik yatmaktadır. Ancak bu dinamiğin kendini neden devletin yukarıdan radikal değişimi kılığında ifade ettiği tam olarak anlaşılmak istenirse, içsel gelişmelerin, dünya ekonomisinde ortaya çıkan değişikliklerden yalıtılarak ele alınması yeterli olmayacaktır. Geoff Eley'in ileri sürdüğü gibi, Bismarck'ın yukarıdan devrimini anlamak için, "klâsik Marksist 'eşitsiz ve birleşik gelişme' kavramı gibi bir şeye gereksinmemiz vardır".[169] Yani, Bismarck'ın devleti şiddet yoluyla yeniden düzenlemesinin Prusya devleti üzerinde neden zorlayıcı bir güç oluşturduğunu tam olarak, ancak devletler arasındaki askeri rekabetle dünya pazarının yol açtığı rekabetçi zorlamaların hakim sınıfın seçimlerine nasıl kesin sınırlar koyduğunu anlarsak takdir edebiliriz. 1860'larda Almanya gibi daha az gelişmiş durumdaki ülkeler, daha gelişmiş kapitalist devletlerle ancak mevcut toplumsal ve siyasal yapıları hızla dönüştürmek suretiyle rekabet edebilir ve onları yakalayabilirlerdi. Eley'in belirttiği gibi,

> İlk Hollanda, İngiliz, Amerikan ve Fransız Devrimleri ile karşılaştırıldığında, Almanya'nın ve İtalya'nın birleşmeleri farklı bir zamanı işgal etmiş, doldurmuştur. Birinciler, kapitalist ilişkilerin bırakın dünya ölçeğinde, Avrupa

168. *Age.*, s. 155.
169. Eley, *Peculiarities*, s. 85.

ölçeğinde genel bir zafer kazanmasından önce ortaya çıkarken, sonuncular kapitalizmin zaferini önvarsaymışlardır...[170]

O nedenle "yukarıdan burjuva devrimi" görüngüsünün tarihsel anlamına, onu ancak Avrupa'da ortaya çıkan gelişmeler bağlamına oturtmak suretiyle vakıf olmayı umabiliriz.

Bununla birlikte bir imparatorluk devletinin kapitalizme giden yolu hangi iç dinamiklerle ve nasıl hazırladığı sorusu hâlâ açıklanmayı beklemektedir. Marksist kuramcılar arasında bu konuda iki ana argüman hattı vardır. Birincisi, Engels'in öncü çözümlemelerine dayanarak, Bismarkçı devleti özünde *Junker* soyluluğunun egemenliğinde geri kalmış siyasal bir yapı olarak görür. Devlete "sanayi öncesi" seçkinlerin egemen olması yüzünden, Alman devletinin kapitalist çıkarları ancak eksik olarak temsil ettiği düşünülür. Eley ile Blackbourn, devletin ilerlemeci karakterini ve kapitalizmle uyuşmasını öne çıkartarak, bu görüşe karşı çıkmışlardır. Şimdi sırasıyla bunlara bakalım.

Engels, Prusya'nın Alman federasyonu üzerindeki tahakkümüne son veren Bismarck'ın "kan ve demir" dönemini, "burjuvazinin ulusal özlemlerinin gerçekleşmesi" olarak görmüştü. "Bismarck, devrimci yollarla bir burjuva devrimi gerçekleştirmeye hazırdı".[171] Buna karşın Engels yine de Bismarck'ın eylemlerini, gerek burjuvaziyi gerekse işçi sınıfını, "Prusya'nın hırsız*Junkerleri* adına" atlatmak gibi umarsız bir çabanın bir parçası olarak görmekteydi.[172]

Engels'e ve Eckart Kehr'in çalışmasına dayanarak Hans-Ulrich Wehler, büyük beğeni toplayan kitabında, Bismarkçı Almanya'nın "Bonapartist" yorumuna yeni bir soluk kazandırmıştır. Şöyle yazıyor Wehler; Bonapartizm,

en iyi, ilk olarak sanayi öncesi seçkinlerin hâlâ güçlerini gösterebildikleri; burjuvazinin bir yandan hızla ilerleme kaydederken, aynı anda da işçi hareketince aşağıdan tehdit edildiği –1848-49'un devrimci yıllarının "kızıl hayaleti" bu tehditin ön habercisiydi– sanayileşmenin görece ilk evresinde ortaya çıkmış otoriter bir yönetim biçimi olarak anlaşılabilir Bismarck, geleneksel ve modern unsurları Bonapartizme özgü bir bileşim içinde denge-

170. *Age.*, s. 85.

171. Frederick Engels, *The Role of Force in History* (New York: International Publishers, 1968), s. 64-5. [*Tarihte Zorun Rolü*, Çev. Seyhan Özdoğdu, Sol Yay.]

172. Engels, alıntılayan Draper, *Marx's Theory of Revolution*, cilt 1, s. 410.

lemişti. Örneğin mutlakçı tarzda bir askeri politikayla devlet müdahaleciliğini, müktesep çıkarlar yararına bir araya getirmiş ve bunu bir plebisitle aldığı onay üzerine dayandırmıştı. 1871'e kadar bir savaş politikası ve 1880'lerde toplumsal ve ekonomik bir emperyalizm politikası izleyerek, dikkati dış meselelere çekmiş ve böylelikle içerdeki sorunları boğuntuya getirmeye çalışmıştır. Alman İmparatorluğu'nun kurulmasındaki rolünden, izlediği dış politikadan, iki egemen sınıf arasında uzun süre başarıyla arabulucuk etmesinden kaynaklanan su götürmez, haklı bir karizmanın sahibi olmuştu...[173]

Wehler, "Bonapartizmi" endüstriyel gelişmenin belli bir evresi açısından semptomatik görmektedir. Engels gibi o da siyasal yönetimi elinde bulunduran toplumsal güçlerin siyasal "geri kalmışlığı"nı öne çıkarmaktadır. Wehler'e göre Bismarkçı devletin "otokratik, yarı-mutlakçı sahte anayasacılığı", 1879'a kadar devlete hakim olan "sanayi öncesi seçkinler"den ya da "egemen tutucu güçlerin tekeli"nden kaynaklanmaktaydı.[174] Burjuvazi ile *Junker* aristokrasisi arasındaki dengenin bu ikincisinden yana olduğu kesindi ve bu gerçek, Almanya'nın gelecekteki gelişmesi açısından derin sonuçlar yaratacaktı:

> Toplumsal etkileri açısından bu artçı eylem, –başka ülkelerde kısa vadede, ama Almanya'da uzun vadede– Alman toplumunun her yanında modernleşmenin önüne toplumsal bakımdan tutucu ve özgürlükçülük karşıtı bir engel olarak dikildi ve ancak kısmi değişiklikler yapılmasına olanak tanıdı.[175]

Wehler için imparatorluk devletinin karakterini bunalıma yatkın kılan şey, Bismarkçı Bonapartizmin iki veçhesi –ilerlemeci ekonomik rolü ile siyasasının geri kalmış ve tutucu karakteri– arasındaki uyuşmazlıktı:

> İmparatorluk politikasının bütün belli başlı sorunlarının kökeninde, üstesinden gelinmesi mümkün olmayan bir gerilime[sebebiyet veren] şu ikilem yatmaktaydı: Bir yandan sanayi toplumuna doğru hızlı bir ekonomik ve toplumsal gelişme ile öte yandan geçmişten devralınan taşlaşmış bir siyasal yapı.[176]

173. Hans-Ulrich Wehler, *The German Empire 1871-1918*, çeviren Kim Traynor (New Hampshire: Berg Publishers, 1985), s. 57-9.

174. *Age.*, s. 55. Engels de kabaca aynı terimleri kullanmaktadır. Bismarck, "arkasına köylüler yerine *Junkerleri* alarak burjuvaziye karşı Bonaparte rolü oynamaya" çalışmıştır. Alıntılayan Draper, *Marx's Theory of Revolution*, cilt 1, s. 413.

175. Wehler, *German Empire*, s. 58.

176. *Age.*, s. 64.

Eley ile Blackbourn, devlet ile ekonomi arasındaki bu "mütekabiliyetsizlik"in, istikrarlı ve işlevsel bir burjuva yönetim biçimine ters düşme boyutunu abarttığı gerekçesiyle bu ikinci yargıya karşı çıkmışlardır. Onlara göre, "gerek Bismarkçı devlet gerekse otoriter bir siyasal tarz, şayet tamamen temel sınıfsal oluşum ve kapitalist sanayileşme süreçleri açısından tanımlanacak olurlarsa, bilhassa 'burjuva' çıkarlarının güvence altına alınması bağlamında son derece etkili olmuşlardır."[177] Başka bir deyişle, imparatorluk devletinin içinde kapitalist çıkarlara uygun düşmemek gibi bir eğilim barındırdığı iddiasını reddederek, Wehler'in açıklamasında yer alan vurguyu tersine çevirmektedirler.

> ... İmparatorluk devleti ... kapitalist bir devletten yerine getirmesi beklenen –kapitalist yeniden üretim koşullarını güvence altına almak, meşruiyeti sağlamak ... egemen sınıfların birliğini örgütlemek, halkın rızasını almak gibi– görevlere uyum sağlayabileceğini akla uygun bir biçimde göstermiştir. Aslında, şunu söyleyebilirim: ... Son dönemdeki tarihçilerin inandıklarının aksine, anayasanın hatırı sayılır ölçüde daha esnek olduğu ve "modernleştirmeci" güçlerin [topluma] hatırı sayılır boyutlarda daha fazla nüfuz ettiği – aslında "geleneksel" unsurların hatırı sayılır ölçüde daha az "geleneksel" olduğu– bir siyasal sistemde, gerici unsurlar hatırı sayılır ölçülerde daha fazla yalıtılmıştır.[178]

Eley de Blackbourn da haklı olarak şunu söylemektedirler: Prusya devletinin yürütme aygıtına, 1860'larda devrimci politikalarını uygulaması için gerekli özerklik düzeyini kazandıran, toplumsal güçler arasındaki koalisyonun ulaştığı büyüklüktür: "Bonapartizm fikrine değerini veren, sahip olduğu bu kuramsal içeriktir; yani, kapitalist toplumsal gelişmenin dayattığı sınırlar içersinde, genel bir toplumsal ve siyasal bunalım bağlamında devletin yürütme aygıtının sahip olduğu yaratıcı bağımsızlık..."[179] İleri sürdükleri savlarda, "Bonapartist" rejimin kapitalist niteliğinin öne çıkartıldığı açıktır; –devletin yürütme aygıtı içinde "kapitalizm öncesi" güçlerin tortusu varsa da– Bismarkçı devletin "görece özerklik"i, kapitalist bir görüngü olarak yorumlanmaktadır.[180]

177. Blackbourn ve Eley, *Peculiarities*, s. 132.

178. Age., s. 141. Perry Anderson genel anlamda benzer bir görüşü benimsemektedir. Anderson, Alman devletinin "feodal soyu tarafından üst-belirlenmiş bir kapitalist aygıt olduğunu, ama temelde yirminci yüzyıl başlarında yoğun biçimde kapitalist üretim tarzının egemenliğine girmiş bir topumsal oluşumla türdeş" olduğunu ileri sürmektedir. *Lineages*, s. 278.

179. Eley, *Peculiarities*, s. 150.

180. Ancak Blackbourn, bunun devletin mutlakçı kökenleriyle bir ilgisi olup olmadığı hakkında bir şey söylememekle beraber, devletin özerkliğinin belli bağımsız ölçütlere dayandığını

Yukarıda ele alınan her iki yorumun da, Bismarkçı devletin temel özelliklerini yakaladığı söylenebilir. Herşeyden önce burada, Prusya toplumundaki en gerici güçlerden birinin, kapitalizmin çıkarına olmak üzere "yukarıdan bir devrim"i gerçekleştirmesinin beklendiği bir süreç söz konusuydu. Soru, bu sürecin *nasıl* açımlandığında yatmaktadır; feodalizm koşullarında kurulmuş bir devlet, bir burjuva devletine nasıl dönüştü? Verilebilecek yanıtların ilkinde, kapitalizm öncesi karakterine *rağmen*, devletin, deyim yerindeyse kapitalizm öncesi çıkarları ve mantığı izlerken, nihai olarak kapitalizmin gelişmesine ön ayak olduğu öne sürülebilir. Bu durumda şunu ileri sürmüş oluyoruz: İmparatorluk devleti hâlâ güçlü kapitalizm karşıtı güdüler barındırmaktadır, ama kapitalizmin topluma kendi mantığını dayattığı "eşitsiz ve birleşik gelişme" koşullarında, devlet kapitalizmin gelişmesi yönünde bir güç haline gelmiştir.[181]

Bu nedenle, Bismarkçı devletin faaliyetlerini çözümlerken; güdüsünü "siyasal birikim" mantığından alan dolaysız amaçları ile kapitalizmin üstünlük kazanması için yapabileceklerinin giderek azalması arasında bir

da belirtmektedir: "Devlet görece özerk kalmıştı ... ve gerekli gördüğü yerde –büyük kapitalist çıkarlar dahil– özel çıkarlara karşı hareket edebilme gücüne sahipti ... Devletin doğal olarak zaman içinde değişmiş olan kendi saygınlık, ekonomik güç ve kamu düzeni ölçütleri vardı." *Peculiarities*, s. 248.

181. 1850'den sonra gerek tarımdaki gerekse sanayideki gelişmeleri ayrıntılarıyla ortaya koyan bir yığın kaynak bulunmaktadır. Sanayi konusunda en değerlileri arasında şunları sayabiliriz: Hamerow, *The Social Foundations of German Unification*, bölüm 1; Helmut Bohme, *An Introduction to the Social and Economic History of German*, çeviren W.R. Lee (Oxford: Basil Blackwell, 1979); W.R. Lee, "Almanya'da 1750-1850 arasında Verginin Yapısı ve Ekonomik Büyüme", *Journal European Economic History*, cilt 4, sayı 1 (Bahar, 1975); W.O. Henderson, *The Rise of German Industrial Power 1834-1914* (Londra: Temple Smith, 1975); Martin Kitchen, *The Political Economy of Germany 1815-1914* (Londra: Croom Hem, 1978); R.H. Tiy, "Ondokuzuncu Yüzyılda Almanya'da Sermayenin Oluşumu", Peter Mathias ile M.M. Postan'ın yayına hazırladığı *The Cambridge Economic History of Europe* cilt 7. içinde (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1978); Jurgen Kocha, "Alman Sanayileşmesinde Girişimciler ve Yöneticiler", *The Cambridge Economic History of Europe* cilt 7; Karl Erich Borl, "Ondokuzuncu Yüzyıl Sonunda Almanya'nın Toplumsal ve Ekonomik Gelişmesinde Yapısal Değişiklikler", James J. Sheehan'ın yayına hazırladığı *Imperial Germany* içinde (New York: New Viewpoints, 1976).

Tarımda meydana gelen değişiklikler ve tarımsal kapitalizmin gelişmesi ile ilgili olarak bakınız: J.A. Perkins, "1850-1914 Arası Almanya'da Tarım Devrimi", *Journal of European Economic History* cilt 10, sayı 1 (Bahar, 1981); J.A. Perkins, "Alman Tarım Konulu Tarihyazıcılığında İkilik", *Comparative Studies in Society and History*, cilt 28, sayı 2 (Nisan 1986); R.A. Dickler, "Doğu Prusya'da Örgütlenme ve Üretkenlikte Değişim", W. N. Parker ile E.L. Jones'un yayına hazırladıkları *European Peasants and Their Markets* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1975); R.G. Moeller, "Kaiserreich'da Köylüler ve Tarifeler: Bauern Ne Ölçüde Geri Kalmıştır?", *Agricultural History* 55 (1981); ve Richard J. Evans ile W. R. Lee'nin yayına hazırladıkları *The German Peasantry: Conflict and Community in Rural Society from the Eighteenth Century to the Present* içinde yer alan makaleler (Londra: Croom Helm, 1985).

ayrım yapmak gerekmektedir. Robert Brenner'in, kapitalizm öncesi aktörlerin çıkara dayalı ussal eylemlerinin "amaçlanmamış sonucu" adını verdiği şeyi örnek almak, bu sürecin çelişkili doğasını anlamakta yararlı bir model olacaktır.[182] Yani, Bismarkçı devletin yeni artık kaynakları bulmak için attığı adımlar, kendisini, amaçlanan sonuç kapitalizm öncesi toplumsal ilişkileri yeniden pekiştirmek bile olsa, kapitalizmi güçlendirmek gibi bir etkiye sahip politikalar izlemek zorunda bırakmıştır.

Bu açıklama en azından Bismarck'ı, "burjuvazinin ve aristokrasinin gerçek çıkarlarının mucizevi bir biçimde farkında olan ve bunları bu grupların isteklerine karşı kullanan, Alman tarihinin yüce sevkedicisi"[183] haline getirmekten kaçınmaktadır. Elbette Bismarck'ın Almanya'nın dönüşümünde rolü bulunmayan, edilgen bir amil olduğu söylenemez. Ama politikalarının gerisinde, kapitalizmin gelecekteki gerekliliklerine ilişkin tarih-üstü bir görüş ufkundan ziyade, dünyevi bir pragmatizm bulunmaktaydı. Bismarck'ın gerek burjuvaziyi gerekse aristokrasiyi yatıştırmaya yönelik umarsız girişimleri, bu sınıfın varlığının devamı için gereken ekonomik temeli süratle kemiren koşullar altında yeniden bağımlı bir devlet soyluları tabakası yaratma genel stratejisinin bir parçasıydı. Alan Mitchell'in yazdığı gibi:

> Asıl gerçek, belli toplumsal ya da siyasal hiziplerin kazanması ya da kaybetmesi şeklinde değil de, önde gelen mülk sahibi tabakaların içiçe geçerek kaynaşması, *les notables* olarak tarif edilebilir. Bismarck, adeta genleşmiş bir soyluluğun üstünlüğünü siyasal kurumlara aşılamaya çalışmıştı ... Bu, aristokrasi ile yüksek burjuvazinin karşılıklı tavizlerde bulunmasını, yönetimin her iki grubu da teşvikini ve böylesine cendereye alınmış ayrıcalığa halktan gelecek herhangi bir itirazı bastıracak ya da yatıştıracak bir gayreti gerektirmekteydi.[184]

182. Bakınız bölüm 1, s. 33.

183. Evans, "Almanya'nın Kayıp Devrim Miti", s. 79. Evans'ın aklında, Engels'in Bismarck hakkında söyledikleri vardır. Engels'in, Bismarck'ın tarihsel öngörüsü hakkında yaptığı övücü bir değerlendirme için bakınız: *Role of Force*, s. 97-9.

Eley de yer yer Bismarck'a aynı abartılı öngörü gücünü atfetmektedir: "Yeniden canlanan Alman liberalizmiyle anayasal bir zıtlaşmanın belirlediği koşullar altında Bismarck'ın Alman sorununa getirdiği radikal çözüm, İngiliz ve Fransız devrimlerinin daha bulanık ve uçucu senaryoları yerine askeri birliği ve muhalefetle doğrudan siyasal görüşmeleri ikame eden, başarılı bir yukarıdan devrimin klasik bir örneğini oluşturmaktadır." *Peculiarities*, s. 85.

184. Alan Mitchell, "Bismarckçı Politikalara Bir Model Olarak Bonapartizm", *Journal of Modern History*, cilt 49, sayı 2 (Haziran 1977), s. 198.

Aynı gerilimleri devlet bütçesi üzerine kopan ihtilaflârda da görmek mümkündür. Anayasa hakkında 1860'larda yeniden patlak veren çatışmalarda, daha önceki ihtilâfları belirleyen aynı takıntıları buluyoruz. Odakta, devletin el koyduğu artıkları nihai olarak kimin denetleyeceği sorusu yer almaktaydı. Sheehan'ın yorumladığı gibi,

> Liberaller, yeni çağın başından itibaren istedikleri şeyi 60'lı yıllar boyunca da istemeye devam ettiler; [sadece] hükümete egemen olma hakkı değil, bütçe, yasal güvenceler üzerinde denetim kurmak ve görüşlerini Parlamento aracılığıyla ulusa sunmak hakkı.[185]

Liberallerin 1858'de kazandıkları seçim zaferinden sonra askerlik süresi üzerine kopan tartışma orduya yaramıştı. Prusya Parlamentosu'nun alt meclisindeki liberal üyeler iki yılın yeterli bir hizmet süresi olacağını öne sürerken, I. William üç yılda ısrar ediyordu. Hatta görünüşte gizli yürütülen tartışmalarda bile, devletin mali aygıtını hangi grubun denetleyeceği üzerine bir çekişmenin süregeldiğini görmek mümkündü:

> Bir Prusyalının kaç yılını kıta hizmetinde, kaç yılını ihtiyat eri olarak geçireceği ve kaç yeni alayın kurulacağı gibi karmaşık teknik meselelerin gerisinde, Parlamento'nun ordunun yaptığı harcamalar üzerinde mali denetimini sürdürüp sürdüremeyeceği, dolayısıyla bütçeyi denetleyip denetleyemeyeceği gibi temel bir sorun yatmaktaydı.[186]

Ordunun sadece devlet iktidarının bir simgesi değil, devletin elindeki mevcut ekonomik artığı arttırmasını mümkün kılan –vergi dışındaki– başlıca araçlardan birini oluşturduğu düşünülecek olursa, bu tartışmaların yarattığı anayasal bunalımın anlamı daha iyi anlaşılacaktır.

Büyük Elektör zamanından bu yana savaş hali, mutlakçı politikanın merkezinde yer almaktaydı. Bu, herşeyden evvel mutlakçılığın yöneticilerinin kendilerini *Junker*liğin pençesinden kurtarmanın ve "siyasal birikim"e bağımsız bir temel kazandırmanın başlıca yollarından biri olmuştur. Bismarck'ın ülkeyi birleştirmek için yaptığı savaşların kapitalizm açısından yaşamsal *sonuçları* olmuştur. Birlik, "doğmakta olan kapitalist üretim tarzının, ulusal pazara kurumsal temellerinin kazandırılmasının ve Almanya genelinde bir sanayileşme sürecinin varlığı için gerekli koşulları

185. Sheehan, *German Liberalism*, s. 116.
186. Grenville, *Europe Reshaped*, s. 166.

sağlamıştır."[187] Bununla birlikte bilinçli amaçları açısından bakıldığında ülke birliği için yapılan savaşlar; yakıtını "siyasal birikim" dinamiğinden alan (bu anlamda teritoryal genişleme, devletin gelirlerini genişletmenin en etkili yollarından biriydi) hanedanlar arası daha geleneksel mahiyetli husumetlerin bir ifadesi olarak görülebilir.[188] Teritoryal büyüme Bismarck'ın gözüne, yeniden bağımlı bir devlet soyluluğu oluşturmanın maddi gerekliliklerini karşılayabilmenin aracı gibi görünmüş olmalıydı.

Bununla birlikte kapitalist gelişmenin "eşitsiz ve birleşik" niteliği, böyle bir girişim için gereken toplumsal temelin süratle ortadan kalkması anlamına geldi. Kent çıkışlı kapitalizmin, dünya tahıl pazarında ortaya çıkan değişikliklerle birleşerek kaydettiği hızlı ilerleme, *Junkerler*i kapitalist ilkelere uygun bir biçimde çiftçilik yapmak zorunda bıraktı.[189] Sermayenin kendi tarımsal alanlarına sızmasına karşı uzun süre direnen *Junkerler*, sermayenin mantığı karşısında sonunda pes ettiler.

> 19. yüzyılın sonlarında, Doğu Elbe'nin malikâne tarımı iki farklı kaynaktan gelen baskıların etkisi altına girdi: Uluslararası tahıl pazarı ile ülke içindeki emek pazarı, özellikle de sanayinin gereksinimlerini karşılayan kentli emek pazarı. O nedenle *Junker* tarımı üzerindeki değişme baskısı, Alman tarımındaki iç rekabetten ziyade, Alman kentlerinde ortaya çıkan tarım dışı gelişmelerden kaynaklanmaktaydı ... Bu olgu ne kadar vurgulansa azdır; zira aksi halde Alman tarımında kapitalizmin özerk dinamiklerinden söz etmenin hiçbir meşruiyeti kalmaz.[190]

Kırsal alanda kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle birlikte, *Junker*-kapitalistler geçinmek için devlete daha az bağımlı hale geldiler, dolayısıyla da devlet soyluluğu saflarına katılmayı daha az çekici bulmaya başladılar, ya da aslında kendi çıkarları ile devletin çıkarlarının ille de birbirine karşılık gelmesi gerekmediğini gördüler. Servetlerini, artığa özel yollardan el koyarak büyüttükleri sürece, ekonomik şartlar nedeniyle devletin el koyduğu artıktan gelen gelire bel bağlamak zorunda kalmadılar.[191]

187. Eley, *Peculiarities*, s. 145.

188. Grenville, *Europe Reshaped*, s. 272-3.

189. Hussain ve Tribe, *Marxism and the Agrarian Question*, s. 47. Perkins'in de işaret ettiği gibi, "*Junker* malikanesinin, kamusal işlevleri"nden soyulmasıyla birlikte "...*Junkerler*, 50 ile 100 hektar arası toprağa sahip büyük köylülerden –mülklerinin büyüklüğü açısından belki biraz daha marjinal olmanın dışında– hemen hiç bir farkı olmayan, ekonomik bakımdan tarımsal bir kapitalist sınıf oluşturmaya başladılar". "Tarım Konulu Tarihyazıcılığında İkicilik", s. 306.

190. Hussain ve Tribe, *Agrarian Question*, s. 53-4.

191. 1870'lerde *Junkerler* arasında tarım kapitalizminin ortaya çıkışının şöyle bir anlamı

Burjuvazi içinse devlet hizmeti çok daha az bir cazibe unsuruydu. 1870'lerde siyaset işlerinden uzak durmayı bir erdemlilik sayan yeni bir "soylu siyaset" tarzı ortaya çıktı.

> 1850 ile 1870 arasındaki yirmi yılda, varlığı tren yolu, telgraf ve basın yoluyla ulusal bir iletişim ağının kurulmasına bağlı yeni bir soylu siyaset tarzı billurlaştı. Bu ... yasa önünde eşitlik, toplanma, yani "görüş"ün oluşabileceği bir kamu alanı yaratma hakkı gibi ... önemli değişikliklerin habercisiydi.[192]

Büyük oranda devletin yörüngesi dışında, "sivil toplum" içinde kök salmış yeni soylu siyaset, kapitalist toplumsal ilişkilerin "sessiz bir zaferi"ni önvarsaymaktaydı. O nedenle sonunda –bizzat devletin "amaçlanmamış" bir yan ürünü olarak– Bismarck'ın eski türde istikrarlı bir devlet soyluluğu yaratma çabasını boşa çıkartan, gerek kentte gerekse kırda, yaşamın kapitalist niteliğinin büyümesi oldu.

1880'lere gelindiğinde Perry Anderson'ın sözleriyle Prusya mutlakçılığı aslında "*başka* bir devlet tipine dönüşmüştü."[193] Ancak Anderson'ın da kastettiği gibi, kuramsal olarak bakıldığında bu "dönüşüm"ü *olanaklı kılan koşullar*[194], bir tek Almanya'nın Batı'ya olan *coğrafi* yakınlığından ibaret değildi; bunlar her şeyden önce kapitalizmin egemenliği altına girmiş olan bir dünya ekonomisinden kaynaklanan zorlayıcı baskılara bir yanıttı. Kapitalist toplumsal ilişkilerin Alman endüstrisine yayılması ve tarımsal üretimin uluslararası kapitalizmin devrine dahil edilmesi, sonunda eko-

olmuştu: "Toprak sahibi soyluluk, erkek çocuklarını devlet hizmetine vermeye devam etmekle birlikte, artık bu yüzyılın başlarında son derece tipik bir görünüm olan, memuriyet peşinde koşan yoksul kimseler değildiler". Gillis, "Aristokrasi ve Bürokrasi", s. 121.

192. Blackbourn, *Peculiarities*, s. 253.

193. Anderson, *Lineages*, s. 278. Alman bürokrasisinin 1880'lerde, tutuculuğuyla bilinen Prusya İç İşleri Bakanının yönlendirmesi altında "yeniden feodalleştiği" görüşünü popülerleştiren büyük oranda Eckart Kehr idi. Bakınız, Kehr, "Puttkamer Bakanlığı Döneminde Prusya'da Toplumsal Reaksiyon Sistemi", *Economic Interest*, s. 109-31.

Bu görüş son zamanlar Margaret Anderson ile Kenneth Barkin'in itirazına hedef olmuştur. Onlara göre, Kehr'in 1880'lerde "burjuvazinin yeniden feodalleştiği"ni iddia ettiğine dair hiçbir kanıt yoktur. Bakınız: Margaret Lavinia Anderson ve Kenneth Barkin, "Puttkamer'in Tasfiyesi Miti ve KulturKampf Gerçeği: İmparatorluk Almanya'sının Tarihyazıcılığı Üzerine Bazı Düşünceler", *Journal of Modern History*, cilt 54, sayı 4 (Aralık, 1982), s. 654-6. Anderson ile Barkin'in savlarının ayrıntıları şundan daha fazla önemli değildir: Sundukları kanıtlar, 1880'lerde, 1890'larda ve sonrasında devlet bürokrasisinde "*Junkerlerin* çıkarları" egemenliğini sürdürmekle birlikte, devletin toplumsal karakterinin nasıl değiştiğinin görülmesini sağlamaktadır. Bürokratlar büyük değişikliğe uğramış değildi, ama devletin rolü dönüşmüştü.

194. Anderson, *Lineages*, s. 278.

nomi-dışı artık çekme biçimlerinin üzerine dayandığı toplumsal ilişkileri aşındırdı. Siyasal birikimin üzerine dayandığı zorunlu alt tabaka, deyim yerindeyse kapitalizm öncesi devletin seçkin üstyapısının altından iskemleyi bir kerede ve sonsuza dek çekti. Bundan böyle Alman devletinin elindeki devasa kaynaklar kuşku götürmez bir biçimde sermayenin hizmetine koşuldu.

4
İngiliz Devletinin Oluşumu ve Kapitalizmin Yükselişi

Fransa ve Almanya'da siyasetin ve toplumun evrimine ilişkin daha önce yaptığımız tartışmalarda, Fransa ve Almanya'daki gelişmeler ile İngiltere'de ortaya çıkan gelişmeler arasındaki karşıtlığa yeri geldikçe değinmiştik. Avrupa genelinde kapitalizme geçiş ile devletin oluşumu arasındaki ilişkiye dair herhangi bir genel sonuç çıkarmadan önce, İngiliz devletinin oluşumunun bazı ana yönleri üzerinde durmak uygun olacaktır.

I. Tarımsal Kapitalist Devlet

1. Bölümde, İngiltere'de tarımsal kapitalizmin gelişmesi ile ilgili sunulan tablo, Kıta Avrupası'nın mutlakçı devletlerinden tamamen farklı yeni bir devlet biçiminin doğuşunun sinyallerini vermekteydi. Robert Brenner'in yazdığı gibi,

> Lordların, köylü tasarrufuna karşı mutlak özel mülkiyeti olumlamaları feodal hükümdarların özelleşmiş iktidarlarına karşı ve onların üzerinde bir zor tekeline sahip farklı bir devlet türünün yavaş yavaş ortaya çıkmasıyla el

ele gitmiştir. Ancak Tudor döneminde ortaya çıkan devlet, bir mutlakçılık değildi. Tüccar lord, kapitalist çiftçi ve kiralık ücretli emek arasında yeni yeni doğmakta olan üçlü kapitalist hiyerarşiye nezaret etmek suretiyle, yükselen toprak kiralarından kazanç sağlayabilen İngiliz toprak sahibi sınıfların, artık çekmek için doğrudan, ekonomi-dışı zorlamaları yeniden gündeme getirmeye ihtiyaçları yoktu. Ayrıca artığa [vergi/makam ve savaş gibi] siyasal yollardan el koymanın bir aygıtı olarak devletin de dolaylı biçimde kendilerine hizmet etmesine gerek duymuyorlardı.[1]

Tudor monarşisinin, yaşama şansına sahip bir mutlakçılık oluşturamamasının başlıca nedenlerinden biri, toprak sahibi büyük kodamanların nüfuzunu dengelemeye çalışırken, –tam da Parlamento'nun üstünlüğünün ve kapitalizmin nihai zaferinin ardındaki harekete geçirici gücü oluşturacak olan– gentry'nin ekonomik ve toplumsal iktidarını güçlendirmesinde yatmaktadır.[2] Reformasyon Taç'a, devletin el koyduğu kilise topraklarının büyük bölümünü sömürmek suretiyle kendine bağımsız bir gelir kaynağı oluşturmak gibi eşsiz bir fırsat sunmuştu. Bununla birlikte 1543 ile 1551 arasında Fransa ile olan savaş Taç'ı, elindeki kilise mülklerinin çoğunu (tahminen ülkenin dörtte birini) elden çıkarmak zorunda bıraktığı için, bu mali temel süratle tükendi.[3] Bundan en fazla yararlanan, sayılarını ve mülklerinin boyutlarını muazzam ölçülerde arttıran, Tudor'un yarattığı gentry oldu. Lawrance Stone'nun belirttiği gibi,

> 1540 ile 1640 arasındaki İngiliz toplumsal tarihinin en başta gelen olgusu (tabi bunun İngiliz siyasal tarihinde de yansıları olmuştur), toprak sahibi sınıfların ve meslek sahiplerinin sayı ve servetlerindeki büyümeydi. Lordların sayısı 60'dan 160'a; baronetlerin ve şövalyelerin 500'den 1400'e, *esquire*'lerin 800 civarından 3000'e ve silah taşıyan gentry sayısı da yaklaşık 5000'den 15.000'e çıktı. Demek ki nüfus ancak iki kat artarken, toprak sahibi sınıfın sayısı üç kat artmıştı.[4]

Kilise topraklarının büyük bölümünü elden çıkartan Taç, aynı dönemde Fransa devleti için son derece kazançlı bir iş olan başka bir gelir kayna-

1. Brenner, "Avrupa Kapitalizminin Tarımsal Kökenleri", T. H. Aston ve C.H.E. Philpin'in yayına hazırladıkları *The Brenner Debate* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1987), s. 298.

2. Lawrence Stone, *The Causes of the English Revolution* (New York: Harper & Row, 1972), s. 63.

3. *Age.*, s. 61; Christopher Hill, *Reformation to Industrial Revolution* (Harmondsworth: Penguin Books, 1969), s. 31.

4. Stone, *Causes*, s. 72.

ğını daha yitirmişti: Görev/makam satışı. Satılık görevler olmakla birlikte; İngiliz monarklarının elinde, ortaçağdan bu yana varolan ve sayıları yetersiz kalan görevlerin üstünde son derece sınırlı sayıda yeni görev yaratma hakkı bulunmaktaydı. Elizabeth'in 1587'de satılık makam sayısını arttırma girişimi yargıçların engellemesi ile karşılaşmıştı. Üstelik bu bir avuç makamın satışından krallık hazinesi değil, saray mensupları ve memurlar yararlanmaktaydı.[5]

Yine I. James'in makam satış işini genişletme çabaları da pek başarılı olmadı. Uygulama, Parlamento'da sürekli olarak engellenmeye devam etti. Aslında makam satışı, İç Savaş'tan sonra da sürdü. Ama artık Taç'ın gücünü arttırmak üzere tasarlanmış bir uygulama değildi; daha çok aristokrasinin denetimi altında bir uygulamaya dönüşmüştü ve "kralın mutlakçılığından değil, ulusun bu sınıfının [aristokrasinin] alışkanlıklarından kaynaklanmaktaydı".[6]

Bu uygulamaların mülk sahibi sınıflar arasında varlığını sürdürmesi, kimilerinin aristokratik *ancien régime*'in, onyedinci yüzyıldaki siyasal ve toplumsal ayaklanmalardan olduğu kadar toprakta kapitalist ilişkilerin gelişmesinden sonra da devam ettiğini düşünmelerine yol açmıştır. Bu, ilerde daha ayrıntılı bir biçimde üzerinde duracağımız önemli bir konudur. Şimdilik, makam satışlarının, patronajın ve arpalıkların denetiminin Taçın değil, toprak sahibi sınıfların elinde oluşunun, onyedinci yüzyılın ortalarında gentry'nin pekiştirdiği toplumsal ve siyasal güçler hakkında bir şeyler söylediğini belirtmekle yetinelim.

> 1640'a gelindiğinde gentry, ne yerel bir kontun imanlı hizmetlisi ne de Taç'ın denetiminde bulunan siyasal bir hizbin sadık hizmetkârıydı. Commonwealth'in tam yurttaşı, varlıklı bağımsız kişilerdi. Üniversitelere, barolara akın etmiş, yargıç sıralarını doldurmuş ve diğer toplumsal grupları Avam Kamarası'ndan sürmüşlerdi ... Gentry'nin yükselişi ... siyasal açıdan tek başına çağın en önemli toplumsal gelişmesini temsil etmekteydi.[7]

Gentry'nin toplumsal gücünü büyük oranda Taç'a karşı berkittiği açıktır. Yine asilzadelere baskın çıktığı da kesindir. Geleneksel "saray" aristokrasisinin temelini oluşturan asilzadeliğin, onaltıncı yüzyılda ve onyedinci

5. K.W. Smart, *Sale of Offices in the Seventeenth Century* (Utrecht: HES Publishers, 1980), s. 49-50; Stone, *Causes*, s. 61.

6. Smart, *Sale of Offices*, s. 54.

7. Stone, *Causes*, s. 75.

yüzyıl başlarında "kır"da kapitalist gentry'nin ortaya çıkmasıyla geri plana düşen, çökmekte olan bir aristokrasi olup olmadığı sorusu etrafında epey bir tartışma olmuştur. Tarımsal kapitalizmin gelişmesi sadece kırdaki toplumsal ilişkileri değiştirmekle kalmadı; aynı zamanda asilzadelerin büyük bölümünün gelirlerini temin ettikleri ticaretin ve değişimin de niteliğini biçimlendirmeye başladı. 1560-1640 arasında asilzadelerin üçte ikisinin sömürgelerde ticari ya da endüstriyel faaliyetleri olduğu sanılmaktadır.[8]

Burada önemli olan, *bütün* bir toplumsal yapının "onyedinci yüzyıl sonlarında toplumsal ve siyasal hiyerarşinin doruğunu temsil eden soylu ünvanlı ve silah taşıyan lordlar aristokrasisine damgasını vurarak, onları diğer Avrupa monarşilerindeki muadillerinden ayıran"[9] radikal bir değişikliğe uğramış olmasıdır. Gentry gibi asizadelik de yeni bir tür hakim sınıfa dönüşmüştü:

> Oluşumu şimdiki ilgi alanımızı oluşturan bu sınıf, sürekli olarak yeni üyeler edinmekteydi ve bu yüzden tabaka, servet ve gelir konusunda farklı unsurları içermesi doğaldı. Ama bu ve başka ayrımlara rağmen, sınıf üyeleri aynı cinsin türleriydiler. Ortak özellikleri, kâr elde etmek amacıyla sermayeye sahip olmak ve sermaye biriktirmek olan tek ekonomik sınıfı oluşturmaktaydılar.[10]

Ama gentry'nin birikim gücünü de hafife almamak gerekir; zira gerçek değişim itkisi kendini toprak üzerinde duyurmaktaydı. Bağımsız gelir kaynaklarını kesmek ve kendi gücünü ulusal düzeyde Parlamento'da ve yerel düzeyde de ("bağımsız varlıklı insanlar"ın saflarından devşirilen) Sulh Yargıçları aracılığıyla pekiştirmek gibi manevralarla Taç'ın gücünü kısıtlayan gentry, devrimden önceki yıllarda kralın mutlaklığını gerçekleştirmeye çalışan bütün girişimlere karşı koyabilecek bir dizi alt edilmesi zor siyasal kurum oluşturmuştu. Sonuçta ne I. James, ne de I. Charles, Taç'ın mutlakçı iktidarını daha fazla güçlendirmeyi başarabildiler. I. Charles, gentry'nin iktidarının temellerini oymak için şu girişimlerde bulunmuştu: Siyasal karar alma sürecinde Parlamento'nun rolünü tanımaya yanaşmadı; Parlamento'nun rızasını almadan vergileri yükseltti; Sulh Yargıçlarının, gücünü azaltmaya çalıştı; Katolik yanlısı dış politikasında varolan

8. Pauline Gregg, *Black Death to Industrial Revolution* (Harrap, 1976). Alıntılayan Colin Barker, "Sanayi Öncesi İngiltere Üzerine Notlar", Manchester Polytechnic, 1983. (Teksir).

9. Perez Zagorin, "İngiliz Devriminin Toplumsal Yorumu", Lawrence Stone'un yayına hazırladığı *Social Change and Revolution in England, 1540-1640* (Londra: Longman, 1965), s. 50.

10. *Age.*, s. 51.

ve Protestanlığa yönelik olarak algılanan tehditin yanında, Taç'ın İrlanda politikasıyla gentry'nin mülkiyet haklarını hedef aldı. Ama bütün bunlar 1640'larda Taç'a ve kraliyet mutlakçılığına karşı birleşik bir muhalefetin örgütlenmesine yaradı.[11]

Kraliyet mutlakçılığının sonunu getiren bunalım, I. Charles'ın İskoçya ile yapılan savaşı kaybetmesi ile ateşlendi. Böylelikle kral, hem savaşın mali giderlerini daha fazla karşılamaya yanaşmayan büyük tüccar oligarşilerini hem de mülkiyet haklarına daha fazla saldırılmasına kuşkuyla bakan toprak sahibi sınıfları [kendinden] soğutmayı başardı. Taç'ın yüz yüze kaldığı mali bunalım, Charles'ı Parlamento'ya başvurmak zorunda bıraktı. Ama 1640'daki Uzun Parlamento seçimleri, Taç açısından kesin bir yenilginin sinyallerini verdi. Parlamento'ya hakim mülk sahibi kesimler, Kralcı mutlakçılığın yarattığı tehdit karşısında birleştiler. Belli başlı amaçlarını süratle gerçekleştirmiş olmaları, bu alternatif siyasal iktidarın gücünün bir kanıtıydı:

> 1641 yazında birleşik muhalefet bütün olumsuz amaçlarına ulaşmıştı. Taç'ın [kendilerinden] rıza almadan vergi koyma yetkisini elinden aldılar; merkezi yönetimin belli başlı organlarını, Kuzey ve Galler Konseyi'ni, Yüksek Komisyon Mahkemesini, Request'leri ve Yıldız Mahkemesi kaldırdılar; Laudcu ruhban ve Yüksek Kilise politikalarını tersine çevirdiler ve muhaliflerin kovuşturulmasını durdurdular; kralcı politikaların önde gelen temsilcilerini cezalandırdılar.[12]

Kralcı mutlakçılık zafer kazansaydı, bunun burjuva muhalefetin servet ve talihi üzerinde derin etkileri olurdu. Böyle bir gelişme, mülk sahiplerinin servetlerini diledikleri gibi kullanmakta özgür olmamaları anlamına gelirdi. Taç, toprak sahipleri ile kiracıları arasındaki ilişkilere sürekli olarak müdahalede bulunmaya ve Taç'ın ayrıcalıklarını özel mülk sahiplerine karşı sürdürmeye çalışmıştı. E.P. Thompson'un belirttiği gibi,

> Bir açıdan, "antik haklar"dan "doğal hukuk" ve satın almaya kadar "temel mülkiyet nizamı"nın; yarı yarıya kendine yeterlilikten kâr amaçlı mal ticaretine dek üretim tarzının ve mantığının; manor ile loncanın organik zorlamalarından özgür emek pazarının atomlaşmış zorlamalarına dek üretim ilişkilerinin, kapitalist bir biçimde yeniden tanımlanması söz konusuydu ... Başka bir açıdan ise ... Kıyamet Günü'nün büyük manastırının yün işleyicilerinden

11. Stone, *Causes*, s. 118-35.
12. *Age.*, s. 137.

başlayıp, savaşta baronların zayıflamasından, "özgür emek"in gelişmesinden, koyun otlaklarının çitlenerek kapatılmasından, Kilise topraklarına el konup yeniden dağıtılmasından, Yeni Dünya'nın yağmasından, bataklıkların kurutulmasından ve sonra devrimden geçip, çitlemeye ve çorak toprakların ıslahına son bir hız verilmesine uzanan olağanüstü karmaşık gerçek bir devinim söz konusuydu.[13]

Bununla birlikte Parlamento bütün kazanımlarını ancak, mülk sahiplerini krallık otoritesi ile giderek daha sert çatışmalar içine sürükleyen halk mücadelelerine taraf olarak karışarak elde etmiştir. Parlamentodaki radikaller, Kral karşısında kendilerini güçlendirmek ve destek için Londra'daki kentli kitlelere başvurmuşlardır. 1641'de "Büyük Sitem"in yayınlanması, devrimde dramatik bir evreye gelindiğinin işaretiydi. Böylelikle Londralı sıradan yurttaşlar kitlesi sahneye çıkmış ve gösterilerde, tartışmalarda ve ajitasyonda boy göstermeye başlamıştı.. Uzun Parlamento etrafında oluşan ajitasyonda, Parlamento'ya egemen olanların dar sınıf çıkarlarının çok ötesine geçen son derece farklı bir dizi talebin var olduğu görülmeye başlanmıştı. Brian Manning'in işaret ettiği gibi Londra'da:

çıraklar, gençler, zanaatkârlar, ustalar ve genelde alt sınıflar arasında dini radikallerle ayrılıkçıların sürdürdükleri başka bir ajitasyon vardı. Bu ajitasyon gücünü, sanayinin bulunduğu ve yoksul insanların yaşadığı yerlerden alıyordu. Amaç sadece Lordlar Kamarası'nın muhalefetini alt etmek değil, aynı zamanda Parlamento'dan piskoposlarla papacıların temizlenmesi gibi sınırlı taleplerin de ötesine geçerek, piskoposluğun ve dua kitabının tamamen kaldırılması için Avam Kamarası'na baskı yapmaktı. Taleplerine desteği, zenginlerin ve nüfuz sahiplerinin gücünden değil, ancak sokaklarda toplanan kalabalıkların gücünden alabilirlerdi...[14]

Bu halk ayaklanmasının azmasından duyulan korku, Parlamento'nun bir bölümünü kralcı kampa sürükledi. Böylece Parlamento, biri düzenin öteki halkın partisi olmak üzere ikiye ayrıldı. Hakim sınıf içerisinde meydana gelen bu bölünme, Parlamento'da I. Charles'a suikast yapılmasına ve İngiliz Devrimi'nin başlamasına yol açtı. Christopher Hill'in yazdığı gibi, "kısacası, hakim sınıfın iki grubu arasında bir kavga yaşanmaktaydı; ama seyirciler, ancak bir *tertius gaudens* olabilecek, çok başlı bir canavardı.

13. E.P. Thompson, "İngiltere'nin Hususiyetleri", *Social Register* (1965), s. 316.

14. Brian Manning, *The English People and the English Revolution* (Harmondsworth: Penguin Books, 1978), s. 80-1.

Parlamenter sınıfın birliği bir kere parçalandığında, toplumsal devrim de mümkün hale geldi."[15]

Devrim yıllarından sonra zaman zaman halk kitlelerinin işe karışması, kralcı mutlakçılığın güçlerinin yenilgiye uğratılmasında ve Parlamento önderlerinin tam anlamıyla devrim yoluna sokulmasında tayin edici bir etken olmuştur.

> Aksi halde gentry arasında belli bir uzlaşmayla neticelenebilecek olan iç savaş, "orta sınıf insanlar"ın radikal kesiminin baskısıyla bir devrime dönüştü; bunlar, burjuvazinin, kapitalizmin küçük üreticiler arasından gelişmesini temsil eden kesimini oluşturmaktaydılar; küçük köylü ve zanaatkârlardan bazılarının oluşturduğu devrimci hareketin başında bulunuyorlardı; ama ilerde kapitalist haline gelecek girişimci zanaatkârlar, yenilikçi çiftçilerin üst tabakası ile küçük üreticiler, köylüler ve el işçileri arasında bir çıkar farklılığının olduğu farkedilince, bu hareket de bölündü; ve halk desteğini yitiren burjuvazi tecrit oldu; 1650'lerde bir karşı devrim hüviyetine bürünerek, eski hakim sınıfın yeniden dirilişi ile halk kitlelerinin direnişi arasında kaldı.[16]

Devrimden 1660'daki Restorasyon'a kadar geçen süre ile 1660-1688 arası, gerek aşağıdan gelen ve 1640'da dizginlerinden boşanmış olan tehlikeye, gerekse yeniden hortlayan mutlakçılık korkusuna karşı toprak sahiplerinin mülkleriyle dilediklerini yapma özgürlüklerini savunmaya çalıştıkları siyasal istikrarsızlıkla dolu yıllar oldu:

> Varılan çözümden yararlananlar, kesin olarak Parlamento'da temsil edilen kimselerdi: Yani varlıklı insanlar, özellikle de toprak sahipleri. Mülklerini tasarruf hakkı, Taç'ın ayağına dolanan bir yığın anayasal müştemilatla ve hem mülkiyet hakları konusundaki yargılarında tarafsız olan hem de onları çiğneyenlere karşı acımasız davranan Hukukun egemenliğince güvence altına alınmıştı...[17]

1660, halk muhalefetinden duydukları korku mutlakçılıktan duydukları korkuya ağır basan toprak sahibi sınıfların, biraz daha kral yanlısı olan kesiminin geçici zaferini temsil etmekle birlikte; Parlamento-dışı vergilendirmeye karşı yasalar onaylandı. Restorasyon'da da ("lordluğu

15. Christopher Hill, *The Century of Revolution 1603-1714* (Londra: Sphere Books, 1973), s. 89.

16. Brian Manning, "Onyedinci Yüzyıl İngiltere'sinde Sınıf ve Devrim", *International Socialism* sayı 2:38 (Bahar, 1988), s. 50.

17. E.P. Thompson, "İngiltere'nin Hususiyetleri", s. 317.

mutlak sahipliğe döndüren."[18] feodal kiraların ve Vesayet Mahkemesi'nin kaldırılması gibi) kralcı tekellere karşı yasalar çıkartıldığı görüldü. Daha sonra 1661 ve 1677 tarihli yasalar küçük kiracıların belgeliliklerini zayıflatarak, "rant-sıkışmasına", tahliye ve çitlemeye giden yolu açtı.[19]

Denizcilik Yasaları (1650-51; 1660 ve 1661'de onaylandılar) kapalı sömürge sistemini mümkün kıldı ve sömürgelerin Parlamento'ya bağlanmasını sağladı.[20] Özetle, "tutucu" restorasyon bile büyük oranda kapitalizmin güçlerini, Parlamento'nun egemenliğini güçlendirmiş ve dahası Fransa kalıbında bir mutlakçı devlet kurma umudundan geriye kalanları da silip süpürmüştü. 1688 tarihinde varılan çözümde, 1640'ların radikalizmine esin kaynağı olan bir tür "popüler" politikadan geri adım atıldığına tanık olunmaktadır. Fakat bu kez aristokrasi de, Toriler de mutlakçılıktan çok halk isyanından korksalar bile, toprak sahibi sınıfların hiçbir kesiminin, eski hareketten duydukları dehşeti Taç'ın gücünü anlamlı bir yoldan güçlendirme sürecine çevirmeye hazır olmadıkları açıktı. Taç, bütün devlet görevlilerini atama; Parlamento'yu açma, kapama; savaş açma; Parlamento'dan çıkan yasaları geri çevirme hakkı gibi belli yetkileri elinde bulunduruyor olsa da, bu yetkiler kesinlikle sınırlı yetkilerdi. (Nadiren yaşama geçirilme imkanı bulduğundan, bilhassa Taç'ın yasaları geri çevirme yetkisinin hiçbir etkisi yoktu). Var olan, mali bakımdan Parlamento'ya bağımlı anayasal bir monarşiydi. Hill'in özetlediği gibi:

> Kapitalist gelişmeye en büyük engeli oluşturan (Yıldız Mahkemesi, Yüksek Komisyon Mahkemesi, Vesayet Mahkemeleri ve feodal kiralar gibi) idari organların ortadan kalktığı; yürütmenin, mülk sahibi insanlara bağımlı ve yargının denetiminden uzak olduğu; gücünü, ancak güçlü bir donanma ve Denizcilik Yasası gibi dışsal ilişkilerden aldığı; yerel yönetimin ulusal yöneticilerin elinde bulunduğu ve Parlamento'ya bağımlı bir Kilise tarafından alt tabakalara disiplinin vazedildiği bir devlet ortaya çıktı.[21]

Özetle, onyedinci yüzyılın sonlarında İngiltere'de, gelişmekte olan bir tarım kapitalistleri sınıfının gereksinimlerine giderek daha çok karşılık

18. Christopher Hill, "Bir Burjuva Devrimi", J.G.A. Pocock'un yayına hazırladığı *Three British Revolutions, 1641, 1688, 1796* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1980), s. 116.

19. *Age.*, s. 116; Philip Corrigan ve Derek Sayer, *The Great Arch* (Oxford: Basil Blackwell, 1985), s. 82.

20. Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, s. 158-61; Corrigan ve Sayer, *Great Arch*, s. 83.

21. Hill, "Bir Burjuva Devrimi", s. 134.

gelen, aynı dönemde Fransa'da var olan vergi/makam devletinden kökten farklı toplumsal temellere dayanan, yeni tipte bir devlet ortaya çıkmıştı. Kıtanın mutlakçı devletlerinden farklı olarak İngiltere devleti, artık vergi ve görev satışı gibi yollarla köylü uyruklardan ekonomik artık çekmesi için aristokrasinin bir aracı olmaktan çıkmıştı. Brenner'in de vurguladığı gibi,

> onyedinci yüzyıl sonlarında İngiltere'nin tanımsal kapitalizme doğru evrimi, şu eski "ekonomik olan" ile "siyasal olan"ın "karışımı"na son vermiş ve "devlet" ile "sivil toplum" arasında kurumsal bir ayrılık yaratmıştı.[22]

II. İngiliz Devletinde Vergilendirme ve Makam Satışı

Avrupa ölçütlerine göre bakıldığında İngiliz devletinin bir benzeri daha yoktu. Ancak 18. yüzyıl ilerledikçe, İngiltere'nin Kıtanın mutlakçı devletleriyle belli benzerlikler sergilemeye başladığı görüldü. Ama bu yüzeysel benzerlikler aldatıcı olabilir. İngiliz devletinde vergi ve makam satışı tamamen farklı bir temele dayanmaktaydı. İngiltere'de başlıca vergi biçimi, Parlamento aracılığıyla bizzat toprak sahibi sınıflar tarafından toplanan Toprak Vergisi idi. Verginin toplanmasına, aşağı gentry, kiracı çiftçi ve yeomanlık saflarından devşirilmiş tahsildarlar ve tahakkuk memurları nezaret etmekteydi.[23] Kontluklarda verginin tahakkuku ve toplanması işlemlerine nezaret eden Toprak Vergisi memurları, yerel gentry ve Sulh Yargıçları arasından devşirilmişti. Brooks'un belirttiği gibi:

> Tahsildarların ve kâtiplerin atanması, kontluğun kodamanları ile [Kontluğun] Parlamento Üyeleri arasında görüşülüp karara bağlanmaktaydı ve "kayırmacılık"a dayanmaktaydı ... Sadece nadiren, büyük siyasal gerilim ve parti karışıklıkları sırasında yukarıdan toptan bir müdahale söz konusu olmaktaydı. Tahsildar listeleri uzun zaman değişmeden kalırdı. Parlamento ve siyasal ulus, tahsildarları Taç'ın belirlemesine göz yummak konusunda son derece gönülsüzdüler.[24]

Toprak sahibi sınıfların ulusal olsun yerel olsun Toprak Vergisi'nin

22. Brenner, "Avrupa Kapitalizminin Tarımsal Kökleri", s. 299.

23. Colin Brooks, "Devlet Maliyesi ve Siyasal İstikrar: Toprak Vergisinin İdaresi, 1688-1720", *The Historical Journal*, cilt 17, sayı 2 (1974), s. 288-9; William Reginald Ward, *The English Land Tax in the Eighteenth Century* (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1953), s. 4.

24. Brooks, "Devlet Maliyesi", s. 293.

idaresini korumakta gösterdikleri kıskançlık, Taç'ın vergiyi yeniden denetlemeye yönelik en ufak bir girişimine bile tahammüllerinin olmadığının bir göstergesiydi. Aslında Toprak Vergisi, tam da mutlakçılığı çağrıştırdığı için gümrük ve tüketim vergilerine tercih edilmekteydi. Tarihsel olarak bu ikisi arasında son derece yakın bir ilişki vardı. Gümrük ve tüketim vergileri, Taç'ın bağımsızlığının uzun süredir simgesi olmuş ordu ve donanma için geçerliydi.[25] Mutlakçılığın yarattığı tehditin etkili bir biçimde tasfiye edilmesiyle, onsekizinci yüzyılın başlarında olduğu gibi, tüketim vergisine duyulan husumet de ortadan kalktı.[26]

Bununla birlikte Toprak Vergisi, vergi sisteminin ana parçasını oluşturmaya devam etti; çünkü çeşitli dolaylı vergiler, gümrükler ve tüketim vergileriyle desteklense bile, işleyişi yerel olarak denetlenebilmekte, bürokratik yollarla idare olunması gerekmemekteydi. 1688 ve 1714 arasında toplam 122 milyon poundluk gelirin 46 milyondan fazlasını, topraktan ve tahakkuk eden vergilerden toplananlar oluşturmaktaydı.[27] Vergi tarhı oldukça düşüktü: Pound başına ortalama dört şilin tutuyordu. Ödenmemesi gibi bir sorun pek olmamakla birlikte, vergi tarhının düşüklüğü mutad ve yaygın bir görünümdü.[28] Genel olarak alındığında lorda ödenen kira içinden düşüldükten sonra, kiracı vergiyi düzenli bir biçimde ödemekten şikayet etmiyordu.[29] Dolayısıyla Toprak Vergisi "zora değil, rızaya dayanmaktaydı ..."[30] Bunun nedeni, Parlamento'daki yıllık oylamalar sırasında toprak sahibi sınıfların bu vergileri bizzat kendilerinin toplamasından ileri geliyordu. Üstelik Toprak Vergisi, tarımsal ücretli emek sömürüsünden gerçekleştirilen işlemlerin bir bölümü olarak kendi *kapitalist kiracıları* tarafından büyük malikâne sahiplerine ödenen *kapitalist arazi* kiralarından alınan bir vergiydi. Başka bir deyişle onyedinci yüzyıl sonlarında ortaya çıkan İngiliz tarım kapitalizminin üçlü yapısına son derece uygun düşen bir vergi biçimiydi. Bir Parlamento'da odaklanmış ve toprağa bağlı çıkarların egemenliği altındaki siyasal ulus ile 1688-1714 arasındaki pek övünülen "siyasal istikrar" çağına temel oluşturmuş tarımsal kapitalizmin yeni doğmakta olan ekonomik ilişkilerine bu denli

25. Edward Hughes, *Studies in Administration and Finance 1528-1825* (Manchester: Manchester Üniversitesi Yayınları, 1934), s. 122..
26. William Kennedy, *English Taxation 1640-1799* (Londra: G. Bell ve Oğullan, 1913), s. 72.
27. Brooks, "Devlet Maliyesi", s. 283.
28. *Age.*, s. 282.
29. Ward, *English Land Tax*, s. 7.
30. Brooks, "Devlet Maliyesi", s. 284.

uygun düşen başka bir şey daha bulmak mümkün değildir.[31]

Bu durum, XIV. Louis'nin saltanatı sırasındaki Fransa ile alabildiğine bir karşıtlık içindedir. Brooks'un belirttiği gibi,

> 1688'den sonra yerel [idareler], ulusun merkezi yönetimiyle içiçe geçti. Bu, bir yandan Intendant ile bendelerinin rolünün; öte yandan devasa bağışıklıkların ve ayrıcalıkların, yerel topluluk ile taşrayı bölüp, ikiye ayırdığı Fransa'nın durumundan son derece farklıdır. Yine, maliye ile onu idare eden kimseler arasına bir Ara Dönemin [Interregnum] girmesiyle devlet ile topluluk arasında oluşan bölünmeden de son derece farklıdır.[32]

Fransız soyluluğunun devletten kopması elbette hikâyenin sadece bir yanını oluşturmaktaydı; bu durum olsa olsa köylünün ürettiği artık üzerinde, devlet ile soyluluk arasında kopan rekabetin bir ifadesiydi. Aynı anda, gördüğümüz gibi, (burjuvazinin geniş kesimlerinde olduğu gibi) soyluluk da, makam satışı ve patronaj eliyle devlet yapılarıyla bütünleştirilmişti; sonuçta yerel topluluk ile merkezi yönetim arasındaki bölünmeler büyük ölçüde giderilmişti.

Ama burada da, özel makam sahipliği, arpalıklar ve patronaj sorunu üzerinde İngiliz devleti ile Kıta Avrupası'nın vergi[ye]/makam[a dayanan] devletleri arasında görünürde büyük koşutluklar bulunduğu düşünülebilir. Ancak İngiltere'de sık sık vuku bulan en büyük sorun vergilerin toplanmasından ya da toprak sahibi sınıfların vergileri ödemedeki isteksizliklerinden kaynaklanmıyordu; zorluk, toplanan vergileri, tahakkuk eden vergilerden kalanları tahsildarlardan alıp Hazineye yatırmaktaydı. Tahsildarlar kendi bilânçolarını denkleştirip, kalan bakiyeleri kişisel kazançları olarak alıkoyuyorlardı. Dolayısıyla tahsildarlık, yetki ve nüfuzun özel mirası olarak görülen ve gıpta edilen arpalıklara dönmüştü. Whiglerin zaferinden sonra tahsildarların bilânçoların hazırlanmasını geciktirmeleri ve parayı Güney Deniz Şirketi gibi maceralı işlere yatırmaları, mutad bir uygulama halini aldı. Yüzyılın ortalarında, bu tür işler yapan tahsildarları kovmak çok nadir rastlanan bir durumdu; tahsildarlık, "özel mülkiyet"e yapışmıştı adeta.

31. Bu dönemin siyasal çatışmaları ve bilahare bu çatışmaların azalmasına ilişkin giriş niteliğindeki en iyi kitap şudur: J.H. Plump, *The Growth of Political Stability* (Londra: Macmillan, 1967). Gerçi bunun, kapitalizmin toprakta gelişmesi konusuyla ilgisini açık bir biçimde kurmasa da, Toprak Vergisi ile "siyasal istikrar"arasındaki bağlantı, Brooks'un devlet maliyesine ilişkin çözümlemelerinin ana temasını oluşturmaktadır.

32. Brooks, "Devlet Maliyesi", s. 300.

> Yüzyıl ortalarında devlet hizmetinin bütün tavrı değişmişti Vergi İdare Kurulu'nda bir koltuk (ki 1715'de en güvenilmez aktiflerden biriydi), Henry Keball tarafından en yüksek fiyatı verecek olana satılacak bir mal olarak görülmekteydi. Vergi komisyoncuları, tahsildarlıklar, müfettişlikler, genellikle talihi yaver gitmeyen bir tahsildarın hizmetleri karşılığı büyük, güzel bir ödül patronajının parçası haline geldi ... Bazı tahsildarlar, işin bir vekil tarafından yürütülmesinin verdiği rahatlıktan memnundular; başkaları içinse özel kazanç için bir fırsat oluşturmaktan ziyade kamusal bir güvence anlamı taşıyordu.[33]

Gümrük ve tüketim vergileri konusunda da işler çok farklı değildi. Her ne kadar 1671'de tarım vergisi ve 1683'de tüketim vergisi kaldırılmış olsa da, buralarda da patronaj ve çürüme 1715'den sonra süratle arttı. Örneğin Walpole'un Tuz Vergisini yeniden getiren 1732 tarihli tüketim vergisi ayarlaması, bir şiline düşürülen Toprak Vergisinin yerine konulmak üzere düşünülmüş olsa da, Edward Hughes bu ayarlamanın ardında tuz komisyoncularının durumlarını koruma arzusunun yattığını ileri sürmektedir. Öte yandan, Walpole'un düşmesinden sonra patronaj hakkındaki düşünceler çok daha fazla telâfuz edilmeye başlandı.[34] Bu uygulamaların sürdürülmesi şu tür sonuçlar çıkartılmasına neden oldu: Makam satışı ya da siyasal patronaj söz konusu olduğunda, İngiliz devleti özünde onsekizinci yüzyılın uzunca bir bölümünde *ancien regime* tipli bir devlet olarak kalmıştır.

> 1688-89 Devrimi, ulusun görev satımının sürdürülmesinde asıl çıkarı olan bu kesiminin konumunu güçlendirmiştir. Ancak bu devrimden sonra orta sınıflar, aristokrasinin iktidarına karşı çıkmış, *ancien régime*'e çok daha ciddi eleştiriler yöneltilebilmiş ve idaredeki suistimaller elden geçirilmiştir.[35]

Ancak bu görüş, İngiliz devletinde makam sahipliği ile vergilendirme arasında var olan ilişkilerin gerçek doğasını ciddi bir biçimde bozmaktadır. Örneğin aynı dönemde Fransa'da dolaysız vergilerde yaşanan patlamayı andırırcasına, İngiltere'de onsekizinci yüzyılın başlarında doğrudan vergi gerilerken, dolaysız vergilerin arttığı doğrudur; ama bu durum bir *ancien régime* devletinin "Yaşlı Fahişe" kılığında yeniden güçlenmekte olduğunun kanıtı olarak görülemez. Temel tüketim kalemlerinden alınan tüketim vergilerinin arttırılmasının, hakim sınıf kesimleri arasında hatırı sayılır

33. Ward, *English Land Tax*, s. 176.
34. Hughes, *Studies*, s. 294-312.
35. Smart, *Sales of Offices*, s. 61; Benzer bir görüş, J.S. Bromley'in yayına hazırladığı *The*

bir muhalefet yarattığı doğrudur; ancak bu, tüketim vergilerinin emeklemekte olan bir mutlakçılığı çağrıştırmasından ileri gelmez. Zorunlu mallardan alınan vergiye karşı çıkılması, büyük ölçüde böyle bir şeyin *ücretleri* arttırıp *kârları* azaltacağı varsayımına dayanmaktaydı. Başka bir deyişle tüketim vergilerine karşı çıkışın gerisinde, karekter olarak bariz biçimde kapitalist olan bir dizi kaygı bulunmaktaydı. Öte yandan tüketim vergisi ve dolaylı vergi biçimlerine daha fazla güven duyan kesimler, benzer bir dizi kaygıyla hareket etmekteydiler. Walpoe'un Tuz Vergisi'ne getirdiği gerekçe, *herkesin ödemek zorunda olacağı* varsayımına dayanmaktaydı. (Toprak Vergisi'nin gerisinde de aynı rasyonel yatmaktaydı).[36] Kısacası Toprak Vergisi gibi tüketim vergileri de onsekizinci yüzyıl burjuvazisini korkutmamıştı, çünkü vergileri denetleyenler ve meyvalarını toplayanlar –bağımsız mutlakçı bir bürokrasi değil– kendileriydi.

III. "Yaşlı Fahişe": Asalaklık ve Kapitalizm

Bu düşünceler, onsekizinci yüzyılın büyük bölümünde İngiliz toplumuna egemen olmuş devlet biçiminin anlaşılması açısından önemlidirler. Her şeyden önce, devlet herhangi bir anlamda bir bütün olarak burjuvazinin aygıtı olmadığı gibi, düz bir biçimde kapitalist üretim ilişkilerinin genel koşullarını "yeniden üretmek" gibi daha geniş çaplı görevlere de karşılık gelmez. Sıradan bir ifadeyle İngiliz devletini, Kıta'nın "ussal" bürokratik, ama kapitalist olmayan devletlerinden ayırt eden şey, *ussal olmayan* kapitalist bir devlet olmasıydı. Buna karşın, bu "ussal olmayan" ve muazzam boyutlarda çürümüş devlet, Fransız ve Alman devletlerinde yaşananın aksine, kapitalizmin gelişmesine bir engel teşkil etmemiştir.

> Yüzyılın büyük bölümünde "Devlet", hakim sınıf içinde yer alan belli gruplar tarafından kendi yararları için kullanılan bir raketti ... üstünden çok iyi bir sayı yapılmasa da. Ama bu gözlem onu bir tarafa atmaya ve kapitalist

New Cambridge Modern History (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1975) içinde yer alan P.G.M. Dickson ile J. Sparling'in "Savaş Maliyesi" başlıklı yazılarında bulunabilir. Yazarlar, savaş vergisinin, genel bir devlet maliyesi kalıbı yarattığını ve "bunun, yalnızca küçük gentry ve köylülük pahasına büyük toprak sahiplerinin, bankacıların ve tüccarların güçlenmesini sağladığı İngiltere'de değil, Avrupa genelinde de sonuçları olduğunu ve 1715'den sonra Avrupa'nın her yerinde devlet bürokrasilerinin bu sayede etkinlik alanlarını ve güçlerini yaygınlaştırdıklarını" ileri sürmektedirler.

36. Bakınız: Kennedy, *English Taxation*, s. 99-101.

gelişmeyi bu "asalaklık"tan tamamen bağımsız olarak ortaya çıkan bir şey olarak görmeye yetmez. Yaşlı Fahişe, karmaşık ve çelişkili bir biçimde de olsa kapitalizme yardımcı olmuştur.[37]

İngiliz devletini niteleyen bu "asalaklık"ın karakterini ve onun kapitalizmle olan ilişkisini anlamak, onsekizinci yüzyıl Fransa'sını niteleyen makam satışı, patronaj ve çürümenin oluşturduğu "asalaklık"tan tamamen farklı kılan şeyin anlaşılması bakımından yaşamsal öneme sahiptir. E. P. Thompson'a göre, çağdaşları tarafından onsekizinci yüzyıl devleti için kullanılan "Yaşlı Fahişe" deyimi, kapitalist gelişmenin özgül bir evresine karşılık düşmekteydi: "Bu, yağmacı bir tarımsal ve ticari kapitalizm evresiydi ve bizzat Devlet en başta gelen ganimetler arasında yer almaktaydı".[38] Yani devlette makam sahibi olmak ve bunun beraberinde getirdiği bahşişler, ekonomiye egemen olmaya başlayan toplumsal ilişkilere ayrılmaz bir biçimde bağlıydı. Toprak mülkiyeti "hem iktidar ve makam için bir atlama tahtası hem de iktidar ve makamın geri döndüğü nokta idi".[39] Toprak mülkiyeti, para, siyaset ve makam arasındaki bu devr-i daimde yaşamsal halkayı vergi sistemi oluşturmaktaydı. Bizzat toprak sahibi sınıflar vergiye rıza gösterdikleri ve Toprak Vergisi oranını Parlamento'da belirledikleri için, en ufak bir tereddüt bile duymadan daha yüksek vergi arayışı içinde olabilirlerdi; zira vergi olarak ödedikleri zaten makam biçiminde ya da –şayet hükümete borç verilmişse– faiz biçiminde kendilerine dolaylı olarak geri dönmekteydi.[40]

Aristokrasinin, vergi/makam yoluyla devlet içine çekilmenin bedelini bağımsız bir sınıf olarak sahip olduğu güçte kesin bir azalma ile ödediği Fransa'dan farklı olarak, İngiliz toprak sahibi sınıflar güçlerinde böylesi bir sınırlanma yaşamadılar. Tam tersine İngiliz devleti, toprak sahibi sınıfların hiçbir anlamda *rakibi* değildi; oysa Fransa ve Almanya'da durum tam olarak böyleydi; İngiliz devleti daha ziyade "sivil toplum"un kapitalist dönüşümüne nezaret eder bir konumdaydı. Bu bağlamda Thompson, Yaşlı Fahişe'nin

en büyük güç kaynağının tam da devletin bu zayıflığında; paternal, bürokratik

37. Corrigan ve Sayer, *Great Arch*, s. 89.

38. E.P. Thompson, "Onsekizinci Yüzyıl İngiliz Toplumu: Sınıfsız Bir Sınıf Mücadelesi mi?" *Social History* cilt 3, sayı 2 (Mayıs, 1978), s. 139.

39. Thompson, "Onsekizinci Yüzyıl İngiliz Toplumu", s. 139.

40. Roy Porter, *English Society in the Eighteenth Century* (Londra: Pelican Books, 1982), s. 132.

ve himayeci yetkilerinin yürürlükten kalkmasında; ticari tarıma ve imalat kapitalizmine kendi yeniden üretimlerine devam etmeleri için tanıdığı aşırı serbestlikte; *laissez-faire*'a sunduğu verimli toprakta yattığını ...[41]

düşünmektedir.

Her ne kadar Thompson'ın İngiliz devletini tarif ederken "zayıf" kelimesini kullanması bu bağlamda sorunlu bir yer işgal etse de, faydalı savlarda bulunduğu yadsınamaz.[42] O sıralarda ortaya çıkan şey, kapitalizmin gereksinimlerine son derece uygun düşen bir devletti. Ekonomik yeniden üretim, artık devlet tarafından ekonomi-dışı baskıcı güçlerin doğrudan kullanılmasıyla olan bağlarını tümden attığı için, makam sahipliği ve patronajın asalaklığı, devletin sermaye birikiminin önündeki engelleri kaldırmak yönündeki asli rolüne bağımlı hale geldi. Artık çekme süreci ile siyasal iktidarı buluşturan mutlakçılık döneminin makam sahipliğinin sermaye birikiminin önünde bir engel oluşturmaya devam etmesi, bariz bir çelişki oluşturmaktaydı; ama makam sahipliği, ekonomik süreçlerin, devletin dışında ortaya çıkmış yan ürünü değil, bizzat devlet tarafından ve devlet aracılığıyla çekilen ve dağıtılan artıktan pay alma iddiasının bir ifadesiydi.

Gerek –önemli bir feodal birikim biçimi olan– savaş yoluyla toprak kazanmanın bir yolu, gerekse köylünün ürettiği artığa el koymak için doğrudan bir baskı aygıtı olarak, devletin dolaysız denetimi altında büyük daimi ordular kurulması, mutlakçılığın bir özelliğiydi. İngiltere'de onyedinci yüzyılda mutlakçılığa karşı yürütülen mücadele, Parlamento'nun ordunun büyüklüğünü sınırlandırma çabalarıyla yakından bağlantılıydı. Ancak bu, silahlı bir gücün var olmaması anlamına gelmiyordu. Tersine, İngiltere'ye yeni topraklar ve pazarlar kazandıran onyedinci yüzyıl sonundaki ve onsekizinci yüzyıldaki savaşlar, gerçek bir ordu ve donanma olmaksızın kazanılamazdı. 1702 ile 1714 arasında devlet harcamalarının %40'ı orduya, %35'i donanmaya gitti.[43] Önemli olan nokta, ordunun denetiminin Taç'ın değil, Parlamento'da toprak sahibi çıkarları temsil eden kimselerin elinde bulunmasıydı. İkinci olarak, neticede maliyetler kapitalizmin genişlemesiyle ortaya çıkan servet sahipleri tarafından karşılandığı için, ordunun ve donanmanın idamesi nispeten önemsiz bir konuydu. 1688 ile 1697 arasında savaş yüzünden vergi gelirlerinin ikiye

41. Thompson, "Onsekizinci Yüzyıl İngiliz Toplumu", s. 141.
42. Bakınız: Corrigan ve Sayer, *Great Arch*, s. 91.
43. Dickson ve Sparling, "Savaş Maliyesi", s. 285.

katlanmasının ve 1702 ile 1714 arasında ayrıca %75 artmasının devletin mali istikrarını sarsmamış olması, yükselen refahın önemine tanıklık etmektedir.[44]

Daimi ordunun rolü, aynı şekilde ülke içinde de dönüşüme uğramıştı.

> İngiltere elbette onsekizinci yüzyılda daimi ordusuz kalmadı ... Ama ordu, ülkede kontrolü sağlayan küçük ve acil bir güç konumundaydı ... Devletin zayıflığı, bu gücü hızlı bir biçimde kullanamamasında, uyruklarının özgürlüklerine karşı takındığı yumuşak ideolojik tavırda ve üstünkörü bir bürokrasinin hemen hiç bağımsız bir varlık sunamayacak kadar asalaklıkla ve yanaşmalık [clientage] ilişkilerle delik deşik olmasında ifadesini bulmaktaydı.[45]

Şu halde İngiliz devleti şu özel anlamda zayıftı: Mutlakçı bir devletten farklı olarak, bürokrasisi ve baskı aygıtları, "kendi yeniden üretimi" için gereken artığın çekilmesine göre ayarlanmamıştı. Daha ziyade onu denetleyen, ama artık çekme gücü devletin "kamusal gücü"nden artık bağımsız olmayan bir sınıfın gereksinimlerine göre ayarlanmıştı. Kapitalist sınıfın "kendi yeniden üretimi"nin koşullarını sağlama alması açısından alındığında, İngiliz devleti "zayıf" değil, aksine "güçlü" bir devletti.

> Bürokratik ve ussallaştırıcı işlevleri açısından bakıldığında zayıf olan bu devlet, aslında üretimin yardımcı bir aygıtı olarak alındığında son derece güçlü ve etkiliydi: Ticari emperyalizme giden yolu açmış, kırsal alana çitleme sürecini dayatmış ve hem bankacılık ve fon yoluyla, hem de daha açıktan kendi memurlarının asalakça sızdırmalarıyla sermayenin birikimini ve hareketini kolaylaştırmıştır. Bu yüzyılın bütün renklerini bağrında toplayan "genel aydınlık"ı sağlayan, zayıflık ile gücün oluşturduğu bu özgül bileşimdi ... [46]

Onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde tarımda kapitalist toplumsal ilişkilerin kurulmasına –asalak, çürümüş, patronajla delik deşik olmuş– bu devlet nezaret etmişti. "Onsekizinci yüzyıldaki", diye yazıyor Thompson, "tarımsal kapitalizm, tamamen onun mirasıydı...".[47] 1690 ile 1750 arasındaki dönemde toprağın değeri ikiye katlanınca; mülkiyette, daha küçük gentry ve yeomanlardan daha büyük toprak sahiplerine doğru

44. *Age.*, s. 286.

45. E.P. Thompson, "Patrisyen Toplum, Plebyen Kültür", *Journal of Social History* (Yaz, 1974), s. 402.

46. Thompson, "Onsekizinci Yüzyıl İngiliz Toplumu", s. 162.

47. Thompson, "İngiltere'nin Hususiyetleri", s. 317.

önemli bir değişim yaşandı.[48] Kendisi pahalı bir girişim olmakla beraber çitlemenin getirisi, onu en verimli sermaye kullanım biçimlerinden biri durumuna getirdi.[49] Bu düşünceler, lordları onsekizinci yüzyılın başlarında kitlesel ölçekte çitleme işine yöneltti. 1710 yılında Parlamento'da ilk kez özel bir çitleme yasası görüşüldü. 1720 ile 1750 arasında konuyla ilgili yüz yasa ve takip eden on yılda da yüz otuz yasa daha kabul edildi. 1760 ile 1779 arasında dokuz yüz yasa çıkartıldı. Çitleme faaliyetlerinin doruk noktasına çıktığı 1793 ile 1815 arasında iki bin yasa Parlamento'dan onay aldı.[50] 1760'dan önce 400.000 hektar açık arazi çitlendi; 1761 ile 1844 arasında yaklaşık 4 milyon hektar arazi çitlendi; ayrıca buna 1845'de Genel Çitleme Yasası'nın çıkartılmasıyla birlikte iki milyon hektar daha eklendi. 1700'den sonra İngiltere'nin işlenebilir topraklarının yaklaşık yarısı, ya da yaklaşık altı milyon hektar arazi çitlemeye konu oldu. Aynı dönemde işgaller yüzünden 40.000 ile 50.000 arasında küçük çiftliğin ortadan kalktığı sanılmaktadır.[51]

Çitlemenin doğal bir parçası olan kamulaştırmalar, İngiliz kırına egemen olmaya başlayan büyük kapitalist çiftliklere emek gücü sağlayan devasa miktarlarda kır proleteryası yarattı. 1750'de İngiliz ailelerinin %40 ile 50'si ücretli çalışıyordu.[52] Yüzyılın sonunda yaklaşık bir milyon insan toprakta ücretli emekçi olarak çalışmaya başlamıştı.[53] Kırdaki toplumsal ilişkilerde meydana gelen bu değişiklikler de, kırsal sanayinin ve iç pazarın gelişmesini teşvik etmiştir. Ekseriyetle son derece makul ölçeklerde başlayan bu sanayilerde, kumaş, çorap ya da metal ürünler üreten küçük el işçileri çalıştırıldılar. Bunun yanında, toprak sahipleri kendi mülklerinin içinde bulunan kömür gibi mineral zenginliklerden de yararlanmaya başladılar. Hobsbawm'ın yazdığı gibi,

> Teknik yeniliklerin ve üretken yatırımların çoğu, ekonomik bakımdan küçük ölçekli olarak başlayabilmiş ve eklemeler yapılarak, parça parça büyümüştür. Yani, başlangıçta küçük bir yatırma ihtiyaç duymuşlar ve genişlemelerini

48. Bakınız: H.J. Habakkuk, "İngiliz Toprak Mülkiyeti, 1680-1740", *Economic History Review*, cilt 9 (1940); Porter, *English Society*, s. 70-1.

49. J.D. Chambers ve G.E. Mingay, *The Agricultural Revolution 1750-1850* (Londra: Batsford, 1966), s. 84.

50. William Lazonick, "Karl Marx ve İngiltere'de Çitleme", *The Review of Radical Political Economics*, cilt 6, sayı 2 (Yaz, 1974), s. 26-27.

51. Corrigan ve Sayer, *Great Arch*, s. 87.

52. Porter, *English Society*, s. 100.

53. John Saville, "İngiltere'de İlk Sanayileşme ve İlkel Birikim ", Ralph Miliband ve John Saville'in yayına hazırladıkları *The Socialist Register* (1969).

biriken kârlardan sağlamışlardır. Endüstriyel gelişme, yığınla küçük girişimcinin ve vasıflı geleneksel el işçisinin çabalarıyla gerçekleşmiştir. Sanayileşmeye yirminci yüzyılda başlayan hiçbir ülke bu tür bir avantaja sahip değildi, olamazdı da.[54]

Ülke içindeki sanayinin gelişmesinde benzersiz olan şey, boyutları değil, toprakta kapitalist ilişkilerin ortaya çıkmasıyla ortak-yaşamsal bir bağlantının varlığıydı. Ücretli emeğin yayılmasının, aynı zamanda para ekonomisinin genişlemesi ve zamanlarının büyük bölümünü artık kendi tüketimleri için üretimde bulunmakla geçirmeyen kimselerin yaşamak için gerekli mallara duydukları talebin artması gibi anlamları da oldu. Öte yandan sermayenin gereksinimleri de değişti. Üretkenlikteki artış henüz esas olarak iş gününün uzatılmasıyla sağlanıyor olsa da, tek tek kapitalistler, pazardaki konumlarını yitirmek istemiyorlarsa yenilik yapmalarını gerektiren rekabetçi bir pazarın ağına giderek daha fazla yakalandıklarından, belli ölçülerde teknolojik yenilik kaçınılmazdı. İç pazarın "sırrı" şuydu: tarımsal kapitalizmle birlikte ortaya çıkmıştı; önemi, "genelleşmiş bir sanayi ekonomisine [gereken] geniş temelleri sağlıyor" olmasında yatıyordu. "... Kıvılcımı iç pazar çakmamış olabilirdi, ama ateşin yanması için gereken yakıtı ve havayı o sağlıyordu".[55]

İngiliz hukuk sistemindeki yığınla iyi belgelenmiş değişiklikler, İngiltere'nin gerek fiziksel gerekse toplumsal coğrafyasında meydana gelen bu devasa değişiklikleri kolaylaştırmaktaydı. Yazılı hukuk gelişerek, geleneksel hakların yerini almaya başladı. Yazılı hukuk bilhassa çitleme konusunda son derece önem taşıyordu. Porter'in belirttiği gibi: "Kullanıcıların sahip olduğu bir yığın karmaşık hak (yararlanma hakkı), toprak sahibinin yararına olacak şekilde basitleştirilerek mutlak mülkiyet hakkına dönüştürüldü. Göreneksel kira anlaşmaları tecavüze uğradı".[56]

Yerel mülk sahiplerinden oluşturulan Sulh Yargıçları'nın baktığı mülke karşı işlenen suçlarla ilgili ceza yasasında yer alan ölüm cezası gerektiren suçların sayısı buna paralel olarak arttırıldı.[57] Hukukun, kapitalist mülkiyet ilişkilerinin gerekliliklerine nasıl uydurulduğu belki de en açık ifadesini, tek bir kalemde avlanma kuralları ve kaçak avlanma ile ilgili elli

54. Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (Harmondsworth: Penguin Books, 1983), s. 39.
55. *Age.*, s. 47-8.
56. Porter, *English Society*, s. 150.
57. Bu konuda Douglas Hay'ın yazdığı şu önemli makaleye bakınız: "Mülkiyet, Otorite ve Ceza Yasası", D. Hay ile diğerlerinin yayına hazırladığı *Albion's Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth Century England* içinde (New York: Pantheon Books, 1975)

yeni ölüm cezası çıkartan ünlü 1724 tarihli Waltham Black Yasası'nda bulmuştur. Ayrıca bu yasanın daha geniş bir anlamı da vardı; "ekonomik olan" ile "siyasal olan" arasında var olan ve yeni toplumsal ilişkileri karakterize eden ayrımın dolayımlanmasında "hukukun üstünlüğü"ne tanınan özel rolün ifadesiydi.

> Bu yasa, eski sınıfsal denetim yöntemlerinde ve disiplinde uzun zamandır yaşanmakta olan tavsamanın bir tesciliydi ve bunların yerine şu tek bir standart otoritenin geçirilmesi anlamına geliyordu: Terör örneği. İktisatçılar, kamçılamanın, tomruğa vurmanın, toplu manorluk cezalarının, serserileri fiziksel olarak taciz etmenin yerine düşük ücret ve açlıkla, dava vekilleri de ölüm cezasıyla terbiye etmekten yanaydılar. Her ikisi de sınıf ilişkilerinin dolayımlanmasında gayri şahsiliğin arttığını, ama mülk sahiplerinin tanımladığı biçimiyle "suç" kategorisine giren "olgular"da çok fazla bir değişiklik olmadığını gösteriyordu. Şimdi cezalandırılacak olan şey insanlar arasında [vuku bulan] bir kabahat değil ... mülkiyete karşı işlenen bir kabahatti ... Onsekizinci yüzyılda emek nasıl giderek daha özgür hale gelmişse, aynı şekilde emeğin ürünü de tamamen farklı bir şey, toprak sahibinin ya da işverenin mülkü olarak görülmeye ve darağacı tehdidi ile korunmaya başlanmıştı.[58]

Thompson ve diğerleri, bu dönemde İngiltere'de hakim sınıfın hegemonyasının sağlama alınmasında hukukun oynadığı güçlü ideolojik rolü öne çıkartmışlardır. Vergi almak amacıyla başvurulan dolaysız baskı artık "yüz yüze" değil, pazarın "yüzsüz" ve "gayri şahsi" güçlerince dolayımlanmış bir iş olduğu için, hukukun sınıf çıkarları karşısında tarafsız ve bigâne görünmesi hiç de zor olmamıştır. Elbette gentry adaletin dağıtılmasında merkezi rolü oynamayı sürdürmüştür; ama bunu ancak iyi niyet ve "soylu bir alicenaplık" paravanası ardından yapabilmekteydi.[59] "Hukukun üstünlüğü"nün ikili bir rolü vardı: Bir yandan kapitalistlerin mülkiyet üzerindeki multak iddialarını sağlama almak için tasarlanmış çıplak sınıf çıkarının bir aygıtıydı; öte yandan da kapitalizm öncesi koşullar altında asla mümkün olamayacak bir biçimde, sınıf sömürüsünün gerçek doğasını *maskelemenin* süzme ve güçlü bir aracıydı. Douglas Hay'ın belirttiği gibi:

> Hakim bir sınıf, iktidarını devlette örgütler. Devletin yaptırımı zordur; mükemmel olmasa bile meşru bir zor. O nedenle devlet ideolojiler içinde iş görür. Liyakat karmaşık toplumlarda kolay sağlanmaz: çarpıtılır, çağrılır ve

58. E.P. Thompson, *Whigs and Hunters* (Harmondsworth: Penguin Books, 1977), s. 206-7.
59. Corrigan ve Sayer, *Great Arch*, s. 100; Thompson, "Patrisyen Toplum", s. 388-90.

çoğu zaman da bilinçli olarak yaratılır. Onsekizinci yüzyıl İngiltere'si, patronaj ilişkilerinin serbest pazarı değildi. Kanlı bir ceza yasasının; onu kendi yararına kullanan dirayetli bir hakim sınıfın; Adalet'in, Terör'ün ve Merhamet'in tedrisinden geçmiş bir halkın bulunduğu bir toplumdu. Zenginlerin yoksullara karşı cömert-liği ve patronajın diğer bütün çeşitleri, darağacından ve ölüm cezası retoriğinden destek bulmaktaydı.[60]

Önemli bir açıdan, İngiliz devletinin bir yandan ekonomik ve hukuksal ilişkilerin sermayenin yararına dönüştürülmesine doğrudan müdahale ederken, öte yandan aynı anda tarafsız ve bigâne görünmesini mümkün kılan şey, bu devletin tarihsel yeniliğiydi. Bunun yanında tarımsal kapitalizmin temelleri üzerinde yükselmiş bu "gece bekçisi" devletin cesameti, Avrupa ölçütlerine göre nispeten makul boyutlardaydı. Merkezi olmayan bir yönetim geleneğinin varlığı, idarenin boyutlarının küçük kalmasına sebep olmuştu. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında İngiliz devletinde sadece 16.000 devlet görevlisi çalışmaktaydı ve bunların büyük bölümü gümrük ve tüketim vergilerinin toplanması işinde görev alıyordu. Bakanlık kadroları küçüktü; Hazine, İçişleri, Dışişleri, Sömürge Bakanlıklarında 25 ya da daha az sayıda kurmay görev yapmaktaydı. Merkezi yönetimde çalışan 1500 kişinin yaklaşık yarısı, Savaş, Düzen ve Donanma görevlerinde bulunuyordu.[61]

Ancak bürokrasinin, boyutlarının küçüklüğü ile karşılaştırıldığında başarıları büyüktü. Dış politika, onsekizinci yüzyılda, İngiliz kapitalizminin sınırlarının genişletilmesinde itici rolü oynayan bir motor durumuna gelmişti. Kıta Avrupa'sındaki rakiplerinden farklı olarak İngiltere:

bütün dış politikasını ekonomik hedeflere bağlı kılmaya hazırdı. Savaşma amaçları ticari ve (aynı anlama gelmek üzere) bahri idi ... rakiplerinin aksine onsekizinci yüzyılda İngiliz politikası sistematik olarak saldırgandı, özellikle de başlıca rakibi olan Fransa'ya karşı. Bu dönemde patlak veren beş savaştan sadece biri, İngiltere açısından bir savunma savaşıydı. Yüzyılın sonunda varılan ateşkes dönemi, bir devletin bugüne dek sağladığı en büyük zaferi oluşturmaktaydı: Avrupa'nın deniz aşırı sömürge sahibi devletleri arasında tam bir tekel ve dünya ölçeğinde bir deniz gücü tekeli yaratmıştı. Üstelik –İngiltere'nin Avrupa'daki büyük rakiplerinin kötürüm edilmesini sağlayan– savaşın, ihracat üzerinde de olumlu bir etkisi vardı; eğer böyle bir şeyden söz edilebilirse barış, ancak işleri yavaşlatırdı.[62]

60. Hay, "Mülkiyet", s. 62-3.
61. Perry Anderson, "Rakamlarla Çöküş", *New Left Review* 161 (Ocak-Şubat 1987), s. 36.
62. Hobsbawm, *Industry and Empire*, s.49-50

Tek başına İngiltere'nin savaşın sona erdirilmesinde gösterdiği başarının, Avrupa devletleri arasında bir benzeri daha yoktu. İngiltere'yi yönetenler, mutlakçılığı çağrıştırdığı için daimi bir ordudan korkmuş olabilirler; ama daimi bir donanmadan korkuları yoktu. Michael Mann'ın belirttiği gibi: "Ordular içerde bastırma amacıyla kullanılabilirler, ama donanmalar bu amaçla kullanılamaz. Bu yüzden İngiliz Parlamentosu profesyonel bir donanmadan, daimi ordudan korktuğu kadar asla korkmamıştır."[63] Daha da önemlisi, İngiliz hakim sınıfı vergilerin toplanması işini bizzat denetlediği için, savaşın mali giderlerinin karşılanması nispeten rutin bir meseleydi. Öte yandan mutlakçı devletlerde vergi, köylülerden rızasız olarak alınıyor ve savaş fonlarının yükselmesi belirsiz ve potansiyel olarak patlamaya hazır bir durum yaratıyordu.[64] İngiliz devlet maliyesine savaş maliyesi egemendi. Ancak bütün bir yüzyıl zarfında devlet savaşın sonucu olarak bir kez bile iflâsla karşı karşıya gelmemişti. Altı büyük savaşın yaşandığı 1700'den 1820'ye kadarki dönemde, devletin savaşa yaptığı harcamalar asla ödeme gücünü aşmamıştır. Barış zamanında toplam harcamada en büyük artış asla %50'yi aşmamıştır ve bu rakam önceki yüzyıllarda İngiliz savaş maliyesine damgasını vuran %200 ila %1000'lik artıştan çok daha düşüktür. Onyedinci yüzyılda, savaş halinin son yıllarında, İngiltere'nin taraf olduğu her çatışmada borç geri ödemelerinin sistematik bir biçimde askeri harcamaları sollaması gerçekten dikkate değer bir durumdur.[65] Ancak yeni zenginlik kaynaklarını henüz sistematik bir biçimde oluşturmakta olan bir toplum böyle bir örüntü sergileyebilirdi. Mann'ın dediği gibi,[66] eğer İngiliz devleti onsekizinci yüzyılda "sürekli savaşan bir devlet" haline geldiyse, bunun nedeni kapitalizmin gösterdiği istisnai canlılıkta aranmalıdır.

Belli başlı bütün açılardan –Parlamentosu ve devlet hizmeti, vergisi, mülkiyet ve suçla ilgili yasaları, dış politikası ve savaşıyla– onsekizinci yüzyılda İngiliz devleti, kapitalizmin gerekliliklerine son derece uygun düşmekteydi. Yüzyılın büyük bölümünde devletin sergilediği çürüme büyük bir engel oluşturmamıştı. Devletin böylesi yoğun bir çürümeye direnebilmiş olması ve hâlâ sermayenin gereksinimlerine böylesine yetkin

63. Michael Mann, *States, Wars and Capitalism* (Oxford: Basil Blackwell, 1988), s. 116-17.

64. *Age.*, s. 117-18.

65. *Age.*, s. 108. Mann, 106. sayfada, onsekizinci yüzyılda İngiliz devletinin savaş giderlerini ve borç ödemelerini gösteren bir tablo sunmaktadır.

66. *Age.*, s. 108.

bir biçimde karşılayabilmesi, bunun bir kanıtıdır. Yakın zamanda Perry Anderson'ın belirttiği gibi,

> değirmen sahiplerinin ya da imalatçıların amaçları açısından devlet içinde büyük yapısal değişiklikler yapılması gerekmiyordu. *Laissez-faireci* lordlarından intikal eden temel proje, birinci Sanayi Devrimi'nin gereksinimlerine son derece uygun ve uyarlı olduğunu kanıtlamıştı. Reform sonrası çerçeve içinde aristokratik ve burjuva siyaset biçimleri arasındaki gerilim, devletin yaygın kapitalist ekonomi içindeki rolü hakkında bir çatışmaya dek varmamıştır.[67]

IV. Anderson-Nairn Tezi

Bu son yargı ortadayken, Marksist yazarların –özellikle Anderson'un– İngiliz devleti ile İngiliz kapitalizminin sözde *geri kalmışlığı* üzerinde bunca ısrarla durmaları şaşırtıcıdır. Bu görüş ilk kez, 1960'larda İngiliz kapitalizminin içine girdiği toplumsal ve siyasal bunalıma kapsamlı bir tarihsel açıklama getirmeye çalışan bir dizi makalede boy göstermişti.[68] Bu çözümlemenin merkezinde, İngiltere'nin evrimine, kapitalist gelişmenin daha az "saf" ve "dolayımlı" bir türünün, başka her yerden çok daha fazla damgasını vurduğu anlayışı yer almaktaydı. Bunun nedenlerini İngiliz Devrimi'ne kadar götüren Anderson, devrimin belli başlı taraflarını toprak sahibi sınıfın iki farklı kesiminin oluşturduğunu ileri sürmektedir; mücadelenin ideolojik ifadesi dinseldi, siyasal değil; asıl kazanan toplumsal güçler kentli değil, kırsal güçlerdi.[69]

> Üç yüzyıldır inkişaf ettiği biçimiyle İngiliz sınıf yapısının ayırt edici yüzlerini şöyle özetlemek mümkündür. İngiliz toplumunun üst yapısını değil, yapısını dönüştüren sert, arındırıcı bir devrimin sonrasında benzer bir güçlü grup

67. Anderson, "Rakamlar", s. 36.

68. *New Left Review*'de yayınlanmış olan özgün makaleler şunlardı: Tom Nairn, "İngiliz Siyasal Seçkinleri" ve Perry Anderson, "Bugünkü Bunalımın Kökenleri", NLR 23 (Ocak-Şubat, 1964); Tom Nairn, "İngiliz İşçi Sınıfı", NLR 24 (Mart-Nisan 1964); Tom Nairn, "İşçi Partisinin Anatomisi", NLR 27-8 (Eylül-Ekim ve Kasım-Aralık). Bu makalelerde geliştirilen görüşe esas yanıt, *The Poverty of Theory*'de (New York: Monthly Review Yayınları, 1978) yeniden yayınlanan Thompson'ın "Hususiyetler" yazısında yer almaktadır.[E. Thompson, *Felsefenin Sefaleti*, Çev. Ahmet Fethi, Ayrıntı Yay.] Diğer makaleler arasında şunlar vardır: Perry Anderson, "Sosyalizm ve Sözde Ampirizm", *NLR* 35 (Ocak-Şubat 1966) ve "Ulusal Kültürü Oluşturan Parçalar", NLR 50 (Temmuz-Ağustos 1968); Tom Nairn, "İngiliz Meridyeni", *NLR* 60 (Mart-Nisan, 1970) ve "İngiliz Devletinin Alacakaranlığı", *NLR* 101 (Şubat-Nisan, 1976). Sonuncusu, Tom Nairn'in *The Break-Up Britain* (Londra: Verso, 1977) kitabında da yer almaktadır.

69. Anderson, "Kökenler", s. 28.

tarafından desteklenen toprak sahibi bir aristokrasi, İngiltere'nin ilk egemen sınıfı haline geldi. Bu dinamik tarımsal kapitalizm, İngiliz köylülüğünü tarihten sildi. Bu sınıfın gerçekleştirdiği başarı, sanayi burjuvazisinin doğuşunun ekonomik açıdan "taban"ını; sosyolojik olarak "tavan"ını oluşturmaktaydı. Feodal bir devletle uğraşmak zorunda kalmamış, Fransız Devrimi'nden ve kendi proleteryasından ödü patlayan, toprak sahibi sınıfın saygınlık ve otoritesinin büyüsüne kapılmış bu burjuvazi iki büyük zafer kazanmış (1832'de ve 1846'da Büyük Reform Yasası ile Tahıl Yasası'nın iptali), [sonra] gücünü yitirmiş, kimliğini kaybederek sona ermiştir. Geç Viktorya çağında ve emperyalizmin doruk döneminde aristokrasi ile burjuvazi tek bir toplumsal blok içinde bir araya geldiler. İşçi sınıfı, sanayi kapitalizminin gelişine, hiçbir destek görmeden tutkuyla karşı koydu; o da ardı ardına aldığı yenilgilerle gücünü son damlasına kadar tüketti. Ondan sonra sayısal olarak sahip olduğu büyük üstünlüğe rağmen İngiliz toplumunun temel doğasını dönüştürememiş olsa da, İngiliz kapitalizminin sarsılmazmış gibi görünen yapısı içinde ayrı ama bağımlı bir evrim gösterdi.[70]

Anderson'ın açıklamalarının bütününe burjuvazinin başarısızlığı teması hakimdir. Böyle bir çözümlemenin ortaya çıkardığı konuların tümünü burada ele almak olanaksız olsa da, devletin rolü ve doğası ile ilgili içerimleri incelenmeye değer, zira İngiliz devletinin diğer kapitalist devletler karşısındaki geri kalmışlığı, açıklamasını İngiliz toplumunun "üst yapıları"nın reform görmemiş olmasında bulmaktadır.[71]

Edward Thompson'ın, Anderson ile Nairn'e verdiği ilk yanıtta belirttiği gibi, "çözümlemelerinde, Öteki Ülkeler diye açıklanmamış bir model yer almaktadır. Dolayısıyla oluşturulan tipolojik simetride İngiltere'nin ayrıksılığından serzenişte bulunulmaktadır ... Anderson–Nairn modelinin Fransız deneyimine ya da bu deneyimin özgül bir yorumuna son derece yaklaştığı açıktır...".[72] Nairn'in çalışmasında, İngiliz Devrimi'nin sözde "tamamlanmamış" ve kısmi karakteri ile Fransız devletinden doğan "soyut ya da 'gayri şahsi' devletin gerçekten modern öğretisi"[73] arasında

70. *Age.*, s. 38-9.

71. Anderson, Nairn ve Thompson arasındaki özgün tartışmanın, söz konusu daha genel meselelerden bazılarını aydınlatmak bakımından son derece yararlı iki genel özeti bulunmaktadır. Bakınız: Keith Neld, "Semptomatik bir Tartışma. İngiltere'de Marksist Kuram ile Tarihsel Uygulama Arasındaki İlişkiye Dair Notlar", *Social Research* cilt 47, sayı 3 (Sonbahar, 1980) ve Richard Johnson, "Barrington Moore, Perry Anderson ve İngiltere'nin Toplumsal Gelişmesi", Stuart Hall'un yayına hazırladığı *Culture, Media, Language* içinde (Londra: Hutchinson, 1984).

72. Thompson, "Hususiyetler", s. 312

73. Nairn, *Break-Up of Britain*, s. 17.

sürekli karşılaştırmalar yapıldığını görüyoruz. Bu ikincisinin sahici anlamda tamamlanmış, yegâne burjuva devrimi olduğuna hükmedilmektedir:

> Modern devletlerin oluşumunda gözlenen en ortak örüntü, ister toplumsal bir devrimde ister milliyetçi bir harekette olsun, orta sınıfların "geleneksel toplum"un (mutlakçılığın, feodalizmin ya da sömürge rejimlerine uygulanan ithal baskının) yükünden kurtulmaya çalışırken yardım için halka başvurmalarıydı. "Klâsik dönem"de Fransız Devrimi, bu çatışmaya en keskin ve en verimli tanımını kazandırmıştır. Ancak gelişimdeki öncelik, İngiltere'de tamamen farklı bir örüntünün doğmasına ve kalmasına neden olmuştur. 1640'ların İç Savaşı, sonraki modele ("ilk burjuva devrimi"ne) son derece uygun düşen bir İngiliz çatışmasıydı. Ancak mutlakçılığa son veren ve kapitalizme giden yolu açan bu çatışma, pek çok açıdan Avrupa'nın izlediği genel harekete en zayıf, en verimsiz tanımını kazandırmıştır. Önemine rağmen sonraki gelişmeler üzerinde neredeyse hiçbir siyasal etkisi olmamıştır.[74]

Daha önceki çözümlemelerimizin de gösterdiği gibi, *gerek* İngiliz devletinin biraz soyut bir anlamda "modern öncesi" ya da geri kalmış olduğu önermesini, gerekse Fransız Devrimi'nin "klâsik dönemi"nin "ideal tip" statüsüne yükseltilebileceği görüşünü reddetmek için yeterince neden vardır. Bu tür genellemelerde aşina olunduğu üzere, Nairn İngiliz ve Fransız devrimleri arasındaki yaşamsal öneme sahip farklılıkları bir yana atmaktadır. Fransız Devrimi'nin çetelesi yapıldığında ilk göze batan şey içerdiği paradokslardır. Devrimin ve belli ölçülerde de onu yapanların siyasal olarak gelişkin karakteri, büyük oranda henüz burjuvazinin kapitalizm açısından ulaşamadığı şeyin bir ifadesiydi. Bu devrim kapitalizmin gelişmesi açısından yaşamsaldı. Ama devrimin hemen sonrasındaki çağda kapitalizm, köylülük konusunda devrimin getirdiği çözümün sonucu olarak ağır aksak ilerlemişti.

İngiliz Devrimi, hatırı sayılır bir kapitalist gelişme döneminin *ardından* meydana gelmişti. Burjuvazi zaten, bir dizi yarı bağımsız siyasal kurumun yanısıra, monarşiden büyük oranda bağımsız bir ekonomik kimlik oluşturmuştu. Fransa'da ise bu sürecin ancak başlangıcı görülebiliyordu. Yine İngiltere'de, burjuvazinin Taç karşısında elde ettiği zafer açısından yaşamsal olmakla beraber, halk devrimi Fransa'dakinden çok daha kesin bir yenilgi almıştı. Hakim sınıfların halk seferberliğini burjuva önderlerinin amaçlanna bağlı kılabilme derecesi, burjuvazinin devrim sonrası dönemde

74. *Age.*, s. 30.

kendi çıkarlarını takip edebilme özgürlüğünü büyük ölçüde belirlemişti. İngiltere'de bunun, kapitalizmin nispeten bir engelle karşılaşmaksızın yerleşmesi gibi bir anlamı olmuştur.

Nairn de, kıta Avrupasındaki devletlerin modern ve gayri şahsi karakterini abartmaktadır. Marx, haklı nedenlerle Fransız devletinin modern öncesi yanlarına verip veriştirmiştir; Yaşlı Fahişe'nin asalaklığı, 1840'lı yıllarda 670.000 kişinin barındığı bürokrasisi ile Fransa devletinin asalaklığının yanında devede kulak kalıyordu.

Başka pek çok yazar, Anderson-Nairn tezini 1914'e kadar Avrupa devletlerinin tümünü içerecek şekilde genişletmeye çalıştığından, bu farklılıklar üzerinde durmak bilhassa önem taşımaktadır. Örneğin Arno Mayer şöyle yazıyor:

> Ne İngiltere ne de Fransa 1914'e kadar endüstriyel-kapitalist, uygar burjuva ve siyasal topluluklar olmuşlardır Her ikisi de toprak sahibi seçkinlerin süregelen üstünlüğüne dayanan birer *ancien régime* idi.[75]

Anderson da son zamanlarda, ilk bakışta başlangıçtaki görüşünden ayrılır gibi görünen benzer bir görüş benimsemiştir. Avrupa'nın Birinci Dünya Savaşı'na kadarki gelişmesinden şöyle bahsediyor:

> Tarım, İngiltere haricindeki her ülkede, emeğin en büyük işvereni olarak kalmıştır. Mülk sahibi sınıfların gelirlerinin büyük kısmı esas olarak topraktan gelmekteydi. Sanayi genelde küçük ölçekli yapısını sürdürmekteydi; ilke olarak geleneksel tüketim malları –tekstil, gıda ya da mobilya– ticareti yapılmaktaydı. Modern sermaye malları sektörünün hiçbir yerde imalat alanında ne bir hissesi ne girdisi ne de istihdamı söz konusuydu. Aristokratik ya da soylu politikalarının üst yapıları, geniş kaidelerini en iyi halde bu yarı sanayileşmiş temeller üzerine dayandırmaktaydılar.[76]

75. Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime* (New York: Pantheon Books, 1981), s. 11. Anderson ile Nairn'in bilhassa İngiltere hakkında öne sürdükleri özgün tezin kapsamını genişletmeye çalışan başkaları da olmuştur. Bunlar arasında şu iki çalışma göze batmaktadır: Colin Leys, *Politics in Britain* (Londra: Heinemann, 1983). Leys'in Anderson ile Nairn'e olan borcu açıktır: "Anderson ile Nairn, bir bunalımın varlığını, neredeyse yirmi yıldır aşılamamış bir tarzda kavramış ve seçikleştirmişlerdir", s. 13; Martin J. Weiner, *English Culture and The Decline of the Industrial Spirit 1850-1980* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1981). Mayer'inki gibi bu çalışma da seçkin kültürünün ekonomik ve siyasal gelişme üzerindeki etkisine çok fazla önem vermektedir.

76. Anderson, "Rakamlar", s. 27.

Kıta Avrupasının daha ileri burjuva devletleriyle karşılaştırıldığında İngiltere'nin görece geri kalmış olduğunu ileri süren eski görüşünün aksine, Anderson bu kez "tarımın üstünlüğü"nün Birinci Dünya Savaşı'na kadar bütün Avrupa devletlerinin bir özelliği olduğunu ilân etmektedir.[77] Ancak bir genelleştirme olarak bu ifade, bize hiç bir şey söylememekte ve doğrusu İngiltere ile Kıtanın gelişmeleri arasındaki özsel *farklılıkları* gizlemektedir; zira hâlâ kapitalizmin, bu tarımsal çıkarlara ne ölçüde egemen olduğunu bilmiyoruz. İngiliz tarımının kapitalist karakteri ile onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda İngiliz devletinin biçimlenmesinde bunun tayin edici önemi, Anderson'ın son çalışmasında önceki yazılarına göre çok daha fazla öne çıkmaktadır.[78] Çıkardığı sonuçlardan çoğunun, Thompson gibi en sert eleştirmenlerinin vargıları ile uyum arzettiği görülmektedir.

Ancak şimdi Anderson, tam da başkalarının ilk kapitalist başarıyı yerleştirdikleri yerde İngiltere'nin geri kalmışlığının kaynaklarını keşfetmektedir: Yani tarımsal kapitalizmin ilk gelişmesinde ve yerleşmesinde. Önceki çözümlemelerinde olduğu gibi Anderson bunu da, biraz paradoksal bir biçimde İngiliz devriminin, İngiltere'de mutlakçılığın ilk yenilgisiyle bağlantılandırdığı "tamamlanmamış" olma özelliğine götürmektedir. İngiltere'de mutlakçılığın yenilgisini kapitalizmin güçlenmesinin bir işareti olarak görmek yerine, Viktoryan devletin ve sonrasının sözde aristokratik geri kalmışlığının başlıca nedenlerinden biri olarak sunmaktadır:

> İngiliz devletinin özgül profili, kökenlerini onyedinci yüzyılda kralcı Mutlakçılığın yasağına borçludur. Tümüyle olmamakla beraber büyük ölçüde soylulardan oluşan geniş bir makam sahipleri topluluğu, kıta monarşilerinde, ilerde meslekten daimi bir bürokrasinin ortaya çıkması için temelleri atmıştır. Toprak sahiplerinden meydana gelen bir Parlamento ile ücretli olmayan Sulh Yargıçları eliyle merkezsiz bir gentry'nin egemenliğinin kurulması, İngiltere'de modern devlete giden yolu kapatmıştır O yüzden ne büyük bir ordu ne de bürokrasi ondokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde tarımsal iktidarın tarih öncesinden mirastır. Öte yandan bu sırada yaşanan endüstriyel başkaldırı da devletin geleneksel parametrelerini özünde değiştirmiş değildir.[79]

Mutlakçı dönemde devasa merkezi bürokrasilerle daimi ordular kur-

77. *Age.*, s. 26.
78. *Age.*, 28-36.
79. *Age.*, s. 37.

mak suretiyle modern devletin temellerini atan kıta ülkeleri, burjuvazinin iktidarı ilk fethinden sonra dalgalar halinde gelen devrimler yaşamışlardır. Anderson'a göre "bir tek İngiltere, birincisinden miras kalan devleti süratle ve radikal bir biçimde yeniden şekillendirecek modern bir 'ikinci devrim'i yaşamamıştır".[80] İngiliz Devrimi ile İngiliz devletinin sonraki gelişiminin, "geleneksel güç ve ayrıcalık yapılarını, bir hamlede radikal bir biçimde sınırlarını yeniden çizmeden, yavaş yavaş değiştirdi"ği söylenmektedir.[81] Kıta Avrupası'nda ise durum tam tersidir:

> Öteki bütün kapitalist devletler son derece farklı deneyimler geçirmişlerdir ... Fransız Devrimi'ni, Restorasyona ve Temmuz Monarşisi'ne son veren 1830 ve 1848 Paris ayaklanmaları ile Üçüncü Cumhuriyet'in habercisi olan 1870-71 halk ayaklanması ve askeri yenilgi izlemiştir ... Bismarkçı Monarşi Kasım Devrimi'nde parçalanmıştır ... "Devrimden sonraki devrimler"in genel anlamı her yerde aynıydı. Bunlar özünde ekonominin zindeleşmesine olanak sağlayan, devletin modernleşme sürecini oluşturan evrelerdi. Hakim düzenin en tutucu ya da gerici toplumsal unsurları olan Fransız lejitimistleri, Japon toprak beyleri, Prusya *Junkerleri*, İtalyan latifundia sahipleri, egemen bloğun bu sert yeniden oluşumu karşısında tasfiye olmuşlardır.[82]

Özetle Anderson'ın İngiltere'nin geri kalmışlığını kıta Avrupasının "modernliği" ile karşı karşıya getiren özgün tezinde pek az bir değişiklik olmuştur. İngiltere'deki aristokratik hegemonya, Birinci Dünya Savaşı'na kadar bütün Avrupa'ya hakim olan genel bir aristokratik egemenlik örüntüsü içinde yok edildikten sonra, şimdi bize az çok tamamlanmış "burjuva devrimleri"nin aslında İngiltere'de değil, kıta Avrupasında ortaya çıktıkları söylenmektedir. "Soylu politika" sadece Fransa ve Almanya gibi ülkelerde varlık bulmuş olsa bile, devletin modernleşmesini durduramazdı, çünkü sivil toplumun dokusu içinde burjuva devrim[ler]inin yarattığı bir dizi kopuş onun etkisini azaltmaktaydı. Sonuçta elimizde sadece "öteki ülkeler" modelinin biraz değiştirilmiş bir yorumu kalmaktadır; ki bu İngiliz "ayrıksılığı" açıklaması ile birlikte Anderson'ın ilk çözümlemelerine kaynaklık etmiştir. İngiltere'nin "ikinci devrimi" gerçekleştirmeyi başaramaması onu, kıta Avrupasındaki devletleri modern kapitalist gelişme yoluna sokmuş olan "yaratıcı yıkım fırtınası"ndan korumuştur.

80. *Age.*, s. 47
81. *Age.*, s. 48
82. *Age.*, s. 48.

V. Kıta Avrupası Karşısında İngiltere

Bütün bunlar arasında en ilgi çekici olanı, tam da İngiltere ile kıta Avrupasındaki devletlerin izlediği karşıt gelişme yollarının anlaşılmasında son derece önem taşıyan tarihsel etkenler karşısında Anderson'ın en son yaptığı açıklamaların bocalaması ve gerilemesidir.

Biz, burjuva devrimleri hakkında, onları gerçekleştiren toplumsal güçlere ya da onların bilinç düzeylerine dayanarak değil, devrimlerin yol açtığı sonuçlara göre hüküm verilmesi gerektiğini öne sürmüştük. Burjuva devrimleri, devletin geçirdiği sermaye birikimi ile kapitalist sınıfın egemenliğini kolaylaştıran siyasal dönüşümlerdir. Bir genelleme olarak bu tanım ele aldığımız üç örnek durum arasındaki benzerlikleri kapsayacak kadar geniştir. Ama kuşkusuz bâriz farklılıklar da vardır. Her bir devrimin aldığı biçim, esas olarak dünya ekonomisinin gelişme evresiyle ve sınıf ilişkilerinin içsel gelişmesinin, kapitalizmin üstünlüğüne giden yolu ne ölçüde hazırladığıyla ilgilidir.

Şu halde burjuva devrimlerine ilişkin bir tipoloji ortaya koymanın bir yararı varsa şayet, sadece İngiltere'nin gerek biçim gerekse yarattığı sonuçlar açısından "klâsik" bir örnek oluşturduğu söylenebilir. İngiltere, Marx'ın kapitalizme giden "gerçek devrimci yol" olarak tanımladığı şeyin "en saf" örneğidir. Kapitalizmin ilk kez küçük üretici saflarından ortaya çıkışı, 1640'da Stuart monarşisini alaşağı eden devrimci koalisyon için gereken zemini hazırlamıştır. Küçük burjuva kentli kitleler ile yeomanlardan oluşan "orta sınıf insanlar"ın müdahalesi olmadan; daha tutucu olan gentry ile büyük lordların eski düzenle belli uzlaşmalar araması işten bile olmazdı. Bunlar, küçük kapitalizmin sonunda kendi başarılarının kurbanı olan güçleriydiler. Cromwell, Düzleyiciler hareketine saldırarak, onu kesin bir biçimde ortadan kaldırdı. Siyasal yenilgi ekonomik yenilgiye giden yolu açtı; büyük lordlar, büyük kapitalist çiftlikler kurmaya başladılar. O nedenle sonucu itibarıyla İngiliz Devrimi, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda kapitalizmin az çok engelsiz bir biçimde gelişmesine olanak tanıyan siyasal bir çerçevenin, yeni tipte bir devletin yaratılmasında tayin edici bir olay olmuştur.

O nedenle Anderson'ın, neden İngiltere'nin ilk etapta ikinci bir devrime ihtiyacı olduğuna inanır gibi göründüğü pekala sorulabilir. David Nicholls'un işaret ettiği gibi:

> Anderson, İngiliz aristokrasisi hakkında esaslı bir noktayı gözden kaçırıyor gibidir yani kapitalist bir sınıf olarak hatırı sayılır bir servete, girişim

[gücüne] ve uzun ömürlülüğe sahip olduğu gerçeğini. İkinci devrimi gereksiz kılan tam da bu olgudur.[83]

İngiltere'de ikinci devrimin olmaması, geri kalmışlığının kaynağı olarak değil, tersine kıta ülkeleriyle karşılaştırıldığında İngiltere'nin kapitalist gelişmesinin ileri karakterinin bir göstergesi olarak görülmelidir. Onyedinci yüzyıldan itibaren İngiliz kapitalizminin alâmeti olan devlet ile sivil toplum ayrılığının çifte bir etkisi olmuştur: Bir yandan emeğin alınıp satıldığı bir mekanizma olarak pazarın yerleşmesi, emek ile sermaye arasındaki sömürü ilişkilerinin gerçek doğasını maskelemiştir. Öte yandan bunun devletin sınıf karakterini gizlemek gibi bir etkisi olmuştur. Johnson'ın belirttiği gibi, "burjuvazinin, üretim ve maddi yaşam alanlarındaki hamlesinin ideoloji ve devlet düzeyinde belki daha da özel olarak siyasal toplum ve parti düzeyinde maskelenmesi, İngiltere'nin tuttuğu yolun ayırt edici bir özelliğini oluşturur."[84]

Ancak bu, başka yerlerle karşılaştırıldığında sınıf mücadelesinin İngiliz toplumu için daha geri planda kalan bir nitelik olduğu anlamını taşımaz. Sadece ekonomik artığın dağıtımı üzerinde üreticiler ile elkoyucular arasındaki mücadelenin siyasal bir mücadele olarak değil de, üretimin koşulları üzerinde bir mücadele olarak görünmesi anlamına gelir. Artık Devlet, artık çekme sürecinde doğrudan yer almadığından, sermaye ile ücretli emek arasındaki sömürü süreci "özel alan" içinde yoğunlaşmıştır ve devletin "kamu alanı" ile ancak dolaylı bir bağlantı içindedir. "Siyaset"in emek sömürüsüne doğrudan karıştığı kapitalizm öncesi koşullardan farklı olarak kapitalizm dönemindeki sınıf mücadelesi, ancak kapitalist devletin "özerk" ve "tarafsız" görünen güçlerini göğüslemek üzere tek tek üretim birimlerinin sınırlarını aşmaya yöneldiği anda, *siyasal* hale gelir. Şu halde kapitalizm bir yandan işçileri yığınlar halinde büyük üretim birimlerinde toplamak suretiyle daha yüksek bir sınıf kimliği ve bilinci için gereken temelleri atarken, aynı zamanda kendi siyasal ve cebri yanlarını kapitalizm öncesi toplumlarda mümkün olandan çok daha eksiksiz bir biçimde "saklamak"ta, dolayısıyla işçi sınıfı içinde sınıf bilincinin gelişmesinde kısmi ve yanlı bir yarılma/kırılma yaratmaktadır.[85] Bu nedenle kıta Avrupasın-

83. David Nicholls, "Bağımlı bir Burjuvazi mi? Modern İngiliz Kapitalist Toplumunda Hegemonya Sorunu?", Colin Barker ve David Nicholls'un yayma hazırladığı, *The Development of British Capitalist Society: a Marxist Debate* (Manchester: Kuzeyli Marksist Tarihçiler Grubu, 1988), s. 49.

84. Johnson, "İngiltere'nin Toplumsal Gelişmesi", s. 62.

85. Bakınız: Ellen Wood, "Kapitalizmde Ekonomik Olan ve Siyasal Olanın Ayrılması", *New Left Review* 127 (Mayıs-Haziran, 1981), s. 92-3.

daki muadilleriyle karşılaştırıldığında, İngiliz işçi sınıfının ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren nispeten bir durgunluk içine girdiği doğru olmakla beraber, bu durum İngiliz işçileri arasında "sosyalist" kültürün azgelişmiş olmasının sonucu olarak değil, İngiliz kapitalizminin çok daha ileri bir karaktere sahip olmasının bir ifadesi olarak da görülebilir.[86]

Bu saptamalar en iyi halde, ancak 1850'den sonra İngiliz işçi hareketini faka bastıran reformcu uygulamalara temel oluşturan maddi etkenlerden bazılarının kısmi göstergeleridir. Ancak devletin, John Saville'nin sözleriyle "sermaye sahiplerinin kâr peşinde koşmalarının önündeki anlamlı (son) engelleri" de kaldırmayı kabaca aynı dönemde başarmış olması da kayda değer bir durumdur.[87] Bunun yanında hakim sınıfın işçi sınıfına davranışında daha az cebri bir yaklaşımı benimsediği görülmektedir. Chartismin yenilmesinden sonra işverenler, işçi sınıfı kesimlerini burjuva partilerinin yönlendiriciliği altında Parlamentarizmi kabule ayartarak, baskılama yerine rızayı geçirmeye giriştiler. Bu strateji sınırlı bir başarı olanağı bulmuş olmakla beraber iki önemli gelişmenin de ön habercisi olmuştur: İşçi sınıfının reformculuğunun artan cazibesi ile reformizmi cesaretlendirecek bir kurumsal çerçevenin toplumsal barış için ödenen bir bedel olarak en azından hakim sınıf kesimleri tarafından bilinçli bir biçimde kabul edilmesi.[88]

Siyasal alanda bir işçi sınıfı reformizmi oluşturma gayretleri kısmen sermaye ile emek arasındaki güç dengesinde, üretim noktasında meydana gelen büyük ölçekli değişimlere bir yanıt niteliği taşıyordu. Yüksek vasıflı endüstriyel bir işçi sınıfının ortaya çıkması, kömür, tekstil ve demir, çelik gibi alanlarda üretimin kesintiye uğrama olasılığını hatırı sayılır boyutlarda arttırmıştı. İşverenler çoğu zaman işbirliğinin devamı açısından işçi sınıfının istekleriyle belli ölçülerde uzlaşmak dışında bir seçimde bulamıyorlardı.[89] Bu durumun net etkisinin uzun erimli sonuçları olmuştur:

> Bu tür uzlaşmacı ilişkilerin kurumsallaşması, İngiliz sermayesinin 1870'lerden itibaren uluslararası ekonominin yarattığı rekabetçi baskılara bir yanıt olarak sanayide parça başı ücret sistemlerini devreye sokmasını ya da kitle üretim tekniklerini benimsemesini kendi başına engellemiş değildir. Ancak şöyle

86. Bakınız: Anderson, "Rakamlar", s. 48-51.

87. John Saville, "Perry Anderson'ın 'Rakamlarla Çöküş' Yazısı Üzerine Notlar", *Development of British Capitalist Society*, s. 36.

88. Robert Looker, "Yörüngede Değişme: Perry Anderson'ın İngiltere'nin Tarihsel Gelişme Örüntüsü Hakkındaki Anlatısında Değişiklik", *Development of British Capitalist Society*, s. 18-19.

89. *Age.*, s. 20.

bir anlamı olmuştur: Sanayi sermayesinin bu yönde kararlı ve devamlı bir manevraya girmesi, Avrupa'nın en güçlü endüstriyel emek hareketine karşı yönelmiş ve İngiltere'de sanayi politikasının mevcut kalıbının radikal bir biçimde yeniden oluşturulmasını amaçlayan genel bir "işveren saldırısı"nı zorunlu kılacaktı. Bu da burjuva politikasının gerek stratejik gerekse yasal çerçevesinde dramatik değişiklikler olmasını gerektirecekti. Birlikte alındıklarında bunların İngiltere'de sermaye ile ücretli emeğin odağında yer alan özenle oluşturulmuş iş idaresi ve müzakere aygıtı için yıkıcı bir tehdit oluşturmuş olması mümkündür.[90]

Burada üzerinde durulması gereken nokta şudur: İngiliz kapitalizmi sadece Avrupa'nın en gelişmiş kapitalizmi değil; aynı zamanda ortaya çıkardığı işçi sınıfı da Avrupa'nın en gelişmiş işçi sınıfıydı. Üretim alanında işçilerin sahip olduğu gizil güç, sermayenin İngiliz işçilerine dayatabileceği yüklere kesin bir sınırlama getirmekteydi. Sermaye ancak bu "yapısal sınırlar" içersinde hareket edebilmekteydi.[91] Anderson İngiltere'nin gecikmesinin nedenlerini, sınıflar arasındaki ilişkinin –sınıf mücadelesinin dinamiklerinin– gerçek anahtar olabileceğini ciddi bir biçimde düşünmeden, hakim sınıfın kusurlarında aramaktadır.[92]

Şayet İngiltere'de olan "klâsik" tipte bir burjuva devrimiyse, Fransa arada bir durumu temsil eder. İngiltere'de olduğu gibi, burada da küçük üreticiler ile burjuvazinin koalisyonu, *ancien régime*'in alaşağı edilmesinde yaşamsal bir etken olmuştur. Ama Fransa'da, kapitalizm açısından bakıldığında küçük üreticiler de burjuvazi de çok daha az gelişmişti. Bununla birlikte devrimin siyasal karekteri bir anlamda çok daha gelişkindi. İngiliz Devrimi ile karşılaştırıldığında kentli ve köylü kitleler daha yoğun ve sürekli bir biçimde seferber edilmişlerdi. Bunun nedeni, kısmen eski hakim sınıfın İngiltere'de olduğundan çok daha fazla yere sağlam basmasından kaynaklanıyordu. Geniş burjuva kesimlerinin daha az ölçüde de olsa mutlakçı devletin yapıları içinde aynı şekilde tutunmuş olmaları durumu daha da karmaşık hale getirmekteydi. Elbette bu, devrimin ilk evrelerinde aldığı biçimle de yakından ilişkilidir; burjuvazi giderek artan oranda siyasal makamlardan dışlanma tehditi ile yüz yüze olduğundan, "siyaset" büyük rağbet görmekteydi.

Yine devrimin "siyasal bakımdan erken gelişmiş" olması, ondokuzuncu yüzyılda çok daha sıradan hale gelecek olan bir örüntünün de haberci-

90. *Age.*, s. 21.
91. *Age.*, s. 21.
92. David Coates, "Anderson'ın Tezinin İzinde", *Development of British Capitalist Society*, s. 75.

siydi. Geri kalmış toplumlar daha gelişmiş kapitalist ülkelerle aralarındaki uçurumu kapamaya çalıştıkça, devlet de nispeten kısa bir zaman dilimi içerisinde rekabet olanaklarını iyileştirmek isteyen kimselerin doğal ideolojik merkezi durumuna geldi. "Devrimci programlar mevcut değişim birikimini ussallaştırmak yerine, arzulanır bir geleceğin öngörüsü haline dönüştüler."[93] Ama gelişkin nitelikteki devrimin de, devrim sonrası dönemde kapitalizmin genişlemesini sınırlandırmak gibi paradoksal bir etkisi olmuştur. Eski hakim sınıfı yenmek için köylülüğe ve kentli kitlelere bel bağlayan burjuvazi, bu kez özellikle köylülere büyük tavizler vermek zorunda kalmıştı.

Ancak ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Fransız kapitalizminin kaydettiği yavaş ve çelişkili gelişmenin, yüzyıl ortalarına gelindiğinde hâlâ İngiliz kapitalizmini yakalayamamış olmak gibi bir anlamı vardı. Üstelik devletin asalaklığı, ekonominin genişlemesi önünde hâlâ bir engel olarak durmaktaydı. 1830 ve 1848 devrimci ayaklanmaları, Marx'ın sözleriyle "bu aygıtı parçalamak yerine (ancak) mükemmelleşmesine yaramıştır." Fransız Devrimi'nin kazanımlarını tam olarak gerçekleştirenin Bonapartist devlet olması ironiktir. Bonapartist devlet, ilk devrimin "aşağıdan" başlattığı şeyi "yukarıdan" tamamlamıştır.

Öte yandan Almanya yukarıdan burjuva devriminin klâsik bir örneğini temsil etmektedir. Almanya'da eski aristokratik düzeni alaşağı etmek için küçük üreticiler ile burjuva güçleri arasında bir koalisyon oluşturulamadı. "Eşitsiz ve birleşik gelişmenin" etkileri, sanayi burjuvazisi ile küçük üreticiler arasında hatırı sayılır düzeyde bir toplumsal farklılaşma yaratmıştı. Bunun sonucu olarak burjuvazinin aşağıdan devrimden duyduğu korku, mutlakçılığa karşı devrimci maceralara girişme arzusunu galebe çalmıştır. Marx'ın da kabul ettiği gibi, başarısızlıkla neticelenen 1848 burjuva devrimi, Bismarck'ın yukarıdan devriminin tohumlarını atmıştır.

Ama hikâyenin başka bir yanı daha vardır. Aşağıdan devrim korkusu olsa olsa Alman liberalizminin önde gelen kesimlerinin kalıtsal tutuculuklarını azdırmıştı. 1848'de liberalizmin önde gelen sözcülerinden çoğu, devlet bürokrasisi saflarından gelmekteydi. Bunun sonucunda söz konusu kişiler kapitalizme karşı son derece karışık duygular beslediler. Dolaysız maddi çıkarları mutlakçı devlete sıkı sıkıya bağlı olduğu oranda, mutlak-

93. David Blackbourn ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History* (New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1984), s. 86.

çılığın toplumsal temellerini kemirecek bir sisteme en iyi halde soğuk ve kayıtsız kalmalarında anlaşılmayacak bir yan yoktur. Öyle de olsa Büyük Frederick'in tarım reformları zamanından beri mutlakçılığı canlandırmaya yönelik her çabanın, üzerine dayandığı toplumsal yapıların temelini daha da oymaktan öte bir anlamı olmamıştır. Onsekizinci yüzyılda İngiltere'nin tarımsal devrimini yaratan toplumsal koşulları naklederlerken II. Frederick'in danışmanlarının karşı karşıya kaldıkları ikilem buydu.

Reformcuların bilinçli amaçları ile eylemlerinin fiili sonuçları arasındaki çelişkili diyalektik, son kertede ancak kapitalizmin zaferiyle birlikte uluslararası ekonomide ortaya çıkan yapısal değişiklikler bağlamında anlaşılabilir. Onsekizinci yüzyıl sonlarına gelindiğinde, bir zamanlar dünya ekonomisinin etkilerine kapılarını kapamış olan ulusal tarihler geçmişte kalmıştı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Almanya, çevresini kuşatan burjuva devletlerinin yoğun baskısını üzerinde hissetmeye başlamıştı. Bismarck çağının en büyük kazanımı şu olmuştu: Alman devletinin yukarıdan devrimci dönüşümü, Almanya'nın dünya ekonomisinin genişlemesinden en büyük yararı elde edebileceği bir sırada meydana gelmişti.

Prusya mutlakçılığının sarsak yapısına yeniden bir zindelik kazandırmak üzere girişilen bu son ve belki de en gözalıcı hamlenin başlangıçta hiç de amaçlanmayan Bismarck'ın en büyük başarısını oluşturması belki de tarihin bir ironisiydi. Ama bunun amaçlanmamış olması, Almanya'da kapitalizmin geleceği açısından taşıdığı anlam açısından bakıldığında devrimci karakterini hiçbir surette ortadan kaldırmaz. Callinicos, "burjuva devrimleri[nin], nesnel tarihsel süreçler ile bilinçli insan aktörlerinin kesişme noktalarında ortaya çıktığı"nı ileri sürüyor.[94] Devrimi gerçekleştirenlerin niyetleri ile devrimin nesnel sonuçları arasında var olan açıklığın, burjuvazinin etkin müdahalesini gerektiren burjuva devrimlerinde daha büyük olma eğilimi göstermesi, yukarıdan burjuva devrimlerinin karakteristik bir özelliğidir. Yukarıdan devrimlerin ekonomik bakımdan görece geri kalmış (Almanya, Meiji Japonyası) gibi ülkelerde ortaya çıktığı düşünülecek olursa, buna şaşılmaması gerekir. Sonuç olarak, yukarıdan devrimleri taşıyan toplumsal güçler çoğu zaman kuşaklar boyunca kapitalizmin sızmasına direnmiş toplumsal güçlerle aynıdır.

Bu ışık altında bakıldığında, Anderson'ın sözünü ettiği "Devrim'den

94. Alex Callinicos, "Burjuva Devrimleri ve Tarihsel Materyalizm", *International Socialism*, sayı 43 (Temmuz 1989), s. 126.

sonraki devrimler", onun anlattığı kadar pürüzsüz bir çizgi izlemezler. Fransa'da 1830 ve 1848 devrimleri, kapitalizmin yoluna dikilen engellerin kaldırılmasında ancak kısmen başarılı olmuşlardır. Bu devrimlerin gelişkin "siyasal" karakteri, fiilen başardıkları şeyden ziyade, başarılmayı bekleyen şeyin bir ifadesiydi. Kapitalizmin en dramatik gelişmelerinin, Fransa devletinin asalaklığının doruğunda olduğu İkinci İmparatorluk döneminde ortaya çıkması paradoksal bir durumdu. Gördüğümüz gibi Almanya'da Bismarck döneminde devletin dönüşümü, büyük oranda sürecin aktörlerinin denetimlerinin dışındaki nesnel şartlar tarafından koşullanmıştı. Yukarıdan devrim, Almanya'nın kapitalizme nispeten geç geçişine bir karşılıktı. Dolayısıyla gerek Fransa'daki gerekse Almanya'daki "Devrimden sonraki devrimler", İngiltere'nin sözde eksik kalmış "modern ikinci devrimi"ni ölçmek bakımından zayıf birer kıstastırlar.[95]

Onyedinci yüzyıldan itibaren İngiltere ile kıta Avrupasındaki devletlerin izlediği farklılaşan gelişme yollarının uzun vadeli sonuçları hakkında sonuç babından bir şeyler söylemek gerekiyor. Gerek Fransa gerekse Almanya devletleri, demiryolu yapımı ve iletişim ağlarının kurulması biçiminde kapitalist altyapının gelişmesinde merkezi bir rol oynamışlardır ve her iki devlet de tarifeler ve bankacılık politikaları eliyle ondokuzuncu yüzyılın son on yıllarında sermayenin yoğunlaşmasını ve tekelleşmesini etkin bir biçimde teşvik etmişlerdir. İngiliz devleti ise tersine bu alanlarda çok küçük bir rol oynamıştır; İngiliz devleti ancak 1930'larda İngiliz sanayinde tekelleşmeyi cesaretlendirmeye –o da oldukça gönülsüz bir biçimde– başlamıştır.[96] Emek ile sermaye arasında güç dengesindeki değişiklikler, yabancı yatırımların azalması ve miadı dolmuş teknolojiler gibi pek çok etkenin içiçe geçmesinden ötürü, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında İngiliz kapitalizminin gücündeki tavsamanın nedenleri epey karmaşık olsa da, bizzat devletin *laissez faire* özelliğinin İngiliz sermayesinin "ussallaşması" önündeki başlıca engellerden birini oluşturduğu yadsınamaz gibi görünmektedir. İngiliz devleti içerde yasalar dışarda yağma yoluyla, sermayenin gelişmesini ve büyümesini kolaylaştırmayı adet edinmişti; ekonominin büyük ölçekte yeniden yapılanmasını gerçekleştirmek üzere sermayenin işlerine karışmak gibi bir alışkanlığı olmadığı gibi, bunu yapacak bürokratik kaynakları da yoktu. Bu engel ancak, kıta Avrupasındaki rakip kapitalist devletlerin İngiltere'nin dünya ekonomisi üzerindeki hege-

95. *Age.*, s. 47.

96. Bakınız: Eric Hobsbawm, *Industry and Empire*, s. 225-48. Anderson da benzer noktalar üzerinde durmuştur, "Rakamlar", s. 37-8, 42-3.

monyasına ciddi ciddi meydan okumaya başlamalarıya birlikte kronik bir hal aldı.

Yirminci yüzyıl başında Avrupa'nın egemen devletlerinin oynadığı tarihsel rol tersine dönmüştü. İngiliz kapitalizminin büyük bölümü gibi, İngiliz devleti de "önceliğin [yol açtığı] dezavantajlar"ın acısını çekmeye başladı.[97] Fransa'nın ve Almanya'nın durumunda eskiden kapitalizme köstek olan şeyler –şişkin bürokratik ve askeri devlet yapıları– bu kez sermayenin hizmetine koşulmuş üstün aygıtlar haline geldiler. Tarihsel rollerde yaşanan bu tersyüz oluşun, bütün bir yirminci yüzyılı etkileyen gerçekten de muazzam sonuçları olmuştur.

97. Alex Callinicos, "İstisna mı, Semptom mu? İngiltere'nin Bunalımı ve Dünya Sistemi", *New Left Review* 169 (Mayıs-Haziran, 1988), s. 103.

Kaynakça(*)

Bu bibliyografya dört bölüme ayrılmıştır: İlk bölümde genel kuram ve tarih, ikinci bölümde Fransa, üçüncü bölümde Almanya ve son bölümde de İngiltere ile ilgili kaynaklar yer almaktadır.

Genel Kuram ve Tarih

Abrams, Philip. *Historical Sociology.* London: Open Books,1982.

Anderson, Perry. *Lineages of the Absolutist State.* London: Verso,1979.

— *Passages From Antiquity to Feudalism.* London: Verso 1978.

— *Arguments Within English Marxism.* London: Verso,1980.

Andrews, Bruce. 'The Political Economy of World Capitalism:Theory and Practice', *International Organization* Cilt 36, sayı 1, 1982. s. 135-51.

Balibar, Etienne. 'The Basic Concepts of Historical Materialism', *in Reading Capital* İngilizceye çeviren Ben Brewster. London: Verso,1979.

Banaji, Jairus. 'Modes of Production in a Materialist Conception of History' *Capital and Class* 3, 1977. s. 1-42.

— 'Gunder Frank in Retreat?' *Journal of Peasant Studies* Cilt. 7, sayı 4, 1980. s. 514-18.

(*) Türkçeye çevrilmiş olan kaynaklar metin içinde belirtimiştir.

— 'The Peasantry in the Feudal Mode of Production: Towards an Economic Model', *Journal of Peasant Studies* Cilt3, 3 1976. s. 299-521.
Barker, Colin. 'A Note on the Theory of Capitalist States', *Capital and* Class 1978.
Blackburn, Robin. *The Overthrow of Colonial Slavery.* London: Verso,1988.
Blum, Jerome. *The End of the Old Order in Rural Europe.* Princeton: Princeton University Press,1978.
Bois, Guy. 'Against Neo-Malthusian Orthodoxy.' In T. H. Ashton and C. H. 187.
E. Philpin'in yayına hazırladıkları, *The Brenner Debate, içinde,* Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
Braudel, Fernand. *The Wheels of Commerce: Civilization and Capitalism, 15th to the 18th Century.* New York: Harper and Row,1982.
— *Afterthoughts On Capitalism and Material Life.* New York: Harper and Row,1977.
Brenner, Robert. 'Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe.' T. H. Ashton and C. H. E. Philpin'in yayına hazırladıkları, *The Brenner Debate.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987. s. 10-63.
— 'The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism.' *New Left* Review, 104,1977. s. 25-92.
— 'The Agrarian Roots of European Capitalism.' *The Brenner Debate.* s. 213-325.
— 'Dobb on the Transition from Feudalism to Capitalism.' *Cambridge Journal of Economics* 2, 1978. s. 121-40.
— 'The Social Basis of Economic Development.' John Roemer"in yayına hazırladığı, *Analytic Marxism* içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
Burke, Peter"in yayına hazırladığı, *Economy and Society in Early Modern Europe.* London: Routledge & Kegan Paul, 1972.
Callinicos, Alex. *Is There A Future For Marxism?* London: Macmillan Press, 1982.
Chase-Dunn, Christopher. 'Interstate System and Capitalist World-Economy: One Logic or Two.' *International Studies Quarterly* Cilt 25 sayı 1, 1981.
Clarke, Simon. 'Althusserian Marxism.' *One-Dimensional Marxism: Althusser and the Politics of Culture* içinde London: Allison and Busby, 1980. s. 7-102.
— 'Socialist Humanism and the Critique of Economism.' *History Workshop Journal,* 8,1979. s. 137-56.
Cohen, G. A. *Karl* Marx's *Theory of History:* A *Defence.* Oxford: Clarendon Press,1978.
Colletti, Lucio. 'Bernstein and the Marxism of the Second International.' *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society.* içinde, İngilizceye çeviren John Merrington and Judith White. New York: Monthly Review Press, 1972.
Clay, G. A. *Economic Expansion and Social Change 1500-1700.* Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
Croot, Patricia and Parker, David. 'Agrarian Class Structure and Economic Development.' *Past and Present,* 78, 1978. s. 37-46.
Dobb, Maurice. *Studies in the Development of Capitalism.* New York: International Publishers,1963.
— 'A Reply.' *The Transition From Feudalism to Capitalism,* içinde, yayına hazırlayan; Rodney Hilton. London: Verso, 1978. s. 57-67.
Draper, Hal. *Karl Marx's Theory of Revolution: State and Bureaucracy* Cilt 1. New York: Monthly Review Press, 1977.
— Karl Marx's *Theory of Revolution: The Politics of Social Classes* Cilt 2. New York: Monthly Review Press, 1978.
Droz, Jacques. *Europe Between Revolutions* 1815-1848. London: Fontana Press, 1985.
Dyson, Kenneth. *The State Tradition in Western Europe.* Oxford: Martin Robertson, 1980.
Engels, Frederick. *The Role of Force in History.* New York: International Publishers, 1968.

— *Anti-Dühring*. Moskova. Progress Publishers, 1954.
— *The Origins of the Family, Private Property and the State*. Moskova. Progress Publishers, 1977.
Fulbrook, Mary and Skocpol, Theda. 'Destined Pathways: The Historical Sociology of Perry Anderson.' *Vision and Method in Historical Sociology*, içinde yayına hazırlayan, Theda Skocpol. New York: Cambridge University Press, 1984.
George, C. H. 'The Origins of Capitalism: A Marxist Epitome and A Critique of Immanuel Wallerstein's Modern World System.' *Marxist Perspectives* 3, 1980. s. 71-100.
Grenville, J. A. S. *Europe Reshaped* 1848-1878. London: Fontana Books, 1976.
Gunder Frank, Andre. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press, 1969.
— *World Accumulation* 1492-1789. New York: Monthly Review Press, 1978.
Gourevitch, Peter. 'The International System and Regime Formation.' *Comparative Politics* Cilt 10, 1978. s. 419-38.
Hegel, G. W. F. *The Philosophy of Right*, yayına hazırlayan; T M. Knox. Oxford: Oxford University Press, 1952.
Hechter, Michael. 'Lineages of the Capitalist State.' *American Journal of Sociology* Cilt 82, sayı 5, s. 1057-85.
Hilton, Rodney, ed. *The Transition From Feudalism to Capitalism*. London: Verso, 1978.
Hilton, Rodney. *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising* of 1381. London: Methuen, 1973.
— *The English Peasantry in the Later Middle Ages*. Oxford: Oxford University Press,1975.
— 'A Crisis of Feudalism.' *Past and Present* 78,1980.
— 'Feudalism in Europe: Problems for Historical Materialists.' *New Left* Review,147,1984.
Hill, Christopher. *Reformation to Industrial Revolution*. Harmondsworth: Penguin Books,1969.
— *The Century of Revolution 1603-1714*. London: Sphere Books,1973.
Hobsbawm, Eric. 'The Crisis of the Seventeenth Century.' *Crisis in Europe* 1560-1660. içinde, yayına hazırlayan; Trevor Aston. London: Routledge & Kegan Paul, 1965.
— *The Age of Revolution*. London: Abacus,1977.
— *The Age of Capital*. London: Abacus,1977.
— *Industry and Empire*. Harmondsworth: Penguin Books,1983.
Holton, Robert J. 'Marxist Theories of Social Change and the Transition From Feudalism to Capitalism.' *Theory and Society* Cilt 10, 1981. s. 854-62.
Hindess, Barry and Hirst, Paul. *Pre-Capitalist Modes of Production*. London: Routledge & Kegan Paul,1975.
Hussain, Athar and Tribe, Keith. *Marxism and the Agrarian Question*. 2 Cilt London: Macmillan, 1981.
Hussain, Athar *et al.* Marx's *Capital and Capitalism Today*. London: Routledge & Kegan Paul, 1977.
Jessop, Bob. *The Capitalist State*. Oxford: Martin Robertson,1982.
Jones, Gareth Stedman. 'Society and Politics at the Beginning of the World Economy.' *Cambridge Journal of Economics* 1,1977. s. 77-92.
Kiernan, Victor. *State and Society in Europe* 1550-1650. New York: St. Martin's Press, 1980.
Kindelberger, Charles. *A Financial History of Western Europe*. London: George Allen ve Unwin, 1984.
Kula, Witold. *An Economic Theory of the Feudal System*. London: Verso,1976.
Laclau, Ernesto. *Politics and Ideology in Marxist Theory*. London: Verso,1979.
Landes, David. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1760 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
Lenin, V. I. *The Development of Capitalism in Russia*. Moskova: Progress Publishers, 1977.

Lis, C. and Soly, H. *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe.* New Jersey: Humanities Press, 1979.
Mair, Charles. *Recasting Bourgeois Europe.* Princeton: Princeton University Press, 1975.
Marx, Karl. *Capital* 3. cilt. Moscow: Vintage Books 1977.
— *Theories of Surplus-Value.* Moskova: Progress Publishers, 1977.
— *The German Ideology.* New York: International Publishers, 1974.
— *The Grundrisse.* Harmondsworth: Penguin Books, 1973.
— 'Russia's Pattern of Development.' *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy,* içinde, yayına hazırlayan; Lewis S. Feuer. New York: Doubleday, 1959. s. 438-40.
— 'A Contribution to the Critique of Political Economy.' Marx *and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy,* içinde, yayına hazırlayan; Lewis S. Feuer. New York: Doubleday, 1959. s. 42-7.
— *The Poverty of Philosophy.* Moskova: Progress Publishers, 1975.
— 'The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte.' *Surveys From Exile,* içinde, yayına hazırlayan; David Fernbach. Harmondsworth: Penguin Books, 1977. s. 143-225.
— 'The Class Struggles in France 1848 to 1850.' içinde, yayına hazırlayan; *Surveys From* Exile, içinde, yayına hazırlayan; David Fernbach. Harmondsworth: Penguin Books, 1977. s. 35-142.
Yayına hazırlayan; Mathias, Peter ve Postan, M.M., *The Cambridge Economic History of Europe: The Industrial Economies* Cilt VII. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
Mayer, Arno. *The Persistence of the Old Regime.* New York: Pantheon Books, 1981.
McNally, David. *Political Economy and the Rise of Capitalism: A Reinterpretation.* Berkeley: University of California Press, 1988.
Merrington, John. 'Town and Country in the Transition to Capitalism.' The *Transition From Feudalism to Capitalism,* içinde, yayına hazırlayan; Rodney Hilton. London: Verso, 1978. s. 170-95.
Moore, Barrington. *The Social Origins of Dictatorship and Democracy.* Boston: Beacon Press, 1966.
Nell, E. J. *Growth, Profits and Property.* Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
Polanyi, Karl. *The Great Transformation.* Boston: Beacon Press, 1957.
Pirenne, Henri. *Medieval Cities.* New York: Doubleday Anchor Books, 1956.
— *Economic and Social History of Medieval Europe.* London: Routledge & Kegan Paul, 1978.
Postan, Michael. *The Medieval Economy and Society.* London: Penguin Books, 1975.
Poulantzas, Nicos. *Political Power and Social Classes.* London: Verso, 1978.
Rosdolsky, Roman. *The Making of Marx's Capital.* London: Pluto Press, 1977.
Rude, George. *Revolutionary Europe* 1783-1815. New York: Meridian Books, 1964.
— *Ideology and Popular Protest.* New York: Pantheon Books,1980.
Sayer, Derck. *Marx's Method: Ideology, Science and Critique in 'Capital'.* Brighton: Harvester Press,1983.
Supple, Barry. 'The State and the Industrial Revolution 1700-1914.' *The Fontana Economic History of Europe.* içinde yayına hazırlayan; Carlo M. Cipolla. London: Fontana, 1973. s. 301-57.
Skocpol, Theda. *States and Social Revolutions.* Cambridge: Cambridge University Press,1979.
— 'Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique.' *American Journal of Sociology* Cilt 82, 5, 1977. s. 1075-90.
— veTrimberger, Kay. 'Revolutions and the World-Historical Development of Capitalism.' *Berkeley Journal of Sociology* 22, 1977-8. s. 101-13.
— 'A Critical Review of Barrington Moore's Social Origins of Dictatorship and Democracy.' *Politics and Society* Cilt 4, I, 1973. s. 1-34.
Sweezy, Paul. 'A Critique.' *The Transition From Feudalism to Capitalism,* içinde, yayına hazır-

layan; Rodney Hilton. London: Verso, 1978. s. 33-56.
Takahashi, Kahachiro. 'A Contribution to the Discussion.' *The Transition From Feudalism to Capitalism*. içinde, London: Verso,1978.
Taylor, John G. *From Modernization to Modes of Production*. London: Macmillan, 1979.
Yayına hazırlayan Tilly, Charles., *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975.
Therborn, Goran. *What Does The Ruling Class Do When It Rules?* London: Verso, 1978.
Tribe, Keith. *Genealogies of Capitalism*. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press, 1981.
Williams, E. N. *The Ancien Regime In Europe*. Harmondsworth: Penguin Books, 1972.
Wallerstein, Immanuel. *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* Cilt I. New York: Academic Press, 1974.
— *The Modern World System*. Cilt 2. New York: Academic Press, 1976.
— 'The Rise and Future Demise of the Capitalist World System: Concepts for Comparative Analysis.' *Comparative Studies in Society and History* 4, 1974. s. 387-415.
— *Historical Capitalism*. London: Verso, 1983.
Watts, Sheldon. *A Social History of Western Europe* 1450-1720. London: Hutchinson, 1984.
Weber, Max. *Economy and Society*, yayına hazırlayan; G. Roth and C. Wittich. New York: Bedminster Books, 1968.
Wood, Ellen Meiksens. 'The Separation of the Economic and the Political in Capitalism.' *New Left Review* 127, 1981. s. 66-95.

Fransa

Aminzade, Ronald. 'Reinterpreting Capitalist Industrialization: A Study of Nineteenth Century France.' *Social History*. Cilt 9, 3, 1984. s. 329-50.
Behrens, C.B.A. *The Ancien Régime*. London: Harcourt and Brace, 1967.
Bergeron, Louis. *France Under Napoleon*. İngilizceye çeviren R.R. Palmer. Princeton: Princeton University Press, 1981.
Bloch, Marc. *French Rural History*, İngilizceye çeviren Janet Sondheimer. London: Routledge & Regan Paul, 1966.
Bois, Guy. *Crise du Feodalisme*. Paris: Presses de la Fondation Nationale Des Sciences Politiques, 1976.
Bois, Paul. *Paysans de l'Ouest*. Paris: Mouton,1960.
Bosher, John. *French Finances* 1770-1795: *From Business to Bureaucracy*. Cambridge: Cambridge University Press,1970.
Bury, J. P. T. *Napoleon III and the Second Empire*. New York: Harper and Row, 1964.
Callinicos, Alex. 'Bourgeois Revolutions and Historical Materialism.' *International Socialism*. sayı 43, 1989, s. 143.
Carlisle, Robert B. 'Saint-Simonian Radicalism: A Definition and a Direction.' *French Historical Studies*. Cilt 5, sayı 4, 1968. s. 430-45.
Church, Clive. *Revolution and* Red Tape: *The French Ministerial Bureaucracy* 1770-1850. Oxford: Oxford University Press, 1981.
— *Europe in* 1830: *Revolution and Political Change*. London: George Allen and Unwin, 1983.
— 'The Social Basis of the French Central Bureaucracy Under the Directory 1795-1799.' *Past and Present* 36, 1967. s. 59-72.
— 'In Search of the Directory.' *French Government and Society* 1500-1850, içinde,yayına hazırlayan; J. F. Bosher. London: Athlone Press, 1973.
Clapham, J. H. *Economic Development in France and Germany*. Cambridge: Cambridge Uni-

versity Press, 1963.
Clout, Hugh D. *The Land of France 1815-1914*. London: George Allen and Unwin, 1983.
Cobban, Alfred. A *History of Modern France* 1789-1871. Harmondsworth: Penguin Books, 1965.
— *The Social Interpretation of the French Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press,1968.
Comninel, George C. *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*. London: Verso, 1987.
De Tocqueville, Alexis. *The Old Regime and the French Revolution*, İngilizceye çeviren Stuart Gilbert. New York: Anchor Books, 1955.
Doyle, William. 'Was There An Aristocratic Reaction in Pre-Revolutionary France?' *French Society and the Revolution*, içinde yayına hazırlayan; Douglas Johnson. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
— *Origins of the French Revolution*. New York: Oxford University Press, 1980.
Dupeux, Georges. *French Society* 1789-1970, İngilizceye çeviren; Peter Wait. London: Methuen, 1976.
Ellis, Geoffrey. 'The "Marxist Interpretation" of the French Revolution.' *English Historical Review*, Cilt 9, 367, 1978. s. 353-76.
Farmer, Paul. 'The Second Empire in France.' *The New Cambridge Modern History* Cilt 10. yayına hazırlayan; J. P. T. Bury. Cambridge: Cambridge University Press, 1960.
Fisher, H. A. L. *Bonapartism*. Oxford: Oxford University Press; 1961.
Forster, Robert. *The Nobility of Toulouse*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1960.
— 'Survival of the Nobility During the French Revolution.' *French Society and the Revolution* içinde, yayına hazırlayan; Douglas Johnson. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. s. 130-52.
— and Ranum, Orest. *Rural Society in France*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1977.
Fox-Genovese, Elizabeth and Genovese, Eugene. *The Fruits of Merchant Capital*. New York: Monthly Review Press, 1983.
Furet, François. *Interpreting the French Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
Goubert, Pierre. *The Ancien Régime*. İngilizceye çeviren; Steve Cox. London: Weidenfeld and Nicolson, 1973.
— *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen*. İngilizceye çeviren, Ann Carter. New York: Vintage Books, 1970.
— 'The French Peasantry in the Seventeenth Century: A Regional Example.' Isser Woloch'un, yayına hazırladığı; *The Peasantry in the Old Regime*. içinde, New York: Robert Krieger Publishing, 1977.
Hampson, A *Social History of the French Revolution*. Toronto: University of Toronto Press, 1963.
Hobsbawm, Eric. 'The Making of a "Bourgeois Revolution"'. *Social Research* Cilt 56, sayı 1, 1989.
Hunt, David. 'Peasant Politics in the French Revolution.' *Social History*. Cilt 9, 3, 1984. s. 277-99.
Johnson, Christopher. 'The Revolution of 1830 in French Economic History.' 1830 In *France*. Yayına hazırlayan; John M. Merriman. New York: New Viewpoints, 1975.
Jones, P. M. *The Peasantry in the French: Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
Kemp, Tom. *Economic Forces in French History*. London: Dobson Books, 1971.
Lefebvre, Georges. *The French Revolution: From its Origins to* 1793. 2. Cilt, yayına hazırlayan; Elizabeth Moss Evanson. New York: Columbia University Press, 1962.

— *The Coming of the French Revolution.* İngilizceye çeviren; R. R. Palmer. Princeton: Princeton University Press, 1967.

Le Goff, T. J. A. *Vannes and Its Region: A Study of Town and Country in Eighteenth Century France.* Oxford: Oxford University Press, 1981.

Le Roy Ladurie, Emmanuel. *The Peasants of Languedoc,* İngilizceye çeviren; John Day. Urbana: University of Illinois Press, 1974.

Lublinskaya, A. D. *French Absolutism: The Crucial Phase* 1620-1629. Cambridge: Cambridge University Press, 1967.

Lucas, Colin. 'Nobles, Bourgeois and the Origins of the French Revolution.' *Past and Present* 60, 1973.

McGarr, Paul *et al. Marxism and the Great French Revolution.* Özel sayı, *International Socialism* 43, Haziran 1989.

Magraw, Roger. *France* 1815-1914.' *The Bourgeois Century.* Oxford: Fontana, 1983.

Mandrou, Robert. 'Porchnev, Mousnier and the Significance of Popular Uprisings.' *The Peasantry In the Old Regime,* içinde, İngilizceye çeviren; Linda Kimmel and Isser Woloch. New York: Robert Krieger Publishing, 1977.

Mousnier, Roland. 'The Financial *Officers* During the Fronde.' *France in Crisis* 1620-1675. içinde, yayına hazırlayan, P. J. Coveney. London: Macmillan, 1977. s. 136-68.

— 'Conjuncture and Circumstance in Popular Uprisings.' *The Peasantry In the Old Regime,* içinde İngilizceye çeviren ve yayına hazırlayan; Linda Kimmel ve Isser Woloch. New York: Robert Krieger Publishing, 1977.

Napoleon III, *Napoleonic Ideas,* yayına hazırlayan; Brison D. Gooch. New York: Harper Torchbooks, 1967.

Palmade, Guy. *French Capitalism in the Nineteenth Century.* Newton Abbot: David and Charles, 1972.

Parker, David. *The Making of French Absolutism.* London: Edward Arnold,1983.

— 'The Social Foundation of French Absolutism.' *Past and Present* 53, 1971. s. 67-89.

Pinkney, David. *The French Revolution* of 1830. Princeton: Princeton University Press, 1972.

— 'The Myth of the Revolution of 1830.' *A Fetschrift for Frederick B. Artz.* içinde, Durham, N.C.: Duke University Press, 1964.

Porchnev, Boris. 'The Bourgeoisie and Feudal-Absolutism in Seventeenth Century France.' *France in Crisis* 1620-1675, içinde, İngilizceye çeviren ve yayına hazırlayan P. J. Coveney. London: Macmillan, 1977. s. 103-35.

— 'Popular Uprisings in France Before the Fronde.' *In France In Crisis* I620- I675, içinde, İngilizceye çeviren ve yayına hazırlayan P. J. Coveney. London: Macmillan, 1977. s. 78-102.

Price, Roger. *The Economic Modernization of France 1730-1880.* London: Croom Helm, 1975.

Ratcliffe, Barrie M. 'Napoleon III and the Anglo-French Commercial Treaty of 1860: A Reconsideration.' *The Journal of European Economic History,* Cilt 2, 3, 1973. s. 582-613.

Salmon, J. H. M. *Society in Crisis: France in the Sixteenth Century.* London: Methuen, 1975.

— 'Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France.' *Past and Present* 37, 1967. s. 21-43.

Sewell, William. *Work and Revolution in France 1789-1848.* Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Skocpol, Theda. 'Reconsidering the French Revolution in World-Historical Perspective.' *Social Research* Cilt 56, 1, 1989.

Soboul, Albert. *The French Revolution* 1787-1799, İngilizceye çeviren; Alan Forrest and Colin Jones. New York: Vintage Books, 1974.

— 'Du feodalisme au capitalisme: la Revolution française et la problematique des vois de passage,' *La Pensee* 196, 1977.

— *The Sans-Culottes,* İngilizceye çeviren; Remy Inglis Hall. Princeton: Princeton

University Press, 1980.
Sutherland, D. M. G. *France* 1789-1815: *Revolution and Counter-revolution*. London: Fontana, 1985.
— *The* Chouans: *The Social Origins of Popular Counter-Revolution in Upper Brittany*. Oxford: Oxford University Press,1982.
Taylor, George V. 'Types of Capitalism in Eighteenth Century France.' *English Historical Review*, Cilt 79, Temmuz 1964. s. 479-97.
— 'The Paris Bourse on the Eve of the Revolution.' *American Historical Review*, Cilt 67, sayı 3, 1962. s. 951-77.
— 'Non-Capitalist Wealth and the Origins of the French Revolution.' *American Historical Review*, Cilt 72, sayı 2,1967. s. 469-96.
Vovelle, Michel. *The Fall of the French Monarchy* 1787-1792. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
Wallerstein, Immanuel. 'The French Revolution as a World-Historical Event.' *Social Research*, Cilt 56, sayı 1, 1989.
Weber, Eugen. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford: Stanford University Press, 1976.

Almanya

Anderson, Margaret ve Barkin, Kenneth. 'The Myth of the Puttkamer Purge and the Reality of Kulturkampf: Some Reflections on the Historiography of Imperial Germany.' *Journal of Modern History*, Cilt 54, sayı 4,1982. s. 617-85.
Benecke, G. *Society and Politics in Germany* 1500-1750. Toronto: University of Toronto Press, 1974.
Behrens, C. B. H. *Society, Government and Enlightenment: The Experience of Eighteenth Century France and Prussia*. London: Thames and Hudson, 1985.
Blackbourn, David and Eley, Geoff. *The Peculiarities of German History*. Oxford: Oxford University Press, 1984.
Blackbourn, David. 'The *Mittelstand in* German Society and Politics,1871-1914.' *Social History* 4, 1977. s. 409-33.
Blickle, Peter. 'Peasant Revolts in the German Empire in the Late Middle Ages.' *Social History*, Cilt 4, sayı 1, 1979. s. 223-39.
Bog, Igomar. 'Mercantilism in Germany.' *In Revisions in Mercantilism*, içinde, yayına hazırlayan D. C. Coleman. London: Methuen, 1969.
Bohme, Helmut. *An Introduction to the Social and Economic History of Germany*, İngilizceye çeviren; W. R. Lee. Oxford: Basil Blackwell, 1979.
Born, Karl Erich. 'Structural Changes in German Social and Economic Development at the End of the Nineteenth Century.' *Imperial Germany*, içinde, yayına hazırlayan James J. Sheehan. New York: New Viewpoints, 1976.
Braun, Rudolph. 'Taxation, Socio-Political Structure and State-Building: Great Britain and Brandenburg-Prussia.' *The Formation of National States in Western Europe*, içinde, yayına hazırlayan Charles Tilley. Princeton: Princeton University Press, 1975.
Caplan, Jane. ' "The Imaginary Universality of Particular Interests": the "Tradition" of the Civil Service in German History.' *Social History*, Cilt 4, sayı 2, 1979. s. 299-317.
Carsten, F. L. *The Origins of Prussia*. Oxford: Oxford University Press, 1954.
Catt, Cathleen. 'Farmers and Factory Workers: Rural Society In Germany, The Example of Maudach.' *The German Peasantry*, içinde, yayına hazırlayan Richard Evans. New York: St. Martin's Press, 1986.

Dahrendorf, Ralf. *Society and Democracy in Germany.* New York: Anchor, 1969.
Dickler, R. A. 'Organization and Change in Productivity in Eastern Prussia.' *European Peasants and Their Markets,* içinde, yayına hazırlayan, W. N. Parker and E. L. Jones. Princeton: Princeton University Press, 1975.
Dorn, W. L. 'The Prussian Bureaucracy in the Eighteenth Century.' *Political Science Quarterly,* 46, 1931; 47, 1932.
Eley, Geoff. 'Memories of Under-Development: Social History in Germany.' *Social History,* Ekim 1977. s. 785-91.
— 'Capitalism and the Wilhelmine State: Industrial Growth and Political Backwardness in Recent German Historiography,1890-1918.' *The Historical Journal,* Cilt 21, sayı 3, 1978. s. 737-50.
Evans, Richard, ed. *Society and Politics in Wilhelmine Germany.* London: Croom Helm,1978.
Evans, Richard. 'The Myth of Germany's Missing Revolution.' *New Left Review,* 149, 1985. s. 67-95.
Farr, Ian. ' "Tradition" and the Peasantry: On the Modern Historiography of Rural Germany.' *The German Peasantry,* içinde, yayına hazırlayan Richard Evans. New York: St Martin's Press, 1986.
Fletcher, Roger. 'Recent Developments in West German Historiography: The Bielefeld School and its Critics.' *German Studies Review,* Cilt 7, sayı 3, 1984. s. 451-80.
Gerschenkron, Alexander. *Bread and Democracy in Germany.* New York: Howard Fertig, 1966.
Gillis John R. *The Prussian Bureaucracy in Crisis* 1840-1866. Stanford: Stanford University Press, 1971.
— 'Aristocracy and Bureaucracy in Nineteenth Century Prucsia.' *Past and Present* 41, 1968. s. 105-29.
Hagen, William. 'How Mighty the *Junkers?* Peasant Rents and Seigneurial Profits in Sixteenth Century Brandenburg.' *Past and Present* 108, 1985. s. 80-116.
— 'The *Junkers* Faithless Servants: Peasant Insubordination and the Breakdown of Serfdom in Brandenburg-Prussia, 1763-1811.' *The German Peasantry,* içinde, yayına hazırlayan Richard Evans ve W. R. Lee. New York: St Martin's Press, 1986.
Hamerow, Theodore. *Restoration, Revolution and Reaction: Economics and Politics in Germany* 1815-71. Princeton: Princeton University Press, 1958.
— *The Social Foundations of German Unification: Ideas and Institutions 1858-1851.* Princeton: Princeton University Press, 1969.
Harnisch, Harrnut. 'Peasants and Markets: The Background to the Agrarian Reforms in Feudal Prussia East of the Elbe, 1760-1807.' *The German Peasantry,* içinde, yayına hazırlayan Richard Evans ve W R. Lee. New York: St Martin's Press, 1986.
Henderson, W O. *The Rise of German Industrial Power* 1834-1914. London: Temple Smith,1975.
— *The Zollverein.* Cambridge: Cambridge University Press,1939.
— *Studies in the Economic Policy of Frederick the* Great. London: Frank Cass, 1963.
Hintze, Qtto. 'Military Organization and the Organization of the State.' The *Historical Essays of Otto Hintze,* içinde, yayına hazırlayan; Felix Gilbert. New York: Oxford University Press, 1975.
Holborn, H. *A History of Modern Germany.* 2. Cilt. London: Eyre arnd Spottiswoode, 1966.
Hubatsch, Walther. *Frederick the Great: Absolutism and Administration.* London: Thames and Hudson, 1975.
Johnson, Hubert. *Frederick the Great and His Officials.* New Haven: Yale University Press, 1975.
Kehr, Eckart. *Economic Interest, Militarism, and Foreign Policy: Essays on German History.* Berkeley: University of California Press, 1977.
Kitchen, Martin. *The Political Economy of Germany* 1815-1914. London: Croom Helm, 1978.
Koch, H. W. *A History of Prussia.* London: Longman, 1978.

Kocha, Jurgen. 'Entrepreneurs and Managers in German Industrialization.' *The Cambridge Economic History of Europe*, Cilt 7, içinde, yayına hazırlayan; Feter Mathias ve M. M. Postan. Cambridge: Cambridge University Press, 1978. s. 492-555.
— 'Capitalism and Bureaucracy in German Industrialization Before 1914.' *Economic History Review*, Cilt 34, sayı 3, 1981. s. 453-68.
Lee, W. R. 'Tax Structure and Economic Growth in Germany 1750-1850.' *Journal of European Economic History*, Cilt 4, sayı 1, 1975. s. 153-78.
Ludtke, Alf. 'The Role of State Violence in the Period of Transition to Industrial Capitalism: The Example of Prussia from 1815 to 1848.' *Social History*, Cilt 4, sayı 2, 1979. s. 175-221.
Mitchell, Allan. 'Bonapartism as a Model for Bismarckian Politics.' *Journal of Modern History*, Cilt 49, sayı 2, 1977. s. 181-99.
Moeller, Robert G. 'The Kaiserreich Recast?: Continuity and Change in Modern German Historiography.' *Journal of Social History*, yaz, 1984. s. 655-83.
— 'Peasants and Tariffs in the Kaiserreich: How Backward Were the Bauern?' *Agricultural History* 55, 1981.
Perkins, J. A. 'The Agricultural Revolution in Germany 1850-1914.' *Journal of European Economic History*, Cilt 10, sayı 1, 1981. s. 71-118.
— 'Dualism in German Agrarian Historiography.' *Comparative Studies in Society and History* Cilt 28, sayı 2, 1986. s. 287-306.
Retallack, James. 'Social History with a Vengeance? Some Reactions to H.-U. Wehler's "Das Deutsche Kaiserreich".' *German Studies Review* Cilt 7, sayı 3, 1984. s. 423-450.
Rosenberg, Hans. Bureaucracy, *Aristocracy and Autocracy.· The Prussian Experience* 1660-1815. Boston: Beacon Press, 1966.
— 'Political and Social Consequences of the Great Depression of 1873-1896 in Central Europe.' *The Economic History Review*, Cilt 13, sayı 1-2, 1943. s. 58-73.
— 'The Rise of the *Junkers in* Brandenburg-Prussia, 1410-1618.' *American Historical Review* 49, 1943. s. 1-22, 228-42.
Sagara, Eda. A *Social History of Germany*. London: Methuen, 1977.
Sheehan, James J. *German Liberalism in The Nineteenth Century*. Chicago: University of Chicago Press, 1978.
Tilley, R. H. 'Capital Formation in Germany in the Nineteenth Century.' *The Cambridge Economic History of Europe*, Cilt 7, içinde, yayına hazırlayan; Peter Mathias ve M.M. Postan. Cambridge: Cambridge University Press, 1978. s. 382-429.
Veblen, T. *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. London: Macmillan, 1939.
Wehler, Hans-Ulrich. *The German Empire 1871-1918*, İngilizceye çeviren; Kim Traynor. New Hampshire: Berg Publishers, 1985.
Wunder, Heide. 'Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany.' *Past and Present* 78, 1978. s. 47-55.

İngiltere

Anderson, Perry. 'Origins of the Present Crisis.' *New Left Review* 23, 1964. s. 26-52.
— 'Socialism and Pseudo-Empiricism.' *New Left Review* 35, 1966. s. 2-42.
— 'Components of the National Culture.' *New Left Review*, 50, 1968.
— 'Figures of Descent.' *New Left* Review, 161, 1987. s. 20-76.
Ashton, T. S. *An Economic History of England· The l8th Century*. New York: Barnes ve Noble, 1954.
Barker, Colin ve Nicholls, David *et al. The Development of British Capitalist Society: A Marxist Debate*. Northern Marxist Historians Group. Manchester, 1988.

Bindhoff, S. T. *Tudor England.* Harmondsworth: Penguin Books, 1950.
Brooks, Colin. 'Public Finance and Political Stability: The Administration of the Land Tax, 1688-1720.' *The Historical Journal* Cilt 17, sayı 2, 1974. s. 281-300.
Callinicos, Alex. 'Exception or Symptom? The British Crisis and the World System.' *New Left Review* 169, Mayıs-Haziran, 1988.
Campbell, Mildred. *The English Yeoman.* London: Merlin Press, 1942.
Chambers, J. D. and Mingay, G. E. *The Agricultural Revolution* 1750-1850. London: Batsford, 1966.
Corrigan, Philip and Sayer, Derek. *The Great Arch: English State Formation as* Cultural *Revolution.* Oxford: Basil Blackwell,1985.
Day, Christopher. 'A Redistribution of Incomes in Fifteenth Century England.' *In Peasants, Knights ve Heretics.* içinde, yayına hazırlayan;Rodney Hilton. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. s. 192-215.
Dickson, P. G. M. ve Sparling, J. 'War Finance,1689-1714.' *The New Cambridge Modern History.* içinde, yayına hazırlayan; J. S. Bromley. Cambridge: Cambridge University Press, 1975. s. 284-315.
Elton, G. R. *England Under the Tudors.* 2. baskı, London: Methuen, 1974.
Habakkuk, H. J. 'English Landownership,1680-1740.' *Economic History Review,* Cilt 9, 1940. s. 2-17.
Hay, Douglas. 'Property, Authority and Criminal Law.' *Albions Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth Century England,* içinde, yayına hazırlayan; D. Hay *et al.* New York: Pantheon Books, 1975.
Higgins, J. P. P. ve Pollard, Sydney. *Aspects of Capital Investment in Great Britain* 1750-1850. London: Methuen, 1971.
Hilton, Rodney. *The Decline of Feudalism in Medieval England.* London: Macmillan, 1969.
— *The Economic Development of Some Leicestershire Estates in the Fourteenth and Fifteenth Centuries.* Oxford: Oxford University Press, 1947.
Hill, Christopher. *Intellectual Origins of the English Revolution.* London: Granada, 1972.
Hobsbawm, Eric, and Rude, George. *Captain Swing: A Social History of the Great English Agricultural Rising of 1830.* New York: W. W. Norton, 1975.
Hughes, Edward. *Studies in Administration and Finance* 1528-1825. Manchester: Manchester University Press, 1934.
John, A. H. 'Aspects of English Economic Growth in the First Half of the Eighteenth Century.' *Economica,* 28, 1961. s. 176-90.
Johnson, Richard. 'Barrington Moore, Perry Anderson and English Social Development.' In *Culture, Media and Language,* yayına hazırlayan; Stuart Hall. London: Hutchinson, 1984. s. 48-70.
Yayına hazırlayan; Jones, A. H. *Agriculture and Economic Growth in England* 1650-1815. London: Methuen, 1967.
— 'Agriculture and the Origins of Industry.' *Past and Present* 40, 1968. s. 58-71.
Kennedy, William. *English Taxation* 1640-1799. London: G. Bell and Sons, 1913.
Kerridge, Eric. 'The Movement of Rent, 1540-1640.' *Economic History Review,* 2. baskı 6, 1953. s. 16-34.
Lazonick, William. 'Karl Marx and Enclosures in England.' *The Review of Radical Political Economics* Cilt 6, sayı 2, 1974. s. 1-58.
Leys, Colin. *Politics in Britain.* London: Heinemann, 1983.
— 'The Formation of British Capital.' *New Left Review* 160, 1986. s. 114-20.
Mann, Michael. *States, Wars and Capitalism.* Oxford: Basil Blackwell, 1988.
Manning, Brian. *The English People and the English Revolution.* Harmondsworth: Penguin Books, 1978.

— 'Class and Revolution in Seventeenth Century England.' *International Socialism* 38, 1988.
Mingay, Gordon. *English Landed Society in the Eighteenth Century.* London: Routledge & Kegan Paul, 1963.
— 'The Size of Farms in the Eighteenth Century.' *Economic History Review,* 2. baskı, 14, 1961-2. s. 469-88.
Nairn, Tom. 'The British Political Elite.' *New Left Review* 23, 1964. s. 19-25.
— 'The English Working Class.' *New Left Review* 24, 1964.
— 'The Anatomy of the Labour Party.' *New Left Review,* 27-8. 1964. s. 38-65.
— 'The British Meridian.' *New Left Review* 60, 1970.
— 'The Twilight of the British State.' *The Break-Up of Britain.* içinde, London: Verso, 1977. s. 1 1-91.
Neld, Keith. 'A Symptomatic Dispute? Notes on the Relation Between Marxian Theory and Historical Practice in Britain.' *Social Research,* Cilt 47, sayı 3, 1980. s. 479-506.
Porter, Roy. *English Society in the Eighteenth Century.* Harmondsworth: Pelican, 1982.
Plumb, J. H. *The Growth of Political* Stability,. Loadon: Macmilian, 1967.
Rogers, Nicholas. 'Money, Land and Lineage: the Big Bourgeoisie of Hanoverian London.' *Social History* Cilt 4, sayı 3, 1979. s. 437-54.
Saville, John. 'Primitive Accumulation and Early Industrialization in Britain.' *The Socialist Register,* içinde, yayına hazırlayan; Ralph Miliband ve John Saville. 1969. s. 247-71.
Smart, K. W. *Sale of Offices in the Seventeenth Century.* Utrecht: HES Publishers, 1980.
Speck, W. A. *Stability and Strife: England 1714-1760.* London: Edward Arnold, 1977.
— 'Conflict in Society.' In *Britain after the Glorious Revolution,* ed. Geoffrey Holmes. London: Macmillan, 1969. s. 135-54.
Stone, Lawrence. *The Causes of the English Revolution.* New York: Harper ve Row, 1972.
— *The Crisis of the Aristocracy* 1558-1641. Abridged edn. Oxford: Oxford University Press, 1967.
Tawney, R. H. *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century.* New York: Harper ve Row, 1967.
Thirsk, Joan. *Economic Policy and Projects.* Oxford: Oxford University Press, 1978.
Thompson, E. P. *Whigs and* Hunters. London: Penguin Books, 1977.
— 'Eighteenth Century English Society: Class Struggle without Class?' *Social History* Cilt 3, sayı 2,1978. s. 133-65.
— 'Patrician Society, Plebian Culture.' *Journal of Social History,* Summer 1974. s. 382-405.
— 'The Peculiarities of the English.' *Socialist* Register,1965. s. 311-62.
Ward, William Reginald. *The English Land* Tax in *the Eighteenth Century.* Oxford: Oxford University Press, 1953.
Weiner, Martin. *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit* 1850-1980. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
Willman, Robert. 'The Origins of "Whig" and "Tory" in English Political Language.' *The Historical Journal* Cilt 17, sayı 2, 1974. s. 247-64.
Zagorin, Perez. 'The Social Interpretation of the English Revolution in England.' *Social Change and Revolution in England 1540-1640,* içinde, yayına hazırlayan;. Lawrence Stone. London: Longman, 1965.

Dizin

Allgemeine Landrecht 156, 168.
Alman Liberalizmi 8, 171, 182, 221.
Alman İdeolojisi 120, 121.
Almanya 7, 9, 14, 24, 46, 53, 129, 132-136, 138-140, 143, 149, 151, 162, 173, 181-185, 187, 188, 193-195, 197, 198, 201, 202, 215, 223.
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 85.
Anderson, Margaret 185.
Anderson, Perry 8, 15, 37, 47, 58, 59, 60-69, 75, 76, 130, 132, 136, 141-143, 145, 147, 150, 188, 206, 208-217, 220, 222.
artık değer 19, 42.
Avusturya-Macaristan 24.

Bakan, Abigail 42.
Balibar, Etienne 36.
Banaji, Jairus 19, 20, 29, 30, 39, 42, 43.
Barker, Colin 9, 40, 124, 190, 215.
Barkin, Kenneth 185.
Batı Avrupa 9, 19, 23, 25, 29, 30, 39, 59, 61, 62, 65, 142, 175.
Behrens, C. B. H. 151-153, 155, 157, 160.
Benecke, G. 134-136, 142.
Bergeron, Louis 100, 101.
birikim 14, 31, 32, 48, 49, 50, 54, 55-58, 61, 70, 77, 78, 86, 89, 100, 104, 110, 125, 128, 145, 148, 151, 161, 184, 188, 192, 203-205, 216.
Birinci Dünya Savaşı 214, 216.
Birinci İmparatorluk 101, 105.
Birleşik Eyaletler 163.
Bismarck 8, 14, 130, 132, 179, 185, 187, 222.
Bismarkçı 180-184, 215.
Bizans 31.
Blackbourn, David 14, 88, 129, 131, 169, 180, 182, 183, 185, 218.
Bloch, Marc 65.
Blum, Jerome 136, 156, 158, 161-163.
Bois, Guy 57, 58, 96.
Bonapartist 63, 112-120, 183, 221.
Bonapartist Devlet 7, 112.
Bonapartist devlet 63, 113-118, 120, 221.
Bonapartizm 7, 62, 64, 75, 112, 113, 117, 118, 123, 181, 182, 183.
Braudel, Fernand 17, 20, 32.
Braun, Rudolph 143, 145, 151, 168, 169.
Brenner, Robert 9, 13, 26, 27, 29, 30, 32, 44, 52, 53-56, 57-59, 61, 62, 75-77, 98, 135, 136, 138, 139, 140, 184, 188, 195, 197.
Brooks, Colin 195-199.
burjuva 8, 11-14, 34, 40, 61, 66, 71, 74-76, 78, 84-97, 99-105, 109-121, 123-124, 127, 130-133, 145-155, 166, 168, 170-174, 176-185, 188, 193-195, 199, 201, 211-222.
burjuva devrimi 8, 11, 12, 14, 15, 60, 87-90, 94, 95, 110, 116, 117, 121, 125, 131, 132, 171, 173, 179, 180, 194, 212, 220, 221.
burjuva kültürü 89.
bürokrasi 100, 101, 105, 112, 115-118, 124, 132, 133, 147, 149-157, 160, 165, 166-172, 174, 178, 179, 185, 199, 201, 205, 209, 213, 215, 221.
Büyük Britanya 143.

Callinicos, Alex 12, 35, 88, 131, 219, 221.
Carsten, F. L. 132, 133, 137, 139, 140, 142, 143, 145, 147.
çekme/sızdırma 76, 86.

I. Charles, İngiltere Kralı 193, 195.
Church, Clive 99, 100, 103, 104, 111, 218.
Çin 21.
çitleme 55, 57, 58, 74, 96, 98, 99, 110, 205, 207.
Clarke, Simon 35, 36, 37.
Cobban, Alfred 12.
Cobden-Chevalier Anlaşması 113, 119.
Colbert, Jean Baptiste 72.
Colletti, Lucio 33.
Comninel, George 9, 13, 90-92, 116, 117-123, 125, 126.
Corrigan, Philip 60, 194, 200, 201, 203, 205.
Cromwell, Oliver 217.

Dahlman, Frederich 176.
Dahrendorf, Ralf 129, 131.
Danton, Georges Jacques 94.
değişim 14, 17, 18, 21, 23, 29-33, 36, 38, 40, 44, 50, 57, 70, 80, 83, 89, 93, 111, 122, 150, 179, 181, 192, 205, 219, 220.
demokrasi 13, 90, 93, 130, 172, 176.
devlet 7, 8, 9, 13, 14, 17, 21-27, 30, 31, 41, 43, 44, 47, 48, 51, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 68, 69, 70-82, 85, 86, 87-92, 94-96, 99-106, 109, 111, 112-128, 130, 132, 133, 136, 137, 141-158, 160,-191, 195, 200-223.
devrim 11-15, 34, 45, 57, 58, 60, 61, 72-74, 78, 79, 81, 82, 84, 85-118, 120-128, 131-133, 147, 161, 163, 169, 172-174, 177, 178-183, 193-195, 201, 211-217, 220-222.
1830 Devrimi 104, 108, 117.
1848 Devrimi 172, 174.
Dobb, Maurice 20, 39, 42, 44, 45, 51, 52-54, 62.
Doğu Avrupa 13, 20, 22, 25, 28.
Draper, Hall 75, 110-112, 114, 130, 131, 166, 172, 178, 179.
dünya ekonomi 21-23, 25, 38, 87, 124, 128, 171, 179, 188, 217, 221-223.
dünya imparatorluğu 21.
dünya sistemleri 21, 24, 25, 27, 124, 221.
Düzleyiciler hareketi 217.

eşitsiz 14, 23, 24, 29, 184, 187, 221.
ekonomi 12, 17-43, 48-50, 53-62, 64, 65, 72-79, 84-88, 92, 94, 95-98, 103, 104, 106, 107, 109, 110-120, 123-128, 132, 135, 138, 140-145, 148, 149-156, 161-165-175, 179, 181, 182, 186, 188, 190, 192, 197, 199, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 211, 213, 215, 217, 218-223.
Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı 33.
ekonomik ilişki 20, 38, 41, 61, 199.
Eley, Geoff 9, 14, 88, 129, 131, 170-173, 177, 179, 180, 182, 183, 184, 218.
emek 19, 20, 22, 23, 25, 27, 28, 31-43, 47, 52, 53, 58, 66, 82, 99, 106-108, 110, 111, 122, 133, 134, 138-142, 160-164, 187, 190, 194, 199, 201, 206, 207, 217-219, 223.
Engels, Friedrich 33, 36, 112, 113, 120, 127, 130-132, 166, 168, 178-180, 182.

fabrika sistemi 82.
Felsefenin Sefaleti 33, 34, 208.
feodal 7, 13, 17-21, 28, 30,-33, 34, 38, 39, 40, 44-51, 53, 54-63, 65-69, 75-80, 82, 86, 90, 94, 96, 98, 105, 118, 121, 133-136, 138, 139, 147, 148, 149, 156, 157, 165, 168, 172, 174, 176, 180-185, 190, 200, 201, 208, 215, 217.
feodal üretim 19, 38, 45, 80.
feodalizm 19, 38, 45, 59, 69, 75, 76, 77, 177, 178, 183.
I. Francis, Fransa Kralı 70.
Frank 20, 29, 30, 32, 38, 101, 103, 104, 136, 174, 176, 177.
Frank, Andre Gunder 17.
Fransa 7, 9, 14, 20, 21, 24, 50, 55, 56, 58, 60-80, 82, 84, 85, 86-89, 91-99, 101, 105, 106, 107, 109-120, 123-128, 130, 131, 138, 145-148, 153, 154, 172, 174, 189, 190, 191, 196, 197, 199, 201-203, 209, 213, 214, 216, 220, 222, 223.
Fransa'da Sınıf Mücadeleleri 110, 114, 115.
Fransız Devrimi 9, 12, 14, 60, 74, 76, 78, 81, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 93-95, 97, 109, 121, 123-127, 132, 163, 167, 174, 211, 212, 213, 215, 221.
Fransız Monarşisi 80, 85.
Frederick William 146-154, 176, 177.
Frederick William (Büyük Elektör) 144.
I. Frederick Prusya Kralı 148, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 160, 162.

II. Frederick, (Büyük) Prusya Kralı 151, 153, 156, 160, 162, 221.
IV. Frederick 176, 177.
Fronde İsyanı 69, 70, 71, 72.
Furet François 12, 74-76, 80, 81, 87, 88.

geçim 32, 46-48, 67, 73, 97, 98, 104, 112, 175.
Genovese, Elizabeth 89.
Genovese, Eugene 89.
Gillis, John R. 178.
Goldbeck, Heinrich von 160.
Goubert, Pierre 73.
Gourevitch, Peter 24.
Grundrisse 30, 31, 35, 39, 40, 81.

Hagen, William 140, 141.
Hamerow, Theodore 131, 171.
Harnisch, Harmut 139, 140, 158, 159, 160.
Hay, Douglas 204, 206, 208.
Hegel, G. W. F. 166.
IV. Henry, İngiltere Kralı 67.
Hill, Cristopher 195, 197.
Hilton, Rodney 20, 31, 45, 46, 49.
Hintze, Otto 166, 168.
Hobsbawm, Eric 88, 90, 94, 206.
Hollanda 24, 80, 180.
Holton, Robert 61.
Hughes, Edward 196, 198, 200.
hukuk 43, 44, 59-61, 68, 79, 92, 103, 128, 137, 148, 156, 166, 167, 171, 177, 194, 196, 207, 208.
Hukuk Felsefesi 167.
Hussain, Athar 150, 161, 163, 184.

iç savaş 91, 195.
İkinci İmparatorluk 7, 75, 112, 118, 119, 222.
ilkel 32, 50, 55, 56, 72, 76, 77, 82, 105, 110, 126, 149, 161.
İngiliz 12-15, 45, 47, 48, 55-61, 67, 74, 79, 85, 86, 97, 110, 111, 118, 131, 132, 157, 161, 162, 163, 172-176, 180, 189, 190, 191, 195, 197, 199, 200, 201-220, 223.
İngiliz Devrimi 12, 15, 45, 57, 72, 161, 190, 195, 211-215, 217, 220.
İngiltere 8, 9, 13, 14, 19, 20, 21, 24, 39, 44, 45, 47-50, 53-58, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 69, 71-73, 79, 81, 84, 95-99, 106, 108, 110-113, 125, 157, 161, 162, 163, 190, 192, 193, 197, 198-205, 208-223.
İskoçya 193.
İspanya 24.
İspanyol Amerikası 22.
İsveç 24.
İsviçre 80, 108.
işbölümü 21, 22, 24, 38, 45, 63, 114, 120.
işçi sınıfı 108-120, 174, 180, 218, 219.
İtalya 20, 31, 132, 180, 215.

I. James, İngiltere Kralı 193.

Japonya 132.
Johnson, Christopher 117, 118, 153, 155, 157, 209, 215.
Jones, P. M. 78, 96, 98, 171.
Junker 25, 140, 143, 150, 161, 162, 169, 178, 180, 182, 184, 187.

Kapital 13, 21, 36, 39, 44, 48, 49, 58, 59, 80, 92, 103, 105, 119, 168, 170, 173, 188, 189, 190, 201, 205, 217, 222.
kapitalist gelişme 14, 26, 29, 30, 32, 38, 58, 59, 61, 89, 95, 105, 107, 112, 113, 119, 127, 128, 163, 187, 197, 202, 211, 213.
kapitalist tanım 50.
kapitalizm 8, 13, 20, 21, 23, 30, 38, 40, 41, 44, 50, 53, 56, 57, 62, 79, 86, 95, 111-119, 123-128, 158, 164, 166, 168, 171, 172, 175, 183, 184, 187, 188, 201, 202, 205, 208, 211, 213, 218, 220.
Kara Veba 51.
Kehr, Eckart 164-166, 168, 176, 178, 180, 185.
Koch, H. W. 143, 146-150, 157, 167, 181.
köle 22, 41, 42, 137, 158, 159.
köylü isyanları 160.
köylü üretimi 46.
köylülük 19, 46-51, 53, 54, 65, 66, 67-69, 96, 97, 115, 118, 133, 135, 136, 151, 152, 158, 159, 170, 177, 199, 213.
Kula, Witold 19, 20, 27, 28, 30.
Kutsal Roma İmparatorluğu 144.

Laclau, Ernesto 37, 38, 42, 43, 54, 62.
L'Artisan 108.
Le Peuple 108.
Leys, Colin 211.

liberalizm 171, 172, 174.
Louis Bonaparte 63.
XIV. Louis, Fransa Kralı 72, 73, 199.
XV. Louis, Fransa Kralı 103.
Lucas, Colin 76, 83, 84, 90.
Ludtke, Alf 166-170.

mal 106, 194, 200, 201.
maliye 81, 84, 101, 151, 199.
Mann, Michael 194, 210.
Manning, Brain 194.
Marksizm 11, 12, 13, 26, 33, 37, 57, 61, 124.
Marx Karl 12, 30-36, 37, 39-42, 49, 50, 62, 63, 64, 75, 81, 86, 107, 110, 111-126, 128, 131, 132, 161, 167, 168, 174, 213, 217, 221.
Mayer, Arno 211, 214.
meta 32, 36, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 65.
Mill, John Stuart 34, 35.
Mitchell, Alan 182.
monarşi 23, 69, 72, 75, 80, 82, 85, 90, 93, 95, 103, 105, 114, 117, 125, 131, 143, 148, 162, 165, 174, 176, 190, 192, 197, 213, 215, 217.
Moore 71, 96, 129, 131, 209.
mülkiyet 27, 33, 43, 48, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 67, 68, 69, 73, 74, 77, 79, 96, 97, 105, 106, 109, 112, 115, 117, 120, 124, 126, 127, 128, 145, 159, 160, 161, 163, 168, 169, 177, 178, 190, 193, 194, 196, 200, 202, 203-208, 210.
mülkiyet hakları 48, 56, 59, 67, 74, 96, 97, 115, 124, 127, 159, 160, 161, 163, 178, 193, 196.
mutlak monarşi 23, 69, 75, 114, 117, 131, 162, 174.
mutlakçı 7, 8, 23, 24-26, 51, 55, 56, 57, 59, 60-64, 67-69, 71, 72, 74-81, 84-91, 95, 101-103, 111, 115, 118, 120, 125, 127, 129, 130, 131, 133, 136, 140, 141-161, 165, 170, 175-177, 180, 181, 182, 187, 188, 190, 193, 195,-198, 201, 203-205, 210, 212, 214, 215, 220-222.
mutlakçı devlet 7, 24, 25, 51, 55, 57, 59-61, 63, 64, 68-72, 74, 75-81, 85, 87, 90, 91, 95, 100, 111, 118, 125, 133, 136, 142, 144-150, 152, 153, 155, 160, 190, 196, 197, 210, 220, 221.
mutlakçılık 62, 71, 76, 101, 102, 103, 118, 120, 133, 136, 161, 165, 170, 175, 176, 177, 190, 193, 196, 203.
Mısır 21.

Nairn, Tom 8, 208, 209, 210, 211, 212, 213.
Napolyoncu 102, 103, 117.
Nazi 130.
Neld, Keith 209.
Nicholls, David 215, 217.

oluşumu 31, 43, 54, 61, 89, 189, 192, 212, 216.
Onsekiz Brumaire 112-115, 117, 118, 130.
Örfi Hukuk 156.
Ormee isyanı 71, 72.
Otuz Yıl Savaşları 143, 144.

Parker, David 68, 69, 70-72, 181.
pazar ilişkileri 28, 30, 47.
Perkins, J. A. 181, 184.
Pinkney, David 104, 105.
Pirenne, Henri 17, 18.
piyasa 41, 100, 119.
Plumb 197.
Polanyi, Karl 18.
polis 101, 132, 168, 169.
Polonya 24-30.
Porchnev, Boris 71, 79.
Porter, Roy 200, 203, 204, 207.
post-Marksizm 11.
Prusya 7, 24, 25, 81, 129, 130, 131, 133, 134, 137, 139, 140, 141, 143-166, 169, 173, 176, 178-181, 183, 185, 186, 188, 215, 222.
Prusya mutlakçılığı 7, 129-131, 133, 140, 141, 143, 145, 146, 152, 154, 188, 222.

rant biçimleri 19.
refah 30, 204.
reformizm 219.
Ricardo, David 36, 40.
Roma, Antik 21, 31, 59, 60, 143, 144.
Roma Hukuku 59, 61.
Rosdolsky, Roman 34.
Rosenberg, Hans 130, 140, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 154, 155, 163, 165.
Rusya 25, 36.

Sagara, Eda 133, 136, 142, 152, 161, 162.

Salmon, J. H. M. 65, 66, 67, 71.
sanayi 19, 26, 29, 34, 40, 61, 81, 82, 87, 96, 106-108, 119, 120, 130, 131, 135, 164-166, 171-174, 180-183, 187, 190, 194, 203, 206, 211, 212, 214, 219, 221, 223.
Sanayi Devrimi 82, 211.
Saville, John 203, 216, 218.
Sayer, Derek 36, 60, 194, 200, 201, 203, 205.
serflik 19, 22, 25, 30, 41, 45, 47, 50, 76, 133, 136, 137, 159, 163, 164.
Sewell, William H. 105, 106, 107, 108, 109.
Sheehan, James 170, 172, 173, 175, 181, 183, 185.
sivil toplum 90, 113, 114, 188, 197, 203, 216, 217.

Siyasal Vasiyet 158.
Skocpol 24-27, 60, 64, 85, 93, 96, 122-126.
Skocpol, Theda 24.
Smith 18, 26, 31, 32, 181.
Smith, Adam 17.
Soboul, Albert 78, 79, 92.
Sosyalizm 208.
soyutlama 30, 35, 121.
Stalinci diktatörlük 12.
Stone, Lawrence 12, 188-191.
Sweezy, Paul 17, 18, 20, 30, 45.
sınıf 13, 19-27, 30, 32-37, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 48-79, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 101, 104, 105, 108-127, 131-138, 140, 142, 148, 150-153, 162, 163, 165-168, 171-174, 178-184, 190, 191-220.
sınıf ilişkileri 13, 40, 53-55, 61, 64, 79, 118, 123, 124, 126, 207, 217.
sınıf mücadelesi 36, 37, 57, 95, 109, 113, 200, 218, 220.

tahıl 22, 25, 26, 27, 28, 29, 46, 105, 138, 161, 187, 211.
Takahashi Kahachiro 19, 20.
tarihsel materyalizm 11, 12, 14, 19, 34-37, 88, 120-126, 131, 219.
tarım 8, 19, 22, 26-29, 45, 46, 48, 49, 50, 54, 55, 57, 58, 64, 68, 69-78, 83, 95, 97-99, 106, 107, 110, 112, 128, 133-135, 138-140, 144, 153, 157-165, 169, 170, 177, 181, 184, 187, 188, 190, 192, 195, 197, 199, 200-205, 206, 209, 211, 214, 215.
tarım reformları 139, 158, 159, 165, 221.
Taylor, George 74, 79-81, 87, 88.
teknoloji 33-37, 42, 46, 55, 81, 84, 98, 108, 119, 120, 206, 223.
tekstil sanayi 82.
Thompson, E. P. 192-194, 200-205, 208, 209, 212, 214.
ticaret 17, 18, 21, 22, 26-32, 44, 59, 80-87, 108-110, 111, 113, 119, 147, 151, 192, 194, 214.
Tocqueville, Alexsis de 167.
Tribe, Keith 150, 161, 163, 184.
tüketim 19, 28, 35, 45, 46, 74, 77, 97, 157, 198, 200, 201, 206, 209, 214.

ulus 13, 14, 18, 21-27, 41, 44, 60, 81, 86, 87, 89, 92, 93, 94, 95, 99, 106, 108, 111, 119, 120, 124, 125, 126, 128, 132, 141, 161, 163, 168, 180, 185, 187, 188, 191, 192, 197, 198, 199, 201, 219, 221.
Ulusların Zenginliği 17, 18.

ücret 22, 31, 38, 39, 41, 42, 48, 50, 58, 104, 108, 110, 118, 154, 160-163, 190, 199, 201, 206, 207, 215, 218, 219.
Üçüncü Tabaka 85, 89, 90, 95, 100, 101, 105.
üretim 14, 18, 19, 22, 23, 25, 27, 28-58, 61, 62, 64-70, 75, 76, 77-80, 82, 84, 86, 87, 97, 99, 106-112, 119-128, 138, 139-150, 155, 170, 173, 177, 180, 183, 188, 194, 202, 203, 205, 206, 218, 219.
üretim ilişkileri 14, 30-45, 48, 54, 58, 61, 64, 77-80, 86, 87, 111, 120, 122, 123, 125, 126, 127, 150, 155, 194, 202.
üretim tarzı 14, 19, 31, 32, 33, 37, 38-45, 50, 57, 69, 70, 75, 76, 107, 110, 111, 173, 180, 194.

vergi 8, 19, 20, 23, 46, 66, 68, 69-78, 80, 93, 95, 100, 101, 102-106, 115, 135, 137, 138, 141, 143-148, 151-153, 156, 157, 158, 163, 164, 168, 170, 177, 181, 186, 190, 193, 195, 196-204, 208, 209, 210.

Villele, Comte de 83.

Wallerstein,Immanuel 17, 20, 21, 22-30, 32, 38, 87.
Walpole, Robert 200.
Weber, Max 17, 18, 62, 64, 124, 166.
Wehler, Hans-Ulrich 181, 182, 183.
I. William, Prusya Kralı 186.
Wood, Ellen Meiksins 43.

yarı-çevre 22, 23.
Yedi Yıl Savaşları 85, 156-158, 160.
yurttaşlık 59.

BURJUVA AVRUPA'NIN KURULUŞU

Colin Mooers

Türkçesi: Bahadır Sina Şener

Burjuva devrimi kavramının bu savunması, Avrupa kapitalizminin yükselişinin anlaşılmasında temel tarihsel materyalist ilkelerin önemini yeniden vurguluyor. İngiliz, Fransız ve Alman tarihinin geniş kapsamlı -feodalizmden 19. yüzyılın ikinci yarısında pekiştirilen rakip kapitalist devletler sistemine dek uzanan- analiziyle Colin Mooers, Avrupa tarihinin hem Marksist hem de Marksist olmayan revizyonist yorumlarına karşı çıkıyor. Toplumsal sınıfların bilinçli amaçlarıyla, eylemlerinin kapitalizmin uzun dönemli gelişimi üzerindeki etkileri arasında bir ayrım gözeten, farklı bir 'kapitalizme geçiş' ve burjuva devrimi kavramı geliştiriyor.

Yazar, 18 ve 19. yüzyıldaki Avrupa devrimlerini, kapitalizmin "birlikte ve eşitsiz gelişiminin" daha geniş bağlamına yerleştirerek, Fransa ve Almanya gibi geç gelişen kapitalist devletlerin, 19. yüzyılın sonuna doğru İngiliz kapitalizmini nasıl geçtiklerini gösteriyor. Kitap, İngiliz gelişiminin geriliğini kıta Avrupasındaki sözde daha ileri burjuva devrimlerinin karşısına koyma yanılgısına düşen normatif burjuva devrimi kavramlarına yöneltilen güçlü bir eleştiri ile son buluyor.

Colin Mooers, Toronto Ryerson Politeknik Enstitüsü'nde siyasetbilim profesörüdür.

iktisat tarihi

batı avrupa - 18. ve 19. yüzyıllar
mutlakçılık - devrimler
kapitalizmin doğuşu

ISBN 9 [illegible]
9 757501 026008

KAPAK TASARIMI: Raul Mansur DESEN: Raffet (1804-1860)